

DRUŠTVENA I TEHNIČKA ISTRAŽIVANJA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I TEHNIČKE STUDIJE

Godina I, br. 1, juli/srpanj 2015. godine

ENERGETIKA

KRIMINALISTIKA

PROMET

POSLOVNA EKONOMIJA

ZAŠTITA NA RADU I ZAŠTITA OD POŽARA

Izdavač/ Publisher:
Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak
College "CEPS – Center for Business Studies“ Kiseljak

Za izdavača/ For the Publisher:
Prof. VŠ Tomislav Stajčić, ravnatelj

Uredništvo/ Editorial Board:

Glavni urednik/Editor in Chief Pred. VŠ Mirzo Selimić; Prof. dr. Zenaid Đelmo; Doc. dr. Velibor Peulić; Doc. dr. Vjekoslav Vuković; Prof. VŠ Esad Mušanović; Prof. VŠ Tomislav Stajčić; Pred. VŠ Mirza Kulenović; Pred. VŠ Džemal Cinac; Pred. VŠ Nermin Palić;
Dajana Mrnjavac, MA

ISSN: 2303 - 7709

Adresa uredništva/Address: Ulica Josipa bana Jelačića bb, 71 250 Kiseljak

Časopis izlazi dva puta godišnje. Sadržaj i sažeci radova dostupni su na Internet adresi:
www.ceps.edu.ba

RIJEČ UREDNIKA

Poštovane čitateljice i čitaoci,

Čast i zadovoljstvo mi je da u ulozi glavnog urednika predstavim prvo izdanje časopisa „*Društvena i tehnička istraživanja*“ koji sadrži ukupno 11 radova, a koji obrađuju teme iz područja društvenih i tehničkih nauka.

Osnivanjem Visoke škole „CEPS – Centar za poslovne studije“, javila se ideja za pokretanjem naučnog časopisa koji bi predstavljao rezultat potrebe za ukazivanjem na bitna pitanja iz oblasti tehničkih i društvenih nauka, prevashodno saobraćaja, energetike, zaštite na radu i zaštite od požara, ekonomije, kriminalistike, u teoriji i praksi.

Časopis pruža idealnu priliku autorima da artikuliraju i prezentiraju svoje naučne spoznaje s ciljem proširivanja postojećih znanja iz navedenih oblasti, te pruža priliku mladim autorima koji se nalaze na početku karijere i žele steći naučnu i istraživačku afirmaciju kako u okviru domaće, tako i u okviru međunarodne naučne javnosti.

Namjera je izdavača da ovaj časopis izlazi dva puta godišnje.

Vjerujemo da će ovaj časopis, u kojem se na znanstveni i profesionalni način raspravlja o problemima iz oblasti društvenih i tehničkih nauka, pridonijeti čitateljima da se upoznaju s idejama i ciljevima iz navedenih oblasti.

Ovu priliku ću iskoristiti da sve zainteresirane naučnike i stručnjake pozovem da svojim radovima sadržajno obogate buduća izdanja našeg časopisa.

Glavni urednik
Mirzo Selimić, MA

SADRŽAJ:**Radoslav Tomović**

ZNANJE, OBRAZOVANJE I SPOSOBNOST ZA RAZVOJ PROIZVODA KAO DOMINATNI FAKTORI RAZVOJA NEKE DRŽAVE/ KNOWLEDGE, EDUCATION AND ABILITY FOR DEVELOPMENT OF PRODUCTS AS THE DOMINANT FACTORS OF DEVELOPMENT OF A COUNTRY.....1

Lutvo Haznadarević, Alim Abazović

STVARANJE PREPOSTAVKI ZA USPOSTAVLJANJE SISTEMA OSIGURANJA KVALITETA NA VISOKOJ ŠKOLI „LOGOS CENTAR“ U MOSTARU/ CREATING PRESUMPTIONS FOR THE ESTABLISHMENT OF QUALITY ASSURANCE SYSTEM AT THE HIGH EDUCATIONAL INSTITUTION "LOGOS CENTER" IN MOSTAR.....12

Velibor Peulić, Nebojša Zdravković, Marinko Jakovljević, Katarina Zdravković

SAVREMENE APLIKACIJE I DB U PRECIZNOJ IDENTIFIKACIJI I PROCENI VREDNOSTI GRAĐEVINSKIH, PRETOVARNIH I POLJOPRIVREDNIH MAŠINA/ MODERN APPLICATIONS AND DB IN A PRECISE IDENTIFICATION AND ASSESSMENT OF THE VALUE OF CONSTRUCTION, RELOADING AND AGRICULTURAL MACHINERY.....22

Lutvo Haznadarević, Nikša Koboević, Ante Mišković

UREDNO ODRŽAVANJE VOZILA I USKLAĐENOST PROPISA SA PROPISOM EU-A KAO PREDUVJET SMANJENJA ŠTETNOG UTJECAJA NA OKOLIŠ/ REGULAR VEHICLE MAINTENANCE AND COMPATIBILITY OF REGULATIONS WITH THE EU REGULATIONS AS A PRECONDITION OF REDUCING A HARMFUL ENVIRONMENTAL IMPACT.....29

Igor Marković

TRANS-EUROPSKA TRANSPORTNA MREŽA I MREŽA PAN-EUROPSKIH KORIDORA/ TRANS-EUROPEAN TRANSPORT NETWORK AND PAN-EUROPEAN NETWORK OF CORRIDORS.....36

Nermin Palić, Džemal Cinac

OPRAVDANOST UVODENJA NOVIH AUTOBUSKIH LINIJA I REORGANIZACIJA JGP-a NA UŽOJ TERITORIJI GRADA MOSTARA/ JUSTIFICATION OF INTRODUCING NEW BUS LINES AND REORGANIZATION OF PUBLIC TRANSPORTATION IN THE NARROW TERRITORY IN MOSTAR.....51

Kuštrić Đenita

DINAMIKA UPOTREBE PLASTIČNIH MASA – DOBA EKO PLASTIKE/ PLASTIC USE DYNAMICS – ECO PLASTIC AGE.....64

Edin Čolaković, Maid Pajević, Senita Čolaković

ODGOVORNI MARKETING TURISTIČKE DESTINACIJE/ MARKETING RESPONSIBLE TOURISM DESTINATION.....73

Dragan Gabrić

POLITIKA PRIZNAVANJA PRIHODA I FINANSIJSKA USPJEŠNOST/ REVENUE RECOGNITION POLICIES AND FINANCIAL EFFICACY.....85

Haris Šarganović

ZNAČAJ MONETARNOG MENADŽMENTA U UPRAVLJANJU NEZAVISNOM/ MONETARNOM POLITIKOM/ IMPORTANCE OF MONETARY MANAGEMENT IN MANAGING AN INDEPENDENT MONETARY POLICY.....95

Mirzo Selimić, Vjekoslav Vuković

POSEBNE ISTRAŽNE RADNJE I NJIHOV ZNAČAJ U ISTRAŽIVANJU KRIVIČNIH DJELA/ SPECIAL INVESTIGATIVE ACTIONS AND THEIR IMPORTANCE IN THE INVESTIGATION OF CRIMES.....104

**ZNANJE, OBRAZOVANJE I SPOSOBNOST ZA RAZVOJ PROIZVODA KAO
DOMINATNI FAKTORI RAZVOJA NEKE DRŽAVE**

**KNOWLEDGE, EDUCATION AND ABILITY FOR DEVELOPMENT OF
PRODUCTS AS THE DOMINANT FACTORS OF DEVELOPMENT OF A
COUNTRY**

PREGLEDNI NAUČNI RAD

Prof. VŠ Radoslav Tomović
Visoka škola „Logos centar“ u Mostaru
radoslav@ac.me

Sažetak:

Brz razvoj novih proizvoda, tehnologija, usluga i procesa, osnovne su karakteristike privrednih tokova u svijetu s kraja XX-og i početka XXI-og vijeka. Proizvođači da bi obezbjedili svoj opstanak i rast prinuđeni su da neprestano stvaraju nove proizvode, koji će na tržištu svojom cijenom i kvalitetom biti konkurentni. To funkciji razvoja proizvoda daju posebnu dimenziju i značaj. Sposobnost nekog sistema da samostalno razvija i osvoja nove proizvode i tehnologije u savremenim društveno političkim tokovima predstavlja osnovni preuslov za njegovu ekonomsku i društvenu samostalnost. Kroz sposobnost za razvoj novih proizvoda i usavršavanje postojećih najbolje se ogleda razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Razvoj proizvoda po definiciji predstavlja skup aktivnosti koje kao cilj imaju transformaciju znanja (naučnih i tehničkih) u praktično izvodljiv, upotrebljiv i ekonomski opravdan tehnički proizvod. Da bi se razvio neki proizvod ili osvojila neka tehnologija potreban je određeni nivo znanja. Znanje se prvenstveno stiče obrazovanjem. S tim u vezi, u ovom radu je prikazana međusobna povezanost između obrazovnih potencijala neke države sa njenom sposobnošću za razvoj proizvoda i značaja ovih potencijala za njen ukupni napredak i društveno-politički položaj u svijetu.

Ključne riječi: obrazovanje, proizvod, država, strategija, ekonomija.

Abstract:

The rapid development of new products, technologies, services and processes, are the basic characteristics of economic trends in the world of the late 20th and beginning of the 21st century. manufacturers who want to assure their survival and growth are forced to constantly create new products, which will be competitive on the market with their price and quality. This gives to the function of the product a special dimension and importance. The ability of a system to independently develop and win new products and technologies in the modern social and political trends is a basic precondition for the economic and social independence. The difference between developed and underdeveloped countries is best reflected through the ability to develop new products and improvement of existing ones. Product development is by definition a set of activities aiming to transform knowledge (scientific and technical) in practically feasible, useful and economically justified technical product. It takes a certain level of knowledge in order to develop a product or won a technology. Knowledge is primarily acquired by education. In this regard, this paper shows the interconnection between the

educational potential of a country to its ability to develop products and the importance of these potentials for its overall progress and socio-political position in the world.

Key words: education, product, country, strategy, economy.

1. UVOD

Globalna liberalizacija tržišta i dominacija zahtjeva kupaca osnovne su karakteristike privrednih tokova skraja prošlog i početka ovoga vijeka. Globalna liberalizacija povećala je konkureniju, tako da je veoma važno na vrijeme sa različitim kvalitetom proizvoda izaći na tržište. Proizvođači nastoje da do u detalje ispune očekivanja i zahtjeve kupaca, idući čak i do njihovih individualnih želja, što nameće diferenciranje proizvoda i njihovu stalnu inovaciju. Postavljaju se sve strožiji zahtjevi u pogledu kvaliteta, cijene i rokova isporuke. Traži se širok raspon asortimana proizvoda, kojim se žele ispuniti želje kupaca u pogledu pouzdanosti, tehnologičnosti, eksploatabilnosti, ergonomičnosti, ekološke, estetičnosti, recikličnosti itd. Veoma su strogi i zahtjevi koji se odnose na pogodnost za skladištenje, distribuciju i konkurentnost cijena. Ispunjeno ovih zahtjeva je imperativ opstanka preduzeća u uslovima neprestanog rasta konkurenije, koja nastoji ne samo da zadrži svoje tržište, već da ga uveća i proširi. Trka za profitom smanjila je životni vijek proizvoda, a povećala njihovu složenost, odnosno potrebu da se u razvoj proizvoda ulaže što više znanja. Ovakvi trendovi, obilježeni potrebom za neprestanim istraživanjem, dopunjavanjem i osvajanjem novih znanja, kako bi spremnost za inovaciju i stvaranje novih ekonomičnijih i boljih tehničkih rješenja bila permanentna, stvorili su nove sisteme vrijednosti, koji odgovaraju novom svjetskom poretku, dok se sistem starih vrijednosti postepeno raspadao. Znanje u savremenim društveno-ekonomskim odnosima postaje (ako već i nije postalo), dominantan faktor uticaja, kroz koji se u potpunosti ogleda zavisnost neke privrede, a samo korak dalje i pojava društvene, a samim tim i političke zavisnosti. Ovo je izrazita karakteristika savremenih svejtskih odnosa, za razliku od predhodnog perioda kada su se dominantnim faktorima na međunarodnim relacijama pokazivali kapital, prirodni resursi, pa i društveno-političke relacije.

U području razvoja proizvoda ove osobenosti su posebno izražene, jer se u fazi razvoja proizvoda, putem odgovarajućih konstrukcionih rješenja, u vrijednost proizvoda dominantno ugrađuje znanje, uz razumije se odgovarajući rad i talenat konstruktora i odgovarajuća materijalna i tehnička sredstva. Na razvoj proizvoda, a posebno na fazu projektovanja i konstruisanja proizvoda otpada najveći procenat znanja ugrađenog u proizvod, sa punom implementacijom na sve ostale faze životnog vijeka proizvoda. Oblici tog znanja su veoma različiti i u izuzetno širokom rasponu: od fundamentalnih i opštetehničkih znanja, preko metodoloških znanja o samom procesu projektovanja i konstruisanja, pa do usko specijalističkih znanja vezanih za određenu vrstu proizvoda i uvođenje najmodernejših tehnologija i tehničkih dostignuća. Neodgovarajuća politika u sveri razvoja proizvoda neminovno dovodi do strateški zabrinjavajućih posledica po nacionalnu ekonomiju, pa i društvo u cjelini. Najbolji primjer za to je nemogućnost naših preduzeća da se izbore na tržištu sa konkurentnjim, savremenijim i pouzdanijim proizvodima svjetskih proizvođača. Razvoj proizvoda je u našoj zemlji dugi niz godina atrofirana funkcija na svim nivoima, tako da je potrebno utrošiti mnogo napora i vremena da bi se u nekim preduzećima stvorili uslovi za plasman proizvoda, koji bi bili konkurentni na zahtjevnom svjetskom tržištu. Nedovoljna pažnja razvoju proizvoda se obično pravdala pojednostavljenim floskulama o nepovoljnem uticaju društveno-političkih odnosa u državi, uz zanemarivanje razarajućeg efekta nepravilnog odnosa prema ovom, vrlo važnom segmentu svake privrede. Zbog toga je stanje u našoj privredi, a posebno u industriji postalo vrlo maglovito, bez jasno utvrđenih pravaca i puteva

razvoja. Sa druge strane jesno je, da razvoj proizvoda mora da postane respektivni državni cilj, jedino sposoban da otvori puteve izlazka iz dugogodišnje društvene i ekonomске krize.

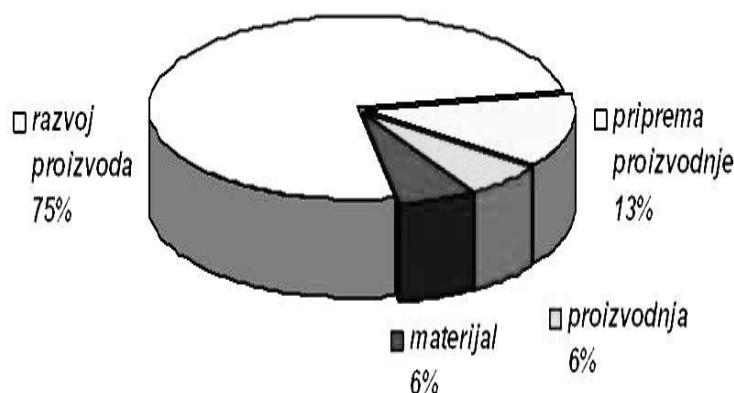
Iz tih razloga izlaganjima u ovome radu želi se ukazati na nezavidno stanje u području razvoja proizvoda u našoj zemlji i na posljedice tog i takvog stanja. Ovim radom se želi ukazati na usku povezanost naučnih i stručnih potencijala jednog proizvodnog sistema i njegove sposobnosti za razvoj proizvoda. Neadekvatna politika u području razvoja proizvoda, neminovno dovodi do zanemarivanja i nedovoljnog korištenja sopstvenih kadrovskih resursa, sa kojima Bosna i Hercegovina nebi trebalo da oskudjeva. Nedovoljno korištenje sopstvenog znanja, kroz njegovu ugradnju u vrijednost proizvoda, dovodi do kupovine znanja drugih, bilo u obliku licenci ili u obliku gotovih proizvoda i tehnologija. Svaka kupovina znanja znači zavisnost, koja se mora platiti rasprodajom vlastitih resursa - prirodnih, kadrovskih, pa i društveno-političkih, što je posebno opasno.

2. KAKO SE ZNANJE VALORIZUJE KROZ RAZVOJ PROIZVODA

Do upotrebnog oblika proizvoda, sa polazištem od sirovina datih u prirodnom obliku, materijali od kojih je proizvod načinjen, prolaze kroz čitav niz transformacija. Svaku takvu transformaciju možemo nazvati stepenom na putu ukupne transformacije. Na nekom stepenu transformacije ulaz može biti, npr. neki poluproizvod, a izlaz element nekog sklopa, itd. Na svakom tom stepenu prerade ugrađuje se u proizvod nova vrijednost, kroz valorizaciju ugrađenog rada, energije i znanja, uz polazišnu vrijednost materijala. Po pravilu što je stepen prerade veći, to je i veća vrijednost ugrađenog znanja. Stoga je i valorizacija znanja sve veća, pa je na svjetskom tržištu opšte poznat trend porasta vrijednosti znanja u odnosu na vrijednost materijala i rada, dok je sa vrijednošću energije prisutna promjenjivost, zavisna o vrlo složenim međunarodnim odnosima. Ovaj je trend toliko naglašen, da u visoko razvijenim zemljama već postoji usmjerenje ka smanjenju proizvodnih sistema najnižeg stepena prerade, a ka povećanju proizvodnje i prodaje znanja. Koliko je ovakav trend prisutan, pokazuje i procjena da ekonomski jake multinacionalne kompanije raspolažu sa oko 90% ukupnog industrijskog znanja. Taj odnos plaćaju nerazvijeni kupovinom licenci i takozvanog "know-how". Pri tome se prave izuzetni efekti koji se postižu novim znanjima, koristeći izreku:

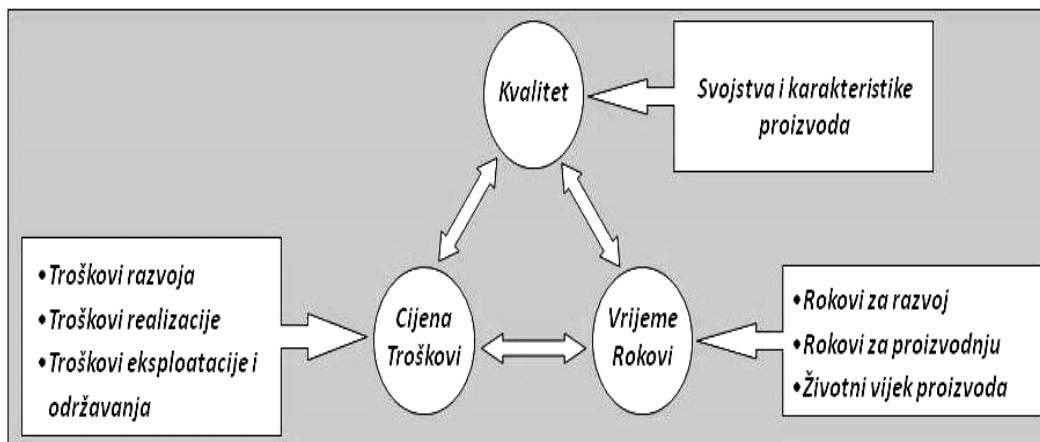
"Znanje je jedina roba koja se prodajom ne troši, a ulaganja su jednokratna". Na ovaj način nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju postaju sve više zavisne o tuđem znanju. Izostavljanje vlastitog razvoja tu zavisnost još više povećava. Ovakvim pristupom jednoznačno proizilazi da kupovina znanja znači zavisnost, a ta zavisnost dovodi do rasprodaje vlastitih prirodnih resursa i do zanemarivanja i sprečavanja korišćenja sopstvenih kadrovskih resursa. Suprotno tome, ugradnja vlastitog znanja, u zavisnosti od stepena prerade, znatno povećava vrijednost sopstvenih prirodnih resursa na svjetskom tržištu. U našim trenutnim uslovima to znači, prvenstveno, korišćenje vlastitog znanja, ne samo za supstituciju tuđeg, već za ugradnju tog znanja u svim stepenima transformacije proizvoda, težeći ka vlastitim rješenjima, do upotrebnog oblika proizvoda. U području razvoja proizvoda ove osobenosti su posebno izražene, jer se u fazi razvoja proizvoda, putem odgovarajućih rješenja, u vrijednost proizvoda dominantno ugrađuje znanje, uz razumije se odgovarajući rad i sposobnost projektanata i konstruktora i odgovarajuća materijalna i tehnička sredstva. Na razvoj proizvoda, a posebno na fazu projektovanja i konstruisanja proizvoda otpada najveći procenat znanja ugrađenog u proizvod, sa punom implementacijom na sve ostale faze životnog vijeka proizvoda. Od svih učesnika koji rade u procesu od stvaranja, do izrade i opsluživanja proizvoda, najveći procentualni udio ugrađenog znanja u proizvod imaju projektanti i konstruktori, koji učestvuju u procesu definisanja, odnosno oblikovanja proizvoda. Oblici tog znanja su veoma različiti i u izuzetno širokom rasponu: od

fundamentalnih i opštetehničkih znanja, preko metodoloških znanja o samom procesu projektovanja, pa do usko specijalističkih znanja vezanih za određenu vrstu proizvoda i primjenu modernih tehnologija i tehničkih dostignuća. Na slici sliči 1. prikazan je procentualni udio znanja, koji se ugrađuje u proizvod u pojedinim fazama na ljestvici sveukupne realizacije proizvoda. Na fazu razvoja otpada 75% ukupnog znanja ugrađenog u proizvod, dok na pripremu proizvodnje otpada 13%, a na samu proizvodnju i aktivnosti vezane za dobijanje materijala tek 6%.

Slika 1. Procentualni udio znanja ugrađenog u proizvod u pojedinim fazama realizacije proizvoda

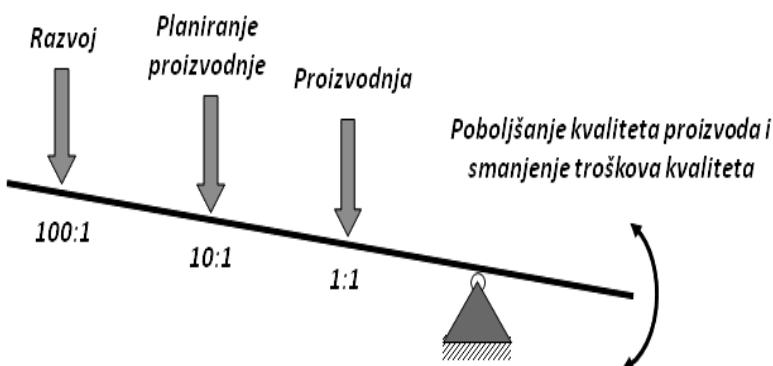
U fazi razvoja implementuju se i znanja iz svih ostalih proizvodnih faza, kao i iz analize tržišta. Posve je jasno, da se ovakva koncentracija ugrađenog znanja u razvoju proizvoda, odražava na čitav niz bitnih faktora u proizvodnom sistemu, kao što je uticaj na skraćenje ciklusa proizvodnje, rokove, troškove proizvodnje, cijenu proizvoda, a posebno na kvalitet (slika 2.).

Slika 2. Trougao osnovnih zahtjeva tržišta

Na troškove razvoja otpada 4÷11% ukupnih troškova, ali je njihov uticaj i do 90% na kvalitet i funkcijeske karakteristike proizvoda, 75% na troškove proizvodnje, 30% na vrijeme realizacije proizvoda i 60% na vrijeme realizacije proizvoda u procesu izrade (Petrović, 1997). Funkcija razvoja ima dominantnu ulogu na generisanje kvaliteta proizvoda, jer zauzima ključno mjesto na poluzi kvaliteta (slika 3.). Kvalitet proizvoda se definiše sa devet temeljnih karakteristika koje se odnose na funkcionalnost, tehnologičnost, eksploatabilnost, pouzdanost, recikličnost, ergonomičnost, ekološnost, tržišnost i estetičnost proizvoda. Na

ispunjene ovih karakteristika, najvećeg uticaja ima funkcija razvoja proizvoda (100:1), zatim funkcija planiranja tehnologije (10:1) i na kraju sama proizvodnja (1:1) (Radović, 1997).

Slika 3. Poluga kvaliteta

Razvoj proizvoda jeste faza u kojoj se generiše kvalitet proizvoda, ali i daleko najveći broj grešaka. Od suštinskog značaja za uspjeh proizvoda na tržištu je da se te greške što prije otkriju. Ako otkrivanje grešaka u razvoju proizvoda izaziva trošak od jedne marke, oticanjanje te greške u toku proizvodnje koštaće preduzeće deset puta više, a ako je greška otkrivena tek posle plasiranja proizvoda kupcu, taj trošak je sto puta veći (pravilo desetica).

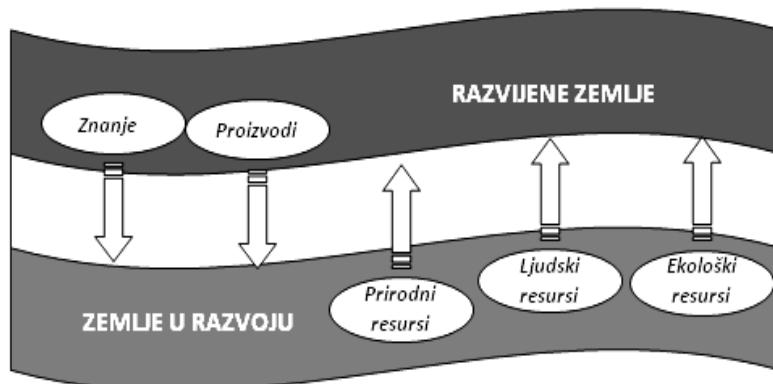
Dakle, razvoj proizvoda ima neosporno najveći uticaj na troškove proizvodnje, a preko toga i cijenu proizvoda. Potencijalne mogućnosti smanjenja cijene proizvoda efikasnom nabavkom, organizacijom, izradom, montažom i servisom kreću se od 5 do 20%, dok potencijalne mogućnosti smanjenja cijene proizvoda u vezi sa funkcijom razvoja iznose od 30 do 50%. Djelovanjem razvoja na kvalitet, povećava se konkurentnost i učešće proizvoda na tržištu, a djelovanjem na troškove i cijenu proizvoda povećava se profitabilnost cjelokupne proizvodnje i plasmana proizvoda (Petrović, Dakić, Arsenijević, 1997). Visok kvalitet proizvoda je ključni faktor za postizanje strateškog cilja svakog proizvodnog sistema – “Postati dominantan proizvođač na određenom tržištu i što prije povratiti investiciona ulaganja u razvoj i proizvodnju”.

Obezbeđenje visokog nivoa kvaliteta postiže se jedino znanjem, koje se stiče neprestanim učenjem, istraživanjem i ispitivanjem proizvoda, istraživanjem novih principa funkcionisanja, novih materijala, novih tehnologija i novih zahtjeva tržišta. Znanje je resurs čije su potencijalne mogućnosti za razvoj neke zemlje veće od prirodnih bogatstava (Šarenac, 2000). Da bi se taj i takav resurs na pravi način iskoristio potrebna su stalna ulaganja u razvoj proizvoda.

3. SPOSOBNOST ZA RAZVOJ PROIZVODA I DRUŠTVENO EKONOMSKI POLOŽAJ DRŽAVE U SVIJETU

I kratkom tehno-ekonomskom analizom može se pokazati da je društveno-politički položaj i razvoj neke države u neposrednoj vezi sa njenom proizvodnom moći, sa njenom sposobnosti da samostalno razvija i stvara proizvode. Veličina zemlje i broj stanovnika, iako bitni faktori, nisu najvažniji pokazatelji društveno-političkog položaja i moći. Može se navesti veliki broj zemalja koje teritorijom ili brojem stanovnika nisu velike ili nisu među najvećim u svijetu, a da je njihov uticaj na društvena, ekomska i politička zbivanja znatan ili značajan. Francuska i Velika Britanija su tek na 21-om i 22-om mjestu po broju stanovnika u svijetu

(Šarenac, 2000), a stalne su članice Savjeta bezbjednosti, sa pravom veta. Njemačka po broju stanovnika je tek 15-a (Šarenac, 2000), ali ipak predstavlja jednu od najuticajnijih država. Slično se može reći i za Italiju, Švedsku, Holandiju, Belgiju, Japan, Južnu Koreju, Švajcarsku itd. Svjetski ugled i uticaj ovih zemalja takođe je nesrazmjeran sa njihovom veličinom i brojem stanovnika. Sve ove zemlje su navrijeme shvatile da je stvaranje proizvoda osnovni preuslov ekonomskog napredka društva, a ekonomski napredak je osnova za ukupni razvoj društva kao cjeline. Posjedovati i razvijati proizvode i tehnologiju u sadašnjoj međunarodnoj konkurenциji, znači imati u rukama instrument kontrole nad pojedincima, organizacijama i državama. U tom kontekstu proizvodna moć ima presudan uticaj na društvenu i ekonomsku moć i samostalnost svake države. Najmoćnije države nastoje da razviju one oblasti koje će u budućnosti biti dominantne i sa kojima će biti u stanju da drže korak ubrzanog razvoja. Manje razvijeni, koji nisu u stanju da učestvuju u stvaranju novog znanja neminovno su prinuđeni da ga koriste, po cijenu rasprodaje svojih prirodnih i kadrovskih resursa i po cijenu svoje društveno-političke zavisnosti. Ove zakonitosti uslovile su pojavu razlike potencijala između razvijenih i nerazvijenih ekonomija, koja se ogleda kroz „eksploatatorsko uravnotežavanje“. Za kupovinu znanja (neposredno ili u obliku proizvoda) nerazvijeni rasprodaju resurse svoje države (prirodne, ljudske i ekološke), a ponekad se poseže za društvenom i političkom zavisnošću, makar i djelimičnom. Na slici 4. prikazan je kružni tok uravnotežavanja razlike potencijala između razvijenih i nerazvijenih ekonomija.

Slika 4. Proces razmjene između razvijenih i nerazvijenih zemalja¹

Visoko razvijene zemlje teže da plasiraju svoja znanja i kapital geografskim dislociranjem proizvodnje u nerazvijene zemlje, koje su zbog svoje zavisnosti primorane da to prihvate. Ovo je naročito izraženo kod sledećih proizvodnih kategorija:

- Kod proizvodnje koja je okarakterisana visokim udjelom ljudskog rada. Ovakvu vrstu proizvodnje najrazvijeniji žele dislocirati na teritorije u kojima je jeftinija radna snaga.
- Kod proizvodnje koja je okarakterisana visokim udjelom materijala u vrijednosti proizvoda. Ovo dislociranje se objašnjava težnjom razvijenih da za svoje znanje kupuju prirodna bogatstva nerazvijenih zemalja.
- Kod proizvodnje sa nepoželjnim ekološkim posledicama (otpadne materije, plinovi, voda, nuklearni otpad i sl.). Težnja razvijenih da proizvodnju koja zagađuje čovjekovu okolinu dislociraju u nerazvijene zemlje.

¹ http://sr.wikipedia.org/wiki/spisak_drzava_po_broju_stanovnika, 30.05.2013.

- Kod proizvodnja sa visokim utroškom energije za njenu realizaciju. Težnja razvijenih da energetske potencijale nerazvijenih zemalja, razmijene za svoje znanje.

Ekstrem svih ovih težnji najbolje se pokazuje izrekom, nastalom u SAD, koja glasi: "Najbolja je ona fabrika iz koje ne izlazi nikakav fizički proizvod" (Kostelić, 1984). Ova izreka predstavlja genezu fabrike znanja. Ulaganje u znanje je danas najrentabilnija investicija, a znanje najvredniji resurs, koji nije zavisan od prirodnih bogastava i veličine zemlje (Šarenac, 2002).

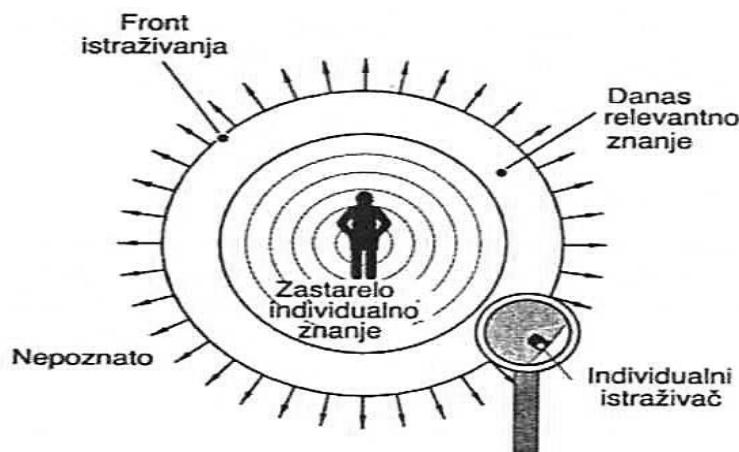
4. EKSPLOZIJA ZNANJA I RAZVOJ PROIZVODA

Tehničko-tehnološki razvoj u svijetu se danas odvija brže od društveno-ekonomskog razvoja. Svjedoci smo jako brzog razvoja nauke i tehnike, usled čega dolazi do enormno brzog uvećanja znanja iz najrazličitijih oblasti. Posledica ovakve eksplozije znanja je i drastično uvećanje specifikacija, standarda i propisa kojima treba ovladati u veoma kratkom periodu. Inžinjeri u razvoju i konstruisanju troše i do 50% vremena prikupljanje i ovladavanje novim informacijama.

Neblagovremeno ovladavanje novim saznanjima dovodi toga da trećina sredstava za inovacije biva potrošena uzalud. Broj novih tehnologija u procesu proizvodnje povećava se takvom brzinom (naročito u SAD i Japanu) da nema više dovoljno vremena ni za njihovo razumjevanje (Miltenović, 1998).

Opravdano je postaviti pitanje da li rast znanja i obrada znanja može dostići svoj limit. Kod proizvodnje energije i materijala postoje granice vezane za zagađenost i ograničene resurse. Čini se međutim da granice za rast znanja nema. Na slici sliči 5. prikazan je jedan jednostavan model rasta znanja.

Znanje je prikazano u obliku koncentričnih krugova koji se uvećavaju. U centru je prvi čovjek-homo sapiens. Mi smo sada na spoljašnjem području istraživanja. Što više raste prečnik veće je područje nepoznatog. Znanje koje je danas relevantno odgovara spoljašnjoj zoni. Unutra je zastarjelo znanje. Što se brže dodaje novo znanje, time zastarjeva postojeće ili se stavlja u širi kontekst. Individualna znanja brže zastarjevaju. Bazična znanja uglavnom ostaju opštevažeća.

Slika 5. Model rasta znanja (Šarenac, 2002)

Ovaj model je sličan pojavi talasa koji se javlja kada se baci kamen u vodu. Ali za razliku od vodenog talasa, ovdje se visina talasa širenjem ne smanjuje već naprotiv raste.

Prema tome, istraživači su prinuđeni raditi u uslovima neprestanog gomilanja znanja i usled fizičkih nemogućnosti da barataju sa ovolikom količinom podataka, prinuđeni su da se specijalizaciju za pojedine oblasti. Dakle, neizbjježna posljedica eksplozije znanja je specijalizacija. Opisani model važi ne samo za individue, već i za preduzeća, proizvodne sisteme, pa i cijele države. Sva nova znanja, sve nove oblasti, nastale su u toku razvoja civilizacije, nastojanjima ljudi da stvaraju proizvode koji će zadovoljiti njihove biološke i društvene potrebe. Dakle osnovni uzrok rasta znanja je zadovoljavanje potreba u životu čovjeka. Razvijajući proizvode i služeći se njima čovjek stvara, usvaja i primjenjuje nova znanja i vještine. Stvaranje proizvoda za zadovoljavanje potreba tako postaje osnovni pokretač čovjekovog razvoja i razvoja društva u cjelini. Sa druge strane prestankom potrebe za nekim proizvodom dolazi do njegovog povlačenja iz upotrebe. Tada vrlo često dolazi i do prestanka potrebe za određenom vrstom znanja. Takvo znanje se u tom trenutku više ne može valorizovati i postaje nekorisno, neprimjenjivo. Zastarjevanje i neprimjenjivost znanja povlači za sobom neophodnost učenja cijelog života (Šarenac, 2002). Znanje koje stoji u osnovi razvoja proizvoda podrazumjeva obrazovane ljude koji brzo uče i mijenjaju sopstvene sposobnosti u skladu sa tehnološkim razvojem i globalnim trendovima razvoja. Enorman rast znanja i čenjenica da ono stalno zastarjeva savremenog čovjeka stavlja u dilemu: „Kako stvarno treba učiti?“. Možda je najbolji odgovor za to definicija Furastjea: „Ne treba učiti da se pravi zaliha znanja, već treba učiti kako se uči, odnosno naučiti kako donijeti pravu odluku“ (Šarenac, 2006).

5. STRATEGIJA EKONOMIJE ZASNOVANE NA ZNANJU

Danas nema nijedne evropske razvijene zemlje koja nema svoju politiku ili strategiju posticanja ekonomije zasnovane na znanju. Preduzeća danas sve više zavise od primijenjene nauke, odnosno sistematizovanog znanja i njegovog povezanog djelovanja. Tehnološki razvoj je ključna poluga ekonomskog rasta i prosperiteta zemlje i povezan je strategijom razvoja proizvoda preduzeća i države (Tanović, 2006). Bosna i Hercegovina bar za sada nije trasirala strategiju razvoja zasnovanog na znanju, a time ni strategiju obrazovanja i tehnološkog razvoja. Dodatni problem predstavlja nedovoljna integriranog privrede Bosne i Hercegovine u ekonomski i finansijske tokove, evropsku i svjetsku privrednu. Strategija Bosne i Hercegovine u prvom redu mora biti orijentisana ka ulasku u krug zemalja koje svoj razvoj kreiraju na znanju, inovacijama i savremenim tehnologijama, tj. zemljama Evropske Unije. To podrazumjeva neophodnost transformacije ekonomije u novi koncept koji podrazumjeva:

- Moderno obrazovanje i permanentno usavršavanje u oblastima koje su atraktivne u okruženju: energetika, ekologija, zaštita na radu, održivi razvoj, informacione i telekomunikacione tehnologije, saobraćaj, biomedicina i biotehnologije, nanomaterijali, novi materijali itd.
- Obezbjedivanje neophodnih sredstava za obrazovanje, istraživanje i razvoj, posebno ulaganje u moderne tehnologije.
- Obezbjedivanje stepena zaštite vlasničkih prava i posebno intelektualne svojine.
- Povezivanje sa međunarodnim, ekonomskim, tehnološkim i obrazovnim mrežama.
- Veće otvaranje i integrisanje prema svjetskoj privredi koja donosi razmjenu znanja.

Nabrojani prioriteti razvoja predstavljaju usaglašene potrebe zemalja Evropske unije na planu tehničko-tehnološkog razvoja, pomoću kojih Evropa želi da smanji zaostajanje i postane konkurentna SAD-u i ostalim regionima. Iz navedenih prioriteta jasno se vidi osnovni cilj zemalja Evropske unije – stvaranje ekonomije zasnovan na znanju. Ukoliko se Bosna i Hercegovina u bliskoj budućnosti ne okrene tome cilju, suočiti će se sa ogromnim problemima koji mogu imati dalekosežne posledice.

6. FUNKCIJA OBRAZOVANJA I RAZVOJ PROIZVODA

Razvoj proizvoda po definiciji predstavlja skup aktivnosti koje kao cilj imaju transformaciju znanja (naučnih i tehničkih) u praktično izvodljiv, upotrebljiv i ekonomski opravdan tehnički proizvod. Dakle, da bi se razvio neki proizvod ili osvojila neka tehnologija u prvom redu potreban je određeni nivo znanja. Znanje se stiče obrazovanjem, a najviši nivo obrazovanja se dobija na fakultetima. Sistem obrazovanja je prvi i najvažniji elemenat životne i razvojne infrastrukture svakog pojedinca, društva i države, jer njegov ukupan efekat određuje kvalitet i efekte izgradnje i korišćenja svih drugi sistema, resursa i kvaliteta života. Stoga sistem obrazovanja treba da se razvija tako da svoju ulogu ostvaruje pravovremeno, kvalitetno i efikasno. Cijeli sistem obrazovanja od osnovnog do visokog treba da bude skladno povezan i da predstavlja pojedine faze prilagođene svakom uzrastu. Nastavni planovi i programi trebaju da prate razvoj nauke i tehnike i da budu prilagođeni potrebama privrede u okruženju. To podrazumjeva neprestano istraživanje planova razvoja privrednih subjekata iz neposrednog okruženja, multinacionalnih kompanija, državnih institucija i drugih relevantnih faktora, definisanje obima i vrste neophodnih znanja za svaki nivo obrazovanja i istraživanja, usvajanje novih metoda i novih tehnologija u nastavi, usvajanje novih studijskih programa i smjerova, usvajanje novih stručnih profila i usvajanje ujednačenih kriterijuma vrednovanja nastavnih i naučnih zvanja. Razvojna ograničenja kod malih zemalja, kao što je Bosna i Hercegovina, su brojnija i ozbiljnija. Zbog toga male zemlje trebaju da problemu obrazovanja pristupaju odgovornije, sa posebnim naglaskom da školju stručnjake za prioritetne oblasti, za koje u tom trenutku postoji posebna potražnja, jer će se u tim oblastima stečena znanja najprije i najbolje valorizovati. Znanja koja treba da posjeduje i dobije u toku školovanja svršeni student, treba da mu omoguće:

- Ovladavanje osnovnim naučnim disciplinama (matematikom, fizikom, hemijom itd.)
- Efikasna primjena stečenih znanja
- Snalažljivost pri promjeni proizvodnih programa.
- Kreativnost.
- Osjećaj potrebe za timskim radom.
- Osjećaj odgovornosti.
- Poštovanje struke i ličnosti.
- Kritički odnos prema saznanjima.
- Sposobnost za eksperimentalna istraživanja.
- Korištenje literature i interneta.
- Poštovanje intelektualne svojine.

7. ULOGA PRIVATNOG OBRAZOVANJA

Državne škole i univerziteti po svom ustrojstvu i načinu razmišljanja, koji se još uvijek provlači iz socijalističkog sistema, imaju kruto uređen sistem usvajanja znanja, koji daje prioritet izučavanju bazičnih znanja u odnosu na primjenjena. Sa takvim shvatanjima, državni univerziteti su dosta inertni i teško se prilagođavaju potrebama i oblicima znanja koje traži njihovo privredno okruženje. Upravo u tom području privatne škole i privatni univerziteti treba da vide svoju šansu. Imperativ opstanka i razvoja privatnog obrazovanja je okretanje potrebama tržišta rada i školovanje onih profila za koje postoji trenutna potreba u privrednim subjektima i administarciju u okolnim sistemima. Privatne ustanove, kao manji sistemi, imaju veće mogućnosti za prilagođavanje turbulentnim potrebama okoline. U svim oblastima se pokazalo da je privatna incijativa agilnija i spremnija da brže odgovori na zahtjeve koje postavlja savremeno tražišno privređivanje. Opravданo je očekivati takav trend i u oblasti

obrazovanja. Pritisnuto jakom konkurenčijom, koja dolazi od državnih škola i univerziteta, ako želi opstati, privatno obrazovanje mora biti okrenuto izučavanju primijenjenih znanja, školjujući kadrove za prioritetne oblasti, koji će biti spremni da se odmah uhvate u koštac brojnim problemima sa kojima se naša preduzeća sreću u praksi. Kao takvo privatno obrazovanje doprinosi i sigurno će doprinijeti podizanju opšteg kvaliteta obrazovanja u državi kroz sledeće aspekte:

- Veću fleksibilnost i brže prilagođavanje potrebama privrednog okruženja,
- Nuđenjem atraktivnijih profila za potrebe tržišta rada,
- Dajući prednost primjenjenim nad bazičnim znanjima,
- Boljim razumjevanjem potreba poslodavaca,
- Povećanjem konkurenčije,
- Većim kvalitetom nastave,
- Bolja opremljenost privatnih škola,
- Većom otvorenosću i dostupnošću,
- Davanje prednosti praktičnim znanjima u odnosu na teoretska,
- Većim nivoom praktičnog obrazovanja i obuke za rad u proizvodnji, sektoru usluga i administraciji,
- Razvoj preduzetničkog duha kod mladih i
- Razvojem koncepta cjeloživotnog učenja.

Svjedoci smo sve većeg broja privatnih obrazovnih ustanova koje se otvaraju u Bosni i Hercegovini. Ukoliko ove ustanove na vrijeme shvate gore navedene činjenice, onda se obrazovanje u državi više neće dijeliti na privatno i državno, nego na ono koje je kvalitetno i koje nije.

8. ZAKLJUČAK

Predhodnim razmatranjima je ukazano koliki je značaj funkcije razvoja proizvoda za proizvodnu i ekonomsku moć svake zemlje, a samim tim i za njenu ekonomsku i društvenu samostalnost. Međutim, predhodna razmatranja su nametla i jedno logično pitanje: Kako kompenzirati negativne kružne tokove u našoj privredi u odnosu na funkciju razvoja proizvoda, koji su se usled nepovoljne ekonomske i društveno-političke situacije u našoj zemlji zadnjih godina neprestano pogoršavali?

Odgovor na ovo pitanje je posve jednostavan: Znanjem i stalnim ulaganjem u razvoj proizvoda, uz neophodnu modernizaciju i reorganizaciju naše privrede, u cilju njenog prilagođavanja potrebama stanovništva i prirodnim uslovima naše zemlje. Strateško opredjeljenje domaće privrede treba orijentisati na razvoju ekonomije zasnovane na znanju, razvojem tehnologije i proizvoda za prioritetne privredne oblasti, oslanjanjući se na sopstvene snage, odnosno na veću zastupljenost sopstvenog znanja, stvorenog u sopstvenim istraživačko-razvojnim centrima.

Umjesto kvantiteta u industriji, potrebno se preorijentisati na kvalitet gotovih proizvoda, u koje se ugrađuju male količine materijala, uz manji utrošak energije i vremena, sa više znanja i estetskog oblikovanja. I kratkom tehno-ekonomskom analizom našeg tražišta može se zaključiti da je ono preplavljeni, pored jednog broja proizvoda kompleksne strukture, za čije usvajanje i razvoj vlastitim snagama nema opravdanja i velikom količinom proizvoda iz uvoza čije konstrukcijsko osvajanje ne predstavlja neki stručni problem. Posebna priča je pozamašan broj banalnih proizvoda, čije usvajanje ne predstavlja problem ni za stručno-konstrukcijske kapacitete takozvane male privrede.

Uz dobru marketinšku, razvojnu i proizvodnu politiku, postojeće mogućnosti naše privrede mogu obezbijediti veće količine i veću raznolikost ovih proizvoda, povećanog kvaliteta i nešto nižih cijena. Ukoliko ove proizvode stvaramo sami, koristeći sopstvene resurse, stvorit ćemo veće izglede da se brže razvijamo i priključujemo razvijenim. Razvoj proizvoda mora da postane respektivni državni cilj, koji će otvoriti vrata izlaska iz dugogodišnje privredne krize i stvoriti perspektive za razvoj zemlje i priključenje razvijenim. Zbog toga je neophodno hitno pristupiti unapređenju razvojne funkcije u našim preduzećima i uvođenju savremenih metoda i tehnika inžinerstva u poslovima razvoja proizvoda.

Uvozu proizvoda treba pristupiti, samo za one proizvode za koje nemamo materijalnih ili stručnih mogućnosti da ih realizujemo. Međutim, uvoz ovih proizvoda treba maksimalno iskoristiti za uvećanje vlastitog znanja. Uvezeno znanje mora biti upotrijebljeno za razvoj i plasman domaćih proizvoda, ali i kao potencijal za razvoj vlastitih znanja. Na taj način će se najbolje iskorisiti svi domaći potencijali, i znanje, i rad, i prirodna bogastva, pogotovo ako se upgrade u vrijednost proizvoda koji će biti plasirani na svjetsko tržište.

Konačnom cilju, podizanju proizvodne i ekonomске moći države, veliki doprinos može i mora da pruži i funkcija obrazovanje. Temelj moderne ekonomije zasnovane na znanju je efikasan sistem obrazovanja. Sistem obrazovanja treba usmjeriti tako da školuje kadrove koji će biti u mogućnosti da budu spremni da se brzo uhvate u koštac sa brojnim problemima sa kojima se sreću preduzeća u praksi. Pri tome obrazovanje i privredu treba usmjeriti na prioritene oblasti definisane strategijom zemalja Evropske Unije. U uslovima kada postojeća znanja veoma brzo zastarjevaju, sistem obrazovanja mora biti fleksibilniji i otvoreniji za usvajanje novih znanja i prilagođavanje potrebama tržišta rada. Tu privatno obrazovanje može i mora da vidi svoju šansu. Obrazovanje ne treba dijeliti na privatno i državno, nego na ono koje je kvalitetno i koje nije kvalitetno.

Strategiju svoga razvoja Bosne i Hercegovine mora orjentisati ka ulasku u krug zemalja koje svoj razvoj kreiraju na znanju, inovacijama i savremenim tehnologijama, tj. zemljama Evropske Unije. Međutim, potrebno je i razbiti iluzije da je članstvo u EU samo po sebi cilj i da ono automatski rješava sve probleme Bosne i Hercegovine.

Događanja u Grčkoj, Španiji, Mađarskoj, Portugalu i na Kipru, u pogledu prekomjerne potrošnje i deficitia, vode ka tome da će se narednih godina EU baviti vlastitim problemima, umjesto donacija i troškova na razne projekte van svojih granica. EU će narednih godina biti štedljivija, a sredstva će biti usmjerena za rješavanje vlastitih problema. Vjerovatno će kriterijumi za ulazak u EU biti pooštreni, a dalje proširenje će biti sporije. Usporenje procesa mnoge će razočarati, ali ono može imati i dobrih strana, pod uslovom da se vrijeme dobro iskoristi.

LITERATURA

1. Tomović, R., 2000. „Primjena principa metodičnog konstruisanja u razvoju proizvoda mašinske industrije“, magistarski rad, Podgorica: Mašinski fakultet,
2. Tomović, R. Radović, V., Prodanić, B., 2000. „Stanje položaj i predviđanja budućeg razvoja mašinske industrije u Republici Crnoj Gori“. Kotor: Zbornik radova sa Naučno–stručnog skupa “Istraživanje i razvoj mašinskih elemenata i sistema” IRMES
3. Tomović, R. (2000) „Mjesto i uloga funkcije projektovanja i konstruisanja u Crnoj Gori, sa osvrtom na potrebe budućeg razvoja”, Kotor: Zbornik radova sa Naučno–stručnog skupa “Istraživanje i razvoj mašinskih elemenata i sistema” IRMES
4. Miltenović, V., (1998.) "Razvoj proizvoda-stanje i tendencije", Zbornik radova sa Naučno-stručnog skupa IRMES'98, Beograd: Mašinski fakultet,
5. Petrović, B., 1997."Razvoj proizvoda", FTN Novi Sad-Institut za industrijske sisteme i Istraživački i tehnološki centar, Novi Sad,
6. Radović, V., 1997."Uticaj istraživačko-razvojne funkcijena ostvarivanje kvaliteta proizvoda". Kopaonik: Zbornik radova sa Savjetovanja "Razvoj i racionalizacija nacionalne strategije unapređenja kvaliteta ",
7. B. Petrović, R. Dakić, D. Arsenijević "Integralni razvoj proizvoda", FTN Novi Sad-Institut za industrijske sisteme i Istraživački i tehnološki centar, Novi Sad 1997.
8. M. Šarenac, „Znanje kao resurs u razvoju zemlje”, Zbornik radova sa Naučno–stručnog skupa “Istraživanje i razvoj mašinskih elemenata i sistema” IRMES 2000, str. 41-46., Kotor 2000.
9. http://sr.wikipedia.org/wiki/spisak_drzava_po_broju_stanovnika, 30.05.2013.
10. R. Tomović, V. Radović, B. Prodanić, „Razvoj proizvoda i valorizacija znanja u razvoju proizvoda”, Proc. 4-th Int. Conf. Power source and transfer IPS'99, str. 495-503., Bečići 2000.
11. A. Kostelić "Status konstruktorske djelatnosti u metaloprerađivačkoj industriji i na strojarskim fakultetima u Jugoslaviji", Zbornik radova sa Znanstveno–stručnog skupa "Skup o konstruisanju", Zagreb 1984.
12. M. Šarenac, „Perspektive metalske industrije u zemljama u tranziciji i interes mladih za studije mašinstva”, Zbornik radova sa Naučno–stručnog skupa “Istraživanje i razvoj mašinskih elemenata i sistema” IRMES 2002, str. 27-32., Jahorina-Istočno Sarajevo 2002.
13. M. Šarenac, „Nastavni planovi mašinskih fakulteta u funkciji edukacije i privrednog razvoja”, Zbornik radova sa Naučno–stručnog skupa “Istraživanje i razvoj mašinskih elemenata i sistema” IRMES 2006, str. 21-32., Banja Luka 2006.
14. Lj. Tanović, „Industrija Republike Srbije u evropskom okruženju”, Zbornik radova sa Konferencije održavanja KOD 2010, str. 69-75., Ulcinj 2006.
15. Vlada Republike Srbije, Ministarstvo prosvete i nauke, „ Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine”, Sl. glasnik RS", br. 107/2012, Beograd 2012.

**STVARANJE PREPOSTAVKI ZA USPOSTAVLJANJE SISTEMA OSIGURANJA
KVALITETA NA VISOKOJ ŠKOLI „LOGOS CENTAR“ U MOSTARU**

**CREATING PRESUMPTIONS FOR THE ESTABLISHMENT OF QUALITY
ASSURANCE SYSTEM AT THE HIGH EDUCATIONAL INSTITUTION "LOGOS
CENTER" IN MOSTAR**

STRUČNI ČLANAK

Prof. VŠ Lutvo Haznadarević
Visoka škola „Logos centar“ u Mostaru
hlutvo@yahoo.com

Alim Abazović
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
alimabazovic@gmail.com

Sažetak:

Prilikom izrade razvojnih planova, politika i strategija sistema kvaliteta na Logosu bitno je shvatiti da osmišljavanje razvoja nije lagan zadatak, ni kad je u pitanju najjednostavnija pojava. Usmjerena ka budućnosti, razvoj, u najširem smislu, predstavlja skup metoda, sredstava, nosilaca zadataka i rokova za ostvarenje unaprijed definisanog cilja. Našim planskim i sistemtskim djelovanjem postajeće stanje, ili određenu pojavu koja je predmet razmatranja, treba transformisati iz nekog početnog u drugo, zadano stanje. Navedenim djelovanjem treba upravljati tako da sinergetskim učinkom dovedu do cilja.

Ključne riječi: sistem, kvalitet, visoka škola, zakon, visoko obrazovanje.

Abstract:

During the preparation of development plans, policies and strategies of quality systems at the Logos it is important to realize that the design of the development is not an easy task, even when it comes to the simplest phenomena. Focused on the future, development in the widest sense, is a set of methods, tools, taskholders, and deadlines defined for achieving pre-defined goal. With our planning and systemic action, the existing condition, or a specific occurrence that is the subject of consideration, should be transformed from an initial in the second, default state. The mentioned action should be managed in a way that the synergetic effect lead to the goal.

Key words: system, quality, high educational institution, law, higher education.

1. HISTORIJAT RAZVOJA I ORGANIZACIJA VISOKE ŠKOLE „LOGOS CENTAR“ MOSTAR

Visoka škola “Logos centar” u Mostaru (nadalje: Logos) upisana je u sudski registar Općinskog suda u Mostaru, rješenjem broj: Tt-O-528/11 od 29.06.2011. godine, MBS: 58-05-0009-11. Počela je sa radom 29.06.2011. godine.

Logos je dobio suglasnost za rad Rješenjem Ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa Hercegovačko-neretvanske županije-kantona, broj: 05-01-40-1832/11 od 24.08.2011. godine. Isto tako sve izmjene izmjene u Logosu su dobole suglasnost za rad Rješenjem Ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa Hercegovačko-neretvanske županije-kantona, broj: 05-01-40-1885/2012 od 10.07.2012. godine.

Logos je privatna visokoškolska ustanova registrirana u Hercegovačko-neretvanskoj županiji. Od momenta osnivanja Logos primjenjuje principe Bolonjske deklaracije, te obavlja djelatnost visokog obrazovanja u skladu sa Okvirnim Zakonom o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini (Službeni glasnik BiH, broj: 59/07), i po njegovom donošenju, sa Zakonom o visokom obrzovanju Hercegovačko-neretvanske županije. Centar za informiranje i priznavanje dokumenata iz oblasti visokog obrazovanja (u daljem tekstu: CIP) osnovan je na temelju Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini kao samostalna upravna organizacija, i predstavlja ENIC/NARIC centar u Bosni i Hercegovini. Logos se nalazi na spisku visokoškolskih ustanova http://cip.gov.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=66&Itemid=76&lang=bos. Od perioda svog osnivanja, Logos je prolazio kroz fazu intenzivnih promjena. Broj studenata, kao i akademskog i administrativnog osoblja, je rastao velikom brzinom. Značajne promjene su se dešavale sa ciljem konstantnog poboljšanja nastavnog procesa, studijskih programa i same organizacije Logosa. Do 2013. Logos, izuzev Studentske službe – prijemnog odjela i direktora, nije imao posebne odjele unutar administracije. Najčešće su bili angažirani timovi za razne segmente rada i poslovanja Logosa (IT, Marketing, Finansije, Tajništvo, Pravni poslovi, itd.) Rastom i razvojem Logosa javila se potreba za organizovanjem i uspostavljanjem određenih službi – odjela na Logosu. Tako je 2013. godina označena kao revolucionarna. Posebna pažnja se počela voditi u domenu strateških planiranja, kvalitetu, međunarodnoj saradnji, dokumentaciji, biblioteci i ostalim servisima usmjerenim ka studente, itd. Pristupili smo izradi samoevaluacijskog izvješća, uspostavljanju mehanizama praćenja napretka, ključnih indikatora performansi institucije itd.

2. RAZVOJ SISTEMA KVALITETA NA LOGOSU

Sredstvo pomoću kojeg se upravljanje tim faktorima osmišljava, provodi, nadzire i evaluira je strategija. Zavisno od složenosti pojave koju želimo mijenjati, i metoda kojima ćemo koristiti, sredstava koja nam stoje na raspolaganju, nosilaca zadataka koje treba izvršiti i rokova u kojima treba savladati prepreke da bi cilj bio postignut, na raspolaganju su nam brojne mogućnosti. Strategijom bi, između raspoloživih alternativa, trebalo da odaberemo onu koja će, uz najmanje vlastite napore, dovesti do cilja.

Limitirajući razvojni faktor, načelno, određuje granice do kojih možemo ići računajući s ostvarenjem zacrtanog opšteg cilja. U uslovima krize, ili u nedovoljno razvijenim institucijama, najčešći limitirajući resurs su finansijska sredstva za razvoj. Ukoliko ne postoji način da se to ograničenje ukloni ili barem smanji strateški, cilj će se morati reducirati na nivo koji određuje limitirajući faktor.

Strategiju, sa stanovišta načina na koji će biti ostvarena, možemo definisati kao PROGRAM postizanja zadanog cilja. Program je skup namjenskih projekata. Može se odnositi na mnogo šta, počev od politike i strategije pojedinca, pa do politike, odnosno

strategije društva u jednoj zemlji i bilo gdje na svijetu. Budući da se radi o skupu namjenskih projekata u tom kontekstu potrebno je definisati i projekt. Projekt je podskup programa s kraćim trajanjem i manjim raspoloživim sredstvima za realizaciju, precizno definisanim rezultatom i potrebnim inputima, oblikovanim tako da zadovolje neku specifičnu razvojnu potrebu.

Koliko god jednostavno izgledao, svaki problem sastoje se od manjeg ili većeg skupa podproblema – njegovih uzročnika. Ulazeći u te podprobleme zapazićemo da i oni sadrže određene probleme – uzroke. Sve te probleme moramo na određeni način uočiti i utvrditi uzročno-posljedičnu vezu između njih i povezati. To se obično radi njihovom hijerarhijom – slaganjem u piramidu problema. Ako smo dobro identifikovali problem i njegovu strukturu, tada postaje srazmjerne jednostavno identifikovati ciljeve. Nakon što su projektni problemi konvertovani u ciljeve, došli smo do naziva projekata pomoću kojih je ciljeve moguće ostvariti.

Veza između problema i ciljeva je očita. Razlika između njih je u tome da je struktura problema građena idući od vrha ka dnu, tj. od najsloženijeg ka jednostavnijim problemima, a kod piramide cilja – glavni cilj postižemo ostvarenjem niza ciljeva nižeg ranga. Kad je primarni cilj razložen na sastavne dijelove postaje vidljivo da realizacija projekta predstavlja „samo“ tehničko pitanje. Strukturiranje primarnog u izvedene, konkretnije, ciljeve trebalo je da nam otkrije tehnička sredstva pomoću kojih je moguće realizovati projekt.

Općenitije, postupak se može definisati pomoću slijedećih 5 koraka:

- preformulisati problem u ciljeve;
- identifikovati strateški (najteži) cilj i postaviti ga u vrh piramide;
- identifikovati niže ciljne nivoe i njihove (taktičke) ciljeve i povezati ih sa strateškim;
- proučiti postoje li praznine i popuniti ih taktičkim (pomoćnim) ciljevima; i
- osigurati da se ni jedan aspekt ne ispusti i da su svi u određenoj logičkoj vezi.

Nakon što je poznat mjerljivi cilj projekta, istraživanje produbljujemo analizom nužnih aktivnosti kojima sadašnje treba konvertovati u buduće stanje, definisano mjerljivim ciljem tog projekta, analizom tehničke, vremenske i finansijske izvodljivosti itd. Metodologija izrade takvih projekata, uglavnom je poznata.

Ono što – terminološki gledano – može biti zbumujuće je da se ovdje govori o viziji rješenja problema, a ne o viziji mesta institucije za čije potrebe se strategija osmišljava. Nije rijetka pojava da se, citirajući čuvene riječi Martina Lutera Kinga „I have a dream“ i tumačeći ih kao polazište u svim aktivnostima, insistira na definisanju misije, a zatim govori o programu i projektima. Taj pristup – od vrha ka dnu – je moguć kad je vizija jasna, a misija definisana. Ako to nije slučaj – pristup mora biti obrnut – viziju tek treba formulisati. Čak i ako je vizija definisana na određeni način, projekti će odgovoriti na pitanje da li će do realizacije vizije doći ili ne, i ako će doći – kada ćemo moći kazati da se ona ostvarila ili ostvaruje. Vizija rješenja problema može biti u koliziji s vizijom zacrtanog mesta i značenja institucije za čije potrebe se strategija radi. Ukoliko kolizija postoji – nešto od tog dvoga treba mijenjati ili dopunjavati.

2.1. Politike kvaliteta na Logosu

Ako znamo da je konačni cilj harmonizacije sistema visokog obrazovanja na tlu Evrope, stvaranje evropskog okvira za saradnju, u cilju izgradnje „savršenije, utjecajnije Evrope znanja“, tada je jasno da je kvalitet visokog obrazovanja ključni faktor uspjeha. Tako se

Bolonjskom deklaracijom, a posebno dokumentima koji su uslijedili nakon nje, jasno naglašava da „sistemi osiguranja kvaliteta imaju vitalnu ulogu u osiguravanju visokih standarda kvaliteta i olakšavanju uporedivosti kvalifikacija diljem Evrope. Saradnja agencija za osiguranje kvaliteta te razvoj zajedničkih standarda, procedura i smjernica u pogledu osiguranja kvaliteta doprinijet će većoj transparentnosti i izgradnji međunarodnog povjerenja te tako doprinijeti mobilnosti studenata i priznavanju kvalifikacija, što je od suštinskog značaja za atraktivnost i konkurentnost evropskog visokog obrazovanja“.

Operativni ciljevi za razvoj sustava kvaliteta u narednom periodu:

1. Izrada dokumenata sistema kvaliteta

Izraditi dokumente sistema kvaliteta, i predložiti ih na usvajanje nadležnom organu potrebno je onda, kada se za to ispune određeni zakonski uslovi, a volja menadžmenta Univerziteta bude jasna i vidljiva iz dokumenata integrisanog Univerziteta. Projektni tim na osnovu standarda i smjernica za osiguranje kvaliteta u području visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini i internih potreba Logosa.

2. Identifikacija, mjerjenje i praćenje key performance indikatora

Identificirati ćemo, mjeriti i pratiti određene indikatore uspješnosti poslovanja institucije na osnovu kojih ćemo predlagati određena rješenja ili poduzimati određene mјere i radnje. Indikatore koje planiramo pratiti ćemo podijeliti u nekoliko segmenata:

- Indikatori koji daju ocjenu trenutnog stanja i reformi upravljanja na Univerzitetu,
- nastavni planovi i programi,
- nastava i učenje,
- resursi,
- uspjeh i provjera studenata,
- napredovanje studenata i podrška,
- unapređenje kvaliteta na univerzitetu,
- indikatori koji daju ocjenu naučno-istraživačkog i stručnog rada nastavnika,
- finansiranje.

3. Razvoj i usavršavanje procesa interne evaluacije

Smoevaluacija institucije će se provoditi periodično i prema tačno određenoj i usvojenoj proceduri. Rezultati samoevaluacijskog izvještaja će se koristiti za razvoj određenih projekata i aktivnosti kratkoročnog i/ili dugoročnjeg karaktera u skladu sa vizijom razvoja Logosa i stratešm planom. Analizirat će se: organizacija i menadžment Logosa, menadžment kvaliteta, strateški menadžment, stručne službe, finansije, saradnja sa okolinom, međunarodna saradnja, itd. u skladu sa usvojenom procedurom o provođenju samoevaluacije.

4. Razvoj sistema analiza, ispitivanja i evaluacija na Logosu (feedback)

Na Logosu smo započeli sistematski provoditi studentsku evaluaciju kvaliteta izvođenja nastave. Evaluira se rad svakog nastavnika i svi oblici nastave. U skladu sa specifičnim

ciljevima zbog kojih se vrše provođenja različitih vrsta evaluacija planiramo razvijati i usavršavati slijedeće vrste i oblike evaluacija, ispitivanja i analiza:

- evaluacija nastave od strane studenata ,
- evaluacija nastave od strane studenata – „on-line“,
- ispitivanje nastavnih metoda i metoda ispitivanja,
- ispitivanje rada stručnih službi,
- ispitivanje poslodavaca i svršenih studenata,
- ispitivanje uspješnosti polaganja ispita,
- analiza podataka o kandidatima za upis na studij i upisanih u prvu godinu studija,
- analiza upisanih studenata po fakultetima i po godinama studija,
- analiza uspješnosti završavanja studija.

U projektnom pristupu prilikom planiranja provođenja navedenih analiza, ispitivanja i evaluacija definisaće se slijedeći elementi: cilj, ko rukovodi istraživanjem, koja metodologija provedbe i obrade podataka će se koristiti u konkretnom slučaju, postupak provođenja, postupak obrade podataka, objavljivanje rezultata, ko i na koji način ima uvid u rezultate i preporučena dinamika provođenja.

1. Suradnja sa okolinom

Nepostojanje alumni asocijacije, kontakte sa budućim diplomiranim studentima, saradnja, praćenje stope zaposlenosti diplomaca i korištenje njihovih iskustava za unapređenje kvaliteta, treba da predstavlja izuzetno bitnu aktivnost i korektivnu mjeru. Omogućiti ćemo svršenim studentima da iskažu svoje mišljenje o radu Logosa, kao i mišljenje o studiju koji su završili, te analizirati njihovo zadovoljstvo završenim studijem i studentskim životom provedenim na Logosu. S druge strane uspostavljamo bazu podataka o poslodavcima koji zapošljavaju studente koji su svoj studij završili na nekom od studijskih programa na Logosu. Povratna informaciju od strane svršenih studenata i poslodavaca je izuzetno bitna u procesu mijenjanja i usavršavanja kurikuluma, izvođenja nastave, otvaranje novih odsjeka itd.

2. Jačanje uloge studenata u internom sistemu osiguranja kvaliteta

Studenti su partneri u području visokog obrazovanja na Logosu. Stoga, uloga studenata u sistemu kvaliteta je od izuzetnog značaja, te ćemo konstantno raditi na najefikasnijem i najboljem modelu uključivanja studenata u proces osiguranja kvaliteta. Studenti su ti za koje je napravljen sistem obrazovanja i kao takvi, oni predstavljaju veliki potencijal u osiguranju kvaliteta. Od potpisivanja Bolonjske deklaracije (1999. godine), čiji su glavni principi zasnovani na otvaranju sistema obrazovanja i mobilnosti studenata, predavača i profesora, uloga studenata u osiguranju kvaliteta je predmet rasprava na institucionalnom, državnom i međunarodnom nivou.

3. Razvoj međunarodne saradnje i projekata

Kao i do sada, Logos će nastaviti dobru praksu uključivanja u razne domaće i međunarodne projekte iz oblasti osiguranja kvaliteta. Pored postojećih partnera sa kojima aktivno sarađujemo, nastoјaćemo elemenat internacionalnosti uspostaviti preko sličnih visokoškolskih ustanova u regiji i šire, razmijeniti iskustva i istražiti mogućnosti zajedničke saradnje.

„DRUŠTVENA I TEHNIČKA ISTRAŽIVANJA“

4. Razvoj dokument menadžment sistema

Dokumente koji se odnose na sistem kvaliteta, odluke organa, dopisi medijima, rezultate raznih evaluacija, dostavljanje informacija nadležnim tijelima, itd. ćemo arhivirati u elektronskom obliku. Dokumenti će biti šifrirani i hronološki arhivirani. Pristup ovim dokumentima će biti lakši, jednostavniji i brži.

5. Diseminacija informacija i podizanje svijesti aktera u procesu visokog obrazovanja o značaju osiguranja kvaliteta

Neophodno je informisanje i edukacija svih strana uključenih u proces visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta. Koristićemo se raznim vrstama medija, kao i različitim vrstama edukacije u ostvarenju ovog cilja. Cilj informisanja i podizanja svijesti o značaju osiguranja kvaliteta jeste razumijevanje uloge različitih strana u sistemu visokog obrazovanja i osiguranja kvaliteta (studenti, nastavno osoblje, administrativno osoblje, nadležna tijela...).

6. Kreiranje mreže

Na studijskim programima i među studentima ćemo identifikovati osobe koje su u okviru svojih nadležnosti odgovorne za kvalitet. Na ovaj način ćemo kreirati mrežu osoba koje se direktno ili indirektno bave problematikom osiguranja kvaliteta. Nastojaćemo „spuštati“ informacije i zajednički preuzimati projekte aktivnosti na nivou studijskog programa, katedri, itd.

Hodogram aktivnosti na internom projektu „Stvaranje pretpostavki za uspostavljanje sistema osiguranja kvaliteta na Visokoj školi „Logos centar“ u Mostaru“

Akt.	Stvaranje pretpostavki za uspostavljanje sistema osiguranja kvaliteta na Logosu	Mj.	Mjeseci u projektu																							
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1.	Upravljanje i nadzor nad projektom	24 (M1 - M24)																								
1.1.	Inicijalni sastanak		X																							
1.2.	Periodični radni sastanci tima		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
1.3.	Vodenje projektne dokumentacije		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
2.	Akreditacija Logosa	5 (M1 - M5)																								
2.1	Imenovanje Odbora za kvalitet na Logosu i Tima za provođenje samoevaluacije i pripreme za akreditaciju ustanove sa tačno definisanim zadacima i obavezama		X																							
2.2	Analiza Kriterija za akreditaciju visokoškolskih ustanova u BiH i stepena ispunjenosti Kriterija		X	X																						
2.3	Kreiranje operativnog plana ispunjenja Kriterija (vremenski rok, odgovorna osoba ili tim, indikatori uspješnosti, ...)			X	X	X																				

„DRUŠTVENA I TEHNIČKA ISTRAŽIVANJA“

2.4	Prikupljanje podataka sa svih nivoa u skladu sa Kritejjima		X	X	X	X																			
2.5	Analiza i kritički osvrt na prikupljene podatke					X																			
2.6	Up-to-date Izvještaja o samoevaluaciji institucije					X	X																		
2.8	Zatvaranje finansijske konstrukcije					X																			
2.7	Donošenje potrebnih odluka					X																			

Akt.	Stvaranje prepostavki za uspostavljanje sistema osiguranja kvaliteta na Logosu	Mj.	Mjeseci u projektu																							
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
3.	Kreiranje dokumenata sistema	6 (M7 - M12)																								
3.1	Definisanje deklaracije, politike i icljeva kvaliteta									X																
3.2	Definisanje misije, određenje vizije na svim nivoima									X																
3.3	Identifikacija, kreiranje i usvajanje osnovnih procedura za sistema								X	X	X	X	X													
3.4	Kreiranje i usvajanje pravilnika o kvalitetu i prateće dokumentacije													X	X											
4.	Uspostavljanje, mjerjenje i praćenje ključnih indikatora performansi	12 (M13 - M24)																								
4.1	Identifikacija i definisanje ključnih indikatora kvaliteta i odgovarajućeg softverskog rješenja																X									
4.2	Definisanje očekivanih vrijednosti indikatora																	X								
4.3	Definisanje mjera u skladu sa rezultatima praćenja ključnih indikatora																		X							
4.3	Praćenje indikatora i kreiranje izvještaja o rezultatima praćenja																			X	X	X	X	X	X	X
5.	Obuka kadra na svim nivoima	6 (M2 - M8)		X	X	X	X	X	X	X																

Akt.	Stvaranje prepostavki za uspostavljanje sistema osiguranja kvaliteta na Logosu	Mje.	Mjeseci u projektu																							
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
6.	Razvoj i usavršavanje procesa evaluacije	12 (M12 - M23)																								
6.1	Kreiranje procedura i šablonu																X	X	X							

„DRUŠTVENA I TEHNIČKA ISTRAŽIVANJA“

6.2	Evaluacija studenata o kvalitetu izvođenja nastave													X	X										
6.3	Ispitivanje nastavnih metoda i metoda ispitivanja															X	X								
6.3	Evaluacija rada stručnih službi															X	X								
6.4	Evaluacija zadovoljstva korisnika: svršeni studenti i poslodavci																	X	X						
6.5	Ispitivanje uspješnosti polaganja ispita																			X	X				
6.6	Analiza upisanih studenata																				X				
6.7	Analiza uspješnosti završavanja studija																					X	X		
6.8	Analiza podataka o kandidatima za upis i upisanim studentima na I godinu studija																							X	X

Akt.	Stvaranje prepostavki za uspostavljanje sistema osiguranja kvaliteta na Logosu	Mj.	Mjeseci u projektu																							
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
7.	Analiza procesa na Logosu sa usvojenim planom mjera za unapređenje	4 (M10 – M 13)																								
7.1	Nastavni proces														X	X										
7.2	NIR															X										
7.3	Finansije															X										
7.4	Medunarodna saradnja															X	X									
7.5	Upravljanje															X	X	X								
7.6	Administracija																X	X								
8.	Identifikacija, usvajanje i praćenje realizacije mjera za građenje i širenje kulture kvaliteta	12 (M2 – M13)																								
8.1	Osmišljavanje i kreiranje promotivnog materijala (bukleti, flajeri i publikacije,...) za različite interesne grupe															X	X	X	X							
8.2	Kreiranje Foruma Stakeholdera															X	X									
8.3	Kreiranje interne podstranice za kvalitet i razvoj dokument menadžment sistema za internu osiguranje kvaliteta							X	X	X	X															
8.4	Iniciranje kreiranja alumni organizacija				X	X																				

3. ZAKLJUČAK

Logos nastoji da osigurava kontinuirani razvoj kulture kvaliteta kao svoj osnovni zadatak iz domena kvaliteta. Kontinuirano i neprekidno izgrađujemo kulturu kvaliteta tokom svog rasta i razvoja izgradnjom svojih unutrašnjih i spoljašnjih aspekata. Menadžment Logosa ulaze u izgradnju i podizanje kulture kvaliteta na veći nivo, pokazujući obzirnost prema vlastitom poslovnom rezultatu koji ne očekuje već njime upravlja. U tom kontekstu koncept kulture kvaliteta Logosa u funkciji je dugoročne poslovne uspješnosti, poštujući osnovne akademske vrijednosti kao što su integritet, usredsređenost na korisnika i ljudski resursi. U cilju promovisanja kulture kvaliteta u toku cijele godine Logos je preduzimao različite aktivnosti kao što su organizacija različitih seminara, sastanaka i radionica namijenjena akademskom i neakademskom osoblju po različitim temama, apliciranje na različite domaće i druge projekte, distribucija različitih knjiga, brošura, izvještaja i ostalog materijala, prikupljali i analizirali mišljenja studenata o kvalitetu studija, resursa, itd., i preduzimali različite aktivnosti koje se odnose na unapređenje kvaliteta pojedinih procesa, segmenata rada i cjelokupnog djelovanja Logosa.

**SAVREMENE APLIKACIJE I DB U PRECIZNOJ IDENTIFIKACIJI I PROCENI
VREDNOSTI GRAĐEVINSKIH, PRETOVARNIH I POLJOPRIVREDNIH
MAŠINA**

**MODERN APPLICATIONS AND DB IN A PRECISE IDENTIFICATION AND
ASSESSMENT OF THE VALUE OF CONSTRUCTION, RELOADING AND
AGRICULTURAL MACHINERY**

STRUČNI ČLANAK

Prof. VŠ Velibor Peulić

Pred. VŠ Nebojša Zdravković

Mr. sc. Marinko Jakovljević

Katarina Zdravković, dipl.ecc

Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak

velibor.peulic@gmail.com

nebojsaz@inecco.net

Sažetak:

U današnjem trenutku su veoma retki radovi i aktivnosti u svim oblastima koji se odvijaju bez neke vrste mehanizacije. Za rad u građevinarstvu, poljoprivredi, skladišnim prostorima, logističkim centrima, komunalnoj delatnosti razvijene su i koriste se kako mnogobrojne tako i veoma složene po konstrukciji mašine. Raznolikost mehanizacije u ovim oblastima je izuzetna. Veličina i finansijaska vrednost su realno različite u širokom dijapazonu do impozantnih veličina. U saobraćaju takođe učestvuju različite vrste mehanizacija pa su čak učesnici u saobraćajnim nezgodama gde nastaje šteta različitog obima. Zato je stvarno neophodno obaviti kvalitetnu identifikaciju, procenu i obračun vrednosti. Zbog specifičnosti trenutka, za kvalitetnu procenu pored stručnih kvalifikacija eksperata, potrebna je određena oprema za defektaciju, kao i softveri koji služe kao podrška korisnicima, kako bi finalna obrada bila potpuno efikasna i nadasve brza i ekspeditivna a posebno precizna. Osnovna namena ovog rada da ukaže i naglesi korišćenje, odnosno primenu metoda, baza i materijala za obradu navedene mehanizacije na bolji širi i precizniji način prihvatljiv ne samo na lokalnom nego i na globalnom nivou, jer vlastita iskustva autora pokazuju da treba poboljšati kvantitativno pristup ovoj oblasti u expertizama uz korištenje stručnih pomagala.

Ključne riječi identifikacija, procena vrednosti, mehanizacija, efikasnost, brzina, aplikacija, šteta, procjena, obračun,

Abstract:

In today's time are very rare works and activities in all areas that take place without some kind of machinery. To work in construction, agriculture , warehouses , logistics centers , communal activities have been developed and are used to so many and very complex in construction machinery. The variety of equipment in these areas is exceptional. The size and value of the real finansijaska different in a wide range to impressive size.The traffic also participate in various types of machinery and even participants in road accidents where damage occurs a different scale. Therefore, it is really necessary to perform high-quality identification, assessment and calculation

values. Due to the specific moment, for quality assessment in addition to the professional qualifications of experts , requires certain equipment defectaftion , as well as software that serve as customer support , to the final processing was completely efficient and very quick and swift and particularly accurate. The main purpose of this paper is to point out and emphasize the use or application of the method , the base material and processing machinery listed at better spreads and precise manner acceptable not only on local but also on a global level , because the author 's own experiences show that needs to be improved quantitative approach to this area Expertise in the use of technical aids .

Key words: identification, assessment values, mechanization, efficiency, speed, application, damage, assessment, calculation.

1. UVOD

Za različite potrebe i u mnogobrojne svrhe Efikasnost i brzina obrade šteta na vozilima u savremenom društvu zauzimaju posebno mesto u sistemu, jer se vozila nalaze u stalnom i brzom razvoju, ka sve većoj složenosti. Permanentan i brzi napredak nauke i tehnologije omogućio je proizvodnju racionalnih, pouzdanih, ekonomičnih vozila sa primjerenim vijekom trajanja sa kojima vozač, bez većeg zamora, može ostvariti svaki zadatok.

Slika 1. Prikaz raznolikosti i složenosti mehanizacije

Mehanizacija i oprema na mehanizaciji beleži intenzivan razvoj, da je bez odgovarajućih alata gotovo nemoguće pratiti, a kamo li rešavati nastale probleme u smislu definisanja, identifikacije i obračuna visine vrednosti pojedinih mašina. Tako razvijena visoko sofisticirana mehanizacija i oprema zahtevaju posebnu pažnju znanja i vještine kako u korištenju, eksploraciji, prometovanju, održavanju, a takođe i u proceni vrednosti pojedinih mašina.

2. PROCEDURA DEFINISANJA I IDENTIFIKACIJE MAŠINE

Posebna znanja, veštine i iskustva pored ustaljenih i propisanih zakonskih procedura i postupaka je ono što ovaj proces zahteva. Velike poteškoće u praksi se pojavljuju zbog nedostatka adekvatnih unificiranih procedura, nedostatka literature, baze podataka, kataloga i slično. Pa se svedoci smo često vrši improvizacija u postupku što može na više načina i različitim stranaama naneti nekada i veliku štetu. Radi olakšanja posla mehanizacija se može sortirati odnoso razvrstati u sledeće grupe:

- Građevinske mašine,
- Viljuškari,
- Zračne radne platforme,
- Kranovi,
- Nadogradnje za kamione (kran, nosač kontejnera...),
- Građevinska oprema,
- Komunalna oprema (ralice, pumpe za beton, mašine za čišćenje kanala...),
- Poljoprivredne mašine
- Mašine za reciklažu (magneti za dizanje tereta, hidraulični preklopni kontejneri...).

Identifikacija i procena vrednosti podrazumeva niz pravilno poredanih postupaka od pristupa do utvrđivanja i rešavanja problema na predmetnoj mašini. Sve usložnjava još i to što se na tržištu pojavljuju razni proizvodi kineskih proizvođača, a koliko je poznato niko se ne bavi kreiranjem baza podataka niti kataloga namenjenih ljudima koji se bave ovim poslovima na jednom mestu. Korištenje na našim područjima manje poznatih i pristupačnih alata i baza podataka nam pokazuje da ponajpre se treba s obzirom na raspoloživost podataka opredeliti po kom kriterijumu bi se vršila identifikacija odnosno pretraga. A to se može uraditi na sledeća dva načina:

- prvi način identifikaciju vršiti pre proizvođaču,
- drugi način je identifikaciju odnosno pretragu ili definisanje obavljati prema grupi odnosno kategoriji mašina kojoj predmetno sredstvo pripada.

Kada se procedura sprovodi prema proizvođaču, vrši se odabir prema podatku-naslovu proizvođača koji se grupiraju prema abecednom redu. Nakon toga se opredeljene vrši za kategoriju kojoj pripada sredstvo. Onda se definiše preciznije sredstvo prema konstrukciji vlastitoj (broju pogonskih točkov, ukupnog broja točkova, odnosno vrste hodnog dela itd) i na kraju jo preciznije se vrši definisanje prema raspoloživim i poznatim karakteristikama.

Kada procedura definisanja odnosno identifikacije određene mašine obavlja prema kategoriji, najpre je potrebno odrediti istu. Nadalje je potrebno definisati tip na primer prema pogonskom agregatu, prema specifičnosti konstrukcije i slično. Potom je neophodno definisati prema raspoloživim podacima marku mašine odnosno proizvođača. Na kraju preciznije se određuje tip mašine npr. c 360 /3.

U oba slučaja se veoma brzo i efikasno dobiju podaci koji su neophodni i s kojima se gotovo često ne raspolaže a to su: naziv, ukupna dozvoljena masa, proizvođač pogonskog agregata, tip pogonskog agregata, vrsta i dimenzije pneumatika, vrsta transmisije, razni kapaciteti, dimenzije mašine, zapremina motora, snaga motora, nosivost, maksimalna brzina sa teretom, maksimalna brzina bez tereta, radius okretanja, standardna oprema, specijalna oprema, predviđeni resursi (radni sati, kilometri i slično) po godini dana, novonabavna vrednost i slično. Može se slobodno reći da se tako odrede svi neophodni tehnički i opisni podaci za nastavak jednostavan i lagan radi postizanja rezultata određivanja tržišne vrednosti. Podatke kojima raspolažemo na primer: broj ostvarenih radnih sati, broj pređenih kilometara, količina ostvarenog tereta, uslovi eksplotacije i slično služe za korekciju novonabavne

vrednosti. Određivanjem i identifikacijom te korištenjem eksploracionih parametara dobijemo korigovanu odnosno trenutnu tržišnu vrednost odgovarajuće maštine. Zanimljivo je istaći da dobijeni parametri odnosno vrednosti odgovaraju i lokalnom tržištu odnosno uslovima poslovanja isto tako uniformno na globalnom nivou.

Valuation.pdf

<https://valuation.lectura.de/en/valuation/208709/type/996797/pdf>

LECTURA GMBH - Verlag + Marketing Service
Ritter-Von-Schuh-Platz 3, D-90459 Nürnberg
Tel: +49-(0)911-430899-0
Fax: +49-(0)-911-430899-20
info@lectura.de | www.lectura.de

Valuation

Cranes→All-terrain Cranes

LTM 1200/1 (10x8x10) (Liebherr)

Serial number:	NEKI KRAN	Date of activation:	2001-04-01
Year of manufacture:	2001	Usage:	Intensely used
Condition:	Average		

Date of valuation: 22.04.2013

Purchase price
1.471.724 k
n

Sales price
1.556.865 k
n

Machine data

• List price	8.123.369 kn
• Carrying capacity	200 t
• Engine manuf.	
• Engine type	
• at reach	3
• Max. load torque	6430 kNm
• Reach	60 m
• Undercarriage engine	400 kW
• Superstructure engine	180 kW
• Standard tyres	16
• Speed	km/h

Special equipment

- 2nd winch
- Max. luffing jib
- Max. fold hydr.
- Erection tip
- Foucault curr. br.
- Add. ballast

User-defined optional accessories

Notes

The default quotations are for standard devices with basic deliverables that have no significant shortcomings on the normal Abnutzung- and Verschleißerscheinungen. Machinery and equipment are ready. All values are specified without sales tax, they are without obligation and without obligation.

LECTURA VALUATION
It's a Lectura Brand.

1.03.1

22.4.2013 23:52

Slika 2. Izgled određenog izveštaja o identifikaciji i obračunu vrednosti maštine

3. IDENTIFIKACIJA I OBRAČUN VREDNOSTI KATEGORIJA MAŠINA PRIMENOM FLEKSIBILNE SAVREMENE AŽURNE I POTPUNE SVREMENE BAZE PODATAKA I APLIKACIJE

U ovom trenutku identifikacija i procena vrednosti radnih mašina jeste realno jako kompleksn i nužno mora pratiti razvoj kako u lokalnim sredinama tako i u okruženju pa i sasvim globalno.

Identifikacija i procena vrednosti različitih kategorija mašina nameće više ne potrebu nego čak obavezu korištenja ažurnih baza podataka i softverskih aplikacija koji omogućavaju brz, efikasan a posebno skoro potpuno tačan i precizan način rada. Jedan od prisutnih-raspoloživih i veoma dobro rasprosranjenih programa-aplikacija za procenu vrednosti mašina Lectura. Lectura je kompjuterski organizovana baza podataka i program za brzu i kvalitetnu procenu i kalkulaciju vrednosti maštine, a koji ima sadržan:

- 25 godina iskustva,
- 256 različitih kategorija mašina,
- 1000 marki proizvođača,
- 80 000 raznih tipova mašina.

To je specijalizovani izdavač, u području pokretnih radnih mašina. Pruža podatke i tržišne informacije proizvođača. To je ono sistematizovano i organizovano što treba svakoj osobi koja se bavi ovom problematikom.

Upotrebom navedene baze podataka može se brzo i precizno izraditi precizna identifikacija i kalkulacija radne maštine. Upotrebom preciznih i savremenih baza podataka i softvera olakšava se rad procjenitelja tako da moraju sve manje da usvajaju i koriste iskustvene normative prilikom određivanja realnih vrednosti prilagođenih svih korisnika na tržištu struke. Moderne aplikacije objedinjavaju tvroničke podatke za veliki broj marki i modela mašina. Posebno što se dobija je sledeće:

- Veleprodajna i maloprodajna cijena za prethodnih 15 godina rabljenih mašina,
- Novonabavna cijena,
- Tehnički podaci,
- Slike raznih vrsta mašina,
- Kontakt adrese proizvođača,
- Prevedeno na 8 jezika EN, DE, FRA, SEP, ITA, RUS, CHI, CZE (online verzija u budućnosti biti će lokalizirana).

Uključen je i kompletan program proizvođača iz Kine. Vrlo važno za svakog specijalistu koji se bavi ovom problematikom je:

- kompletna baza svih obrađenih mašina,
- Dostupno 24 sata / 7 dana - širom sveta,
- web stranica omogućava procenu mašina redovno ažuriranih podataka.

Ažuriranje se radi kontinuirano i redovno sa svakom izmjenom od strane proizvođača, pretraga se vrši po proizvođaču, radnom području, tipu, direktnom pretragom specifične maštine, upotrebom pretrage po abecedi proizvođača unutar baze Lecture.

Slika 3. Prikaz preglednika pretrage – Lectura

Ono što je važno za procenitelje, odnosno obrađivače ove problematike je: dostupne apsolutno sve mašine, poljoprivredne mašine dostupne samo online, kompletna lista novonabavnih cijena, cijena dilera (kupovna/prodajna) za rabljene mašine unazad 16 godina, korekcija vrijednosti prema stvarnim radnim satima, korekcija vrijednosti prema stanju mašine i opreme, serijski brojevi, ispis procene, kontakt adrese, dostupno na 8 jezika i spremu se lokalizacija. U redovnim procesima realizacije i saradnje su uključeni i osobe sa lokalnog područja iz Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

4. ZAKLJUČAK

Savremeni trenutak i brzi napredak nauke tehnologije brzina reakcije, znanje, potreba tržišata i u procesima posebno ove oblasti postaje neizbežno i obavezno korištenje praktičnih i odgovarajućih baza podataka dnevno ažuriranih, kao i alata i servisa u softwerskom i aplikativnom smislu. Kao što su vozila tako i sve kategorije radnih mašina i druge mehanizacije su u tako brzom razvoju, da pogotovo u ovom procesu rada tokom životnog veka trajanja mašina iziskuju celoživotno učene kadrovske, te tehničke mogućnosti visokog kvaliteta. S obzirom na vlastita iskustva i saznanja o drugim iskustvima ovim radom pokušana je dati kratka smernica i sugestija u osposobljavanju stručnih ljudi, i korištenju onoga svega što se nalazi u okruženju kao značaj obrade predmeta, koji nužno zahteva preciznost, brzinu i evikasnost u rešavanju problema. Otvaranje vidika je to što je u radu pokušano da se usmeri značaj na ovim aktivnostima uz upotrebu raspoloživog, već dugo funkcionalnog i svakodnevno korištenog aplikativnog alata velike baze podataka sa nizom usluga, koji sve više koriste u svetu, pa i našim lokalnim sredinama, čime se postiže ujednačenost kriterija i unificiranjem radi lakšeg i preciznog razumevanja, a sve težistem, da se radom i razmišljanjem na ovakav način može poboljšati rad svih zainteresovanih strana u ovakvim zadacima i zahtevima.

LITERATURA

1. Rotim, F, et all, 1999. Elementi metodologije za procjenu šteta na vozilima. Zagreb,
2. Todorović J, (1993) Inženjerstvo održavanja tehničkih sistema - Maintainability engineering, , Beograd: JUMV,
3. www.lectura.de
4. www.mobile.expert.net
5. Zdravković, N, 1996. Model preventivnog održavanja na bazi kriterijuma minimalnih troškova – Magistarski rad. Beograd: Mašinski fakultet,
6. Zelenović D, Todorovic J, 1990. Efektivnost sistema u masinstvu. Beograd: Naučna knjiga.

**UREDNO ODRŽAVANJE VOZILA I USKLAĐENOST PROPISA SA PROPISOM
EU-A KAO PREDUVJET SMANJENJA ŠTETNOG UTJECAJA NA OKOLIŠ**

**REGULAR VEHICLE MAINTENANCE AND COMPATIBILITY OF
REGULATIONS WITH THE EU REGULATIONS AS A PRECONDITION OF
REDUCING A HARMFUL ENVIRONMENTAL IMPACT**

STRUČNI ČLANAK

Prof. VŠ Lutvo Haznadarević
Visoka škola „Logos centar“ u Mostaru
hlutvo@yahoo.com

Dr. sc. Nikša Koboević
Sveučilište u Dubrovniku

Prof. dr. Ante Mišković
Fakultet strojarstva i računarstva, Sveučilište u Mostaru

Sažetak:

Strategija održavanja voznog parka te uredno vršenje tehničkih pregleda osigurat će duži vijek eksploatacije vozila, sigurnost prometa te niže troškove održavanja. Naglašeni su utjecaji tehničkih karakteristika vozila i prometnih tehnologija na okoliš. Prikazan je tehnički – postojeći sustav homologizacije vozila u BiH. Ako prevoznička tvrtka prati moderne prometne tehnologije i ako njihove tehnologije imaju uravnotežen odnos prema sljedećim elementima: prijevozna i manipulacijska sredstva, infrastrukturu, informacijski sustav te gospodarski sustav, postizati će se značajni efekti u poslovanju s jedne strane i visok stupanj zaštite okoliša s druge strane.

Ključne riječi: vozila, održavanje, homologacija i okoliš.

Abstract:

The strategy for fleet maintenance and proper performance of technical inspection will ensure longer life of exploitation of vehicles, traffic safety and lower maintenance costs. Impacts of the technical characteristics of the vehicle and traffic technology on the environment are emphasized. The current technical homologation system of vehicles in BiH is shown. If transportation company follows modern transport technologies and if their technology have a balanced relationship with the following elements: transport and manipulation means, infrastructure, information system and economic system; the significant effects in the business on the one hand, and a high level of environmental protection on the other, will be achieved.

Key words: vehicle, maintenance, homologation and the environment.

1. UVOD

Potrebno je neprestano pratiti tehnička dostignuća i propise te uticati na svijest o potrebi zaštite svih sudionika prevoznog procesa: proizvođači teretnih vozila, prijevozničke tvrtke, logistička potpora, administrativne službe te instrumenti provedbe prometne politike. Zajedničkim naporom svih sudionika prijevoznog procesa, odgovarajućem i neprestano uskladištanom promenom politikom moguće je postići optimum između uspješnog razvoja cestovnog prometa i visokog stupnja zaštite okoliša. Starost voznog parka je bitan čimbenik glede izbora ekološki prihvatljivih vozila, tako i zbog potrebnog učinkovitog tehničkog održavanja. U Bosni i Hercegovini znatno je reduciran željeznički prijevoz u posljednja dva desetljeća, a znakovito je povećanje udjela cestovnog teretnog prijevoza.

2. TEHNIČKE KARAKTERISTIKE VOZILA I NJIHOV UTICAJ NA OKOLIŠ

U ukupnoj emisiji NO_x i ispušnog plina CO_2 teretna vozila imaju značajan udio. Na prostor Bosne i Hercegovine teretna vozila dopremaju se uglavnom iz zapadnoeuropskih zemalja: Njemačke, Italije, Švedske, Francuske...

U posljednja dva desetljeća, a možda i duže, proizvode se sve savršenija vozila u tehničkom pogledu a ekološki prihvatljiva u pogledu smanjenja štetnih stvari. Većina teških teretnih motornih vozila opremljena je dizelskim motorima druge i treće generacije Euro 2 i Euro 3. Pored emisije štetnih tvari, buka je jedan od najvećih oponenata zaštite okoliša. Najveća dopuštena razina buke unutar EU-a iznosi 80 decibela za teretna vozila. Redoviti periodični i tehnički pregledi te investicijsko, redovito i izvanredno održavanje može značajno poboljšati ekološki kvalitet vozila. Suvremene proizvodne tehnologije zahtijevaju stručno i redovito održavanje vozila uz neprestanu edukaciju tehničkog i servisnog osoblja.

Homologacija se obično koristi u kontekstu motornih vozila, tj. automobila. Homologacija motornih vozila, odnosno opreme i djelova vozila, predstavlja postupak ocjenjivanja i potvrđivanja da li određeno vozilo u cijelini, ili neki njegov dio ili oprema, odgovaraju zahtjevima ECE pravilnika, odnosno EEC direktiva. Pri homologaciji vozila, odnosno djelova i opreme vozila, ispituju se i potvrđuju se uređaji bitni za sigurnost vozila, kao i uređaji od kojih ovisi ekološka kvaliteta vozila: u takve spadaju uređaji bitni za aktivnu sigurnost vozila (kočnice, upravljački mehanizam, svjetla, signalni uređaju, pneumatiči i sl), za pasivnu sigurnost vozila (sigurnosni pojasevi, sjedišta za djecu, unutrašnja oprema, protupožarna zaštita i sl.), za opću sigurnost vozila (zaštita od neovlaštene uporabe i sl.) i za ekološki kvalitet vozila (toksična izpušna emisija, buka, radiofrekvencijske smetnje i sl.).

Homologacija vozila je uređena sljedećim propisima:

- Pravilnikom o homologaciji vozila, dijelova uređaja i opreme vozila („Službeni glasnik BiH“, broj 41/08), (u daljem tekstu: Pravilnik),
- Odlukom o najnižim tehničkim zahtjevima za novoproizvedena i korištena vozila u procesima homologacije tipa vozila i homologacije pojedinačnog vozila („Službeni glasnik BiH“, broj 89/10),
- Uputstvom o provođenju postupka homologacije pojedinačnog vozila („Službeni glasnik BiH“, broj 89/10),
- Uputstvom o provođenju postupka homologacije tipa vozila („Službeni glasnik BiH“, broj 89/10) i
- većim brojem Naredbi koje su objavljene u „Službenom glasniku BiH“, broj 89/10, kojima su propisani jednoobrazni tehnički zahtjevi koji moraju ispunjavati određene kategorije vozila.

ECE pravilnici koji se odnose na emisiju štetnih plinova:

- Jedinstveni propisi koji se odnose na homologaciju: dizel pogonskog agregata u pogledu emisije vidljivih zagađujućih sastojaka.

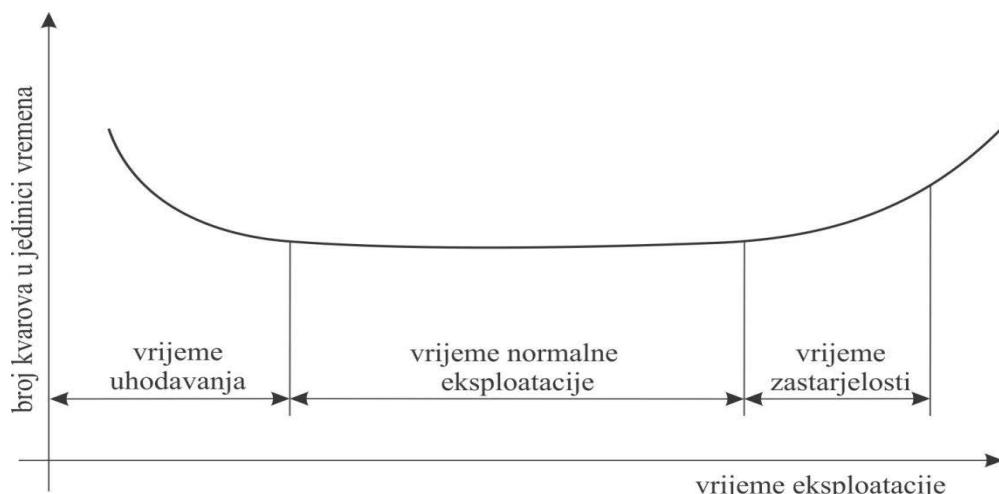
EU direktive/smjernice koje se odnose na emisiju štetnih plinova:

- Osnovna direktiva/smjernica 70/157/EEC za razinu buke.
- Osnovna direktiva/smjernica 70/220/EEC za emisije.
- Osnovna direktiva/smjernica 70/306/EEC za dimnost dizelskih pogonskih agregata.
- Osnovna direktiva/smjernica 80/1268/EEC CO₂ emisija/potrošnja goriva.
- Osnovna direktiva/smjernica 80/77/EEC CO₂ emisija dizela.

3. INTENZITET KVAROVA I RASPOLOŽIVOST

Svaki zastoj nepovoljno djeluje na raspoloživost, a trajanje zastoja uslijed kvara ovisi o teškoćama pri otklanjanju kvara, pristupačnosti dijela koji je u kvaru, mogućnosti nabave rezervnih dijelova i nazočnosti potrebnog stručnog osoblja za otklanjanje kvara. Suvremene značajke i kvalitete vozila su intezitet kvarova i raspoloživost. Za određivanje inteziteta kvarova i raspoloživosti neophodni su sljedeći podaci:

- broj kvarova,
- vrijeme u radu,
- vrijeme u kvaru.

Slika 1. Krivulja učestalosti kvarova u radnom vijeku vozila

Intezitet kvarova može se odrediti po obrascu:

$$S(t) = \frac{N(t)}{n(t)\Delta t}$$

gdje je:

$n(t)$ – ispravan broj vozila u trenutku t , odnosno na kraju intervala Δt ;

$N(t)$ – broj vozila u kvaru u intervalu Δt ;

Δt – promatrani vremenski interval.

Raspoloživost vozila može se odrediti po obrascu:

$$K(t) = \frac{\sum t_{ur}}{\sum t_{ur} + \sum t_{uz}}$$

gdje je:

- t_{ur} – vrijeme u radu;
- t_{uz} – vrijeme u zastoju.

U strukturu vremena u zastaju uzimaju se organizacijski nedostaci, kao što su:

- čekanje zbog nedostatka rezervnog dijela;
- čekanje zbog nedostatka kapaciteta.

Da bi se povećale vrijednosti raspoloživosti potrebno je:

- brzo dijagnosticirati kvar,
- imati dovoljno rezervnih dijelova u skladištu
- kvalitetno i brzo izvršiti popravak.

Povećanje raspoloživosti veće od dovoljne nepotrebno je, jer iskazuje veće troškove održavanja.

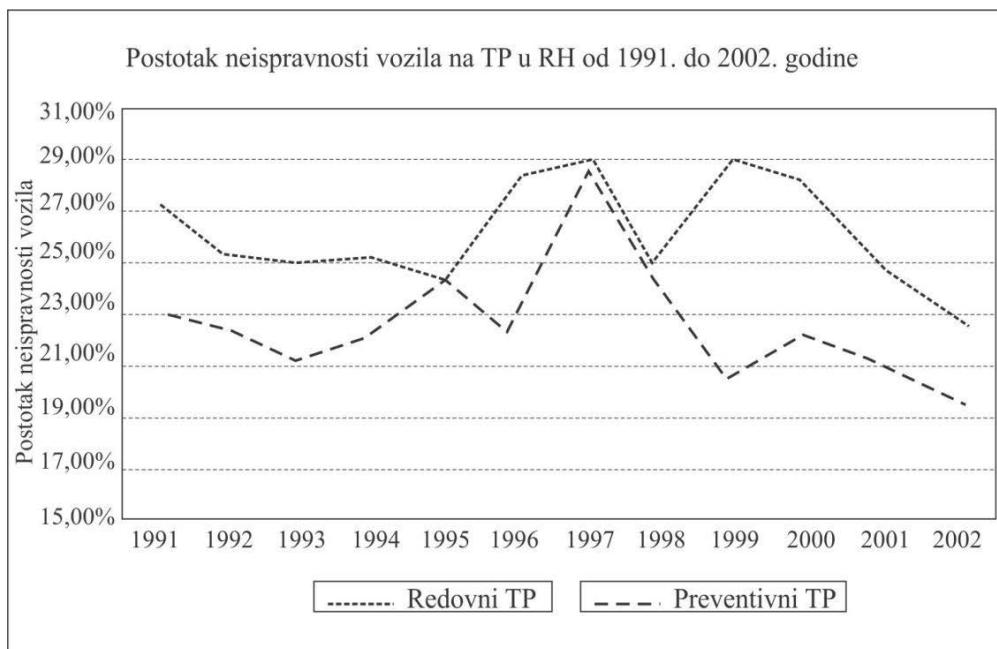
4. TEHNIČKI PREGLED VOZILA

Danas je stanica za redoviti tehnički pregled vozila poduzeća „Centar motor“ moderno uređena i opremljena a sa gabaritima je takva da može primiti bilo koje uobičajeno cestovno vozilo (od osobnog automobila do najvećeg teretnog vozila sa prikolicom).

Slika 2. Izgled stanice za tehnički pregled vozila tvrtke „Centar motor“

Temeljem odredaba Zakona o sigurnosti prometa na cestama u BiH postoje tri vrste tehničkih pregleda vozila: redovni, preventivni i izvanredni tehnički pregledi. Sastavni dio redovnoga tehničkog pregleda jest i ispitivanje ispušnih plinova motornih vozila popularno nazvano EKO test.

Slika 3. Prosječna neispravnost na redovnom i preventivnom tehničkom pregledu (TP) od 1991. Do 2002. godine (Kalauz, 2004)

5. IZBOR SREDSTAVA I PROMETNE TEHNOLOGIJE

U cilju opstanka na regionalnom prometnom tržištu prevozničke tvrtke moraju posjedovati ispravna i tehnološki prihvatljiva vozila. Vjerojatno je menadžment većine prijevozničkih tvrtki uvjeren da tvrtka u pogledu obnove voznog parka i izbora obavljanja usluga ide dobrom putem. Potrebno je da svoju kušnju stave na probu preko tri jednostavna pitanja.

- Znate li koliko tvrtku na temelju ovih gledišta košta što ne pristupa zamjeni voznog parka?
- Znate li koja bi se prijevozna sredstva u vašoj tvrtki mogla danas zamijeniti uz ekonomsku korist?
- Raspolažete li organizacijskim mehanizmom koji bi vas držao obavještenim o eventualnim prednostima zamjene?

Potvrđan odgovor na ova pitanja znači imaju osnovu za postavljanje i racionalno rješavanje problema obnove voznog parka. Većina prijevozničkih tvrtki trebalo bi da prate moderne prometne tehnologije koje imaju uravnotežen odnos prema slijedećim elementima:

- prijevozna i manipulacijska sredstva,
- infrastruktura,
- informacijski sustav,
- gospodarski sustav.

Jezgro prevozničke tvrtke je komercijalno-disponenska služba. Komercijalna služba nastupa na prometnom tržištu s ciljem sklapanja ugovora, a disponentska njihovom realizacijom. Također je vrlo bitan čimbenik uspješnog funkciranja tvrtke i vozačko osoblje. Dobrim rezultatima poslovanja pogoduje optimalni omjer između iskusnih i mladih vozača. Iskusni vozači poznaju gotovo sve tajne odvijanja složenog tehnološkog procesa prijevoza, ali se sporije prilagođavaju tehničkim i tehnološkim promjenama, a mladim

vozačima nedostaje iskustvo. Režim vožnje odnosno broj okretaja motora ima velik uticaj na potrošnju goriva te emisiju štetnih tvari. Disponenti razmjenjuju informacije s vozačima s ciljem izbora vožnje kvalitetnijim prometnicama, uz optimalan režim vožnje, sa što manje izgubljenog vremena na usputnim zaustavljanjima.

6. ZAKLJUČAK

Na osnovu izrečenog iznosimo slijedeće tvrdnje:

- Države u fazi pridruživanja EU trebaju u potpunosti prilagoditi svoje propise propisima EU-a;
- Treba kreirati prometne politike koje potiču razvoj prometa bez ugrožavanja okoliša;
- Duljina i stanje cestovnih prometnica imaju značajan uticaj na okoliš;
- Žurno treba poduzeti administrativne mјere u cilju ograničenja prometa teretnih i drugih vozila s povišenom emisijom štetnih tvari i buke, radi očuvanja okoliša i prirodnih ljepota.

LITERATURA

1. <http://www.centar-motor.com/homologacija.aspx>,
2. http://www.dzm.hr/homologacija/popis_naredbi/popis_pravilnika_o_homologaciji_motora_koji_se_ugraduju_u_necestovne_pokretne_strojeve,
3. Kalauz, Z, Jakovljević, M, 2004. Tehnički pregledi vozila: usklađenost propisa s europskom unijom. Suvremeni promet, god. 24 br. 3-4,
4. Mišković, A, Zelenčić, I, Koboević, N, 2004. Optimalni izbor investiranja kao preduvjet opstojnosti na tržištu autobusnog gradskog i linijskog prometa. Suvremeni promet, god. 24, br. 4.,
5. Vukadinović, D, Pavlenić, O, 2002. Utjecaj cestovnog teretnog prijevoza na okoliš. Suvremeni promet, god. 22, br. 6.

TRANS-EUROPSKA TRANSPORTNA MREŽA I MREŽA PAN-EUROPSKIH KORIDORA

TRANS-EUROPEAN TRANSPORT NETWORK AND PAN-EUROPEAN NETWORK OF CORRIDORS

STRUČNI ČLANAK

Pred. VŠ Igor Marković
„CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak
igor_markovic1916@hotmail.com

Sažetak:

Ugovorom iz Maastrichta (07. veljače 1992.godine), kada je nastala Evropska Unija, predviđeno je i formiranje strategije razvoja prometne politike Evropske Unije. Glavni cilj prometne politike EU je osigurati slobodan i efikasan prijevoz ljudi, roba i usluga na ekonomičan i siguran način za društvo i okoliš. Osim ukidanja fizičkih, tehničkih i fiskalnih prepreka u kretanju robe i putnika među državama članicama Unije, evropska prometna politika teži postići integraciju transportnih sredstava i integraciju nacionalnih prometnih mreža. Integracija nacionalnih prometnih mreža stvara uvjete za formiranje jedinstvenog europskog transportnog tržišta i jedinstvene transportne mreže. Za ostvarenje tog cilja EU je 1996. godine formirala Trans-Europsku transportnu mrežu (TEN-T) s 14 prioritetsnih projekata tj. 14 prioritetsnih transportnih pravaca. U periodu od 1996. do 2004. godine TEN-T mreža je dobila još 16 prioritetsnih projekata, tako da danas TEN-T mrežu čini ukupno 30 prioritetsnih transportnih pravaca. Pored toga na tri Pan-Europske konferencije (Prag 1991., Kreta 2004. i Helsinki 1996.) EU je donjela strategiju razvoja Pan-Europskih koridora koji predstavljaju cestovne, željezničke, zračne i lučke prometne veze u srednjoj i jugoistočnoj Europi. Pan-Europsku mrežu čini 10 koridora. Ova mreža koridora zajedno s TEN-T mrežom prioritetsnih prometnih pravaca omogućuje stvaranje jedinstvene europske transportne mreže i jedinstvenog transportnog tržišta, kao i razvoj gospodarstva u cjelini.

Ključne riječi: *TEN-T mreža, Pan-Europski koridori, prometna politika, transportna mreža*

Abstract:

Strategy development forming of transport policy of the European Union was planned by the agreement from Maastricht (07th February 1992) when the European Union was formed. The main goal of the EU transport policy is to ensure free and efficient transport of people, goods and services through an economical and safe way for society and the environment. Besides the abolition of physical, technical and fiscal barriers in the movement of goods and passengers among EU member states, the European transport policy aims to achieve integration of transport means and the integration of national transport networks. Integration of national transport networks creates conditions to form a single European transport market and unique transport network. To achieve this objective in 1996 Trans-European Transport Network (TEN-T) with 14 priority projects or 14 prioritized transport routes were formed by the EU. During the

period from 1996 to 2004 the TEN-T network got another 16 priority projects, so that today TEN-T network makes a total of 30 priority transport routes. Furthermore on the three Pan-European Conferences (Prague 1991, Crete 2004 and Helsinki 1996) EU has brought development strategies for Pan-European corridors which represent road, rail, air and port transportation links in central and south east Europe. Pan-European network consists of 10 corridors. This network corridor along with the TEN-T network of prioritized transportation routes allows the creation of a single European transport network and a single transport market, as well as the economic development as a whole.

Key words: *TEN-T network, Pan-European corridors, transport policy, transport network*

1. UVOD

Formiranjem Europske Unije (EU) počela se stvarati nova prometna strategija zemalja članica koju nazivamo prometnom politikom Europske Unije. Strategija prometne politike Europske Unije se objavljuje u dokumentu pod nazivom Bijela knjiga koji sadrži prijedloge budućih aktivnosti u transportnom sektoru EU.

Smjernice prometne politike EU su definirane Bijelom knjigom iz 2001. godine pod nazivom: Vrijeme odluke. Bijela knjiga definira prometnu politiku kao sastavni dio ukupne gospodarske politike s takvim međusobnim odnosom ciljeva, mjera i instrumenata koji trebaju osigurati optimalnu strukturu prometnog sustava i njegovo uspješno funkcioniranje. Strategijom razvoja prometne politike EU nastoji se smanjiti preopterećenost u cestovnom prometu i s tim u svezi smanjiti troškove vezane za zaštitu okoliša i ekonomski troškove, prebacivanjem tereta s cestovnog na druge načine prijevoza, prvenstveno na željeznički i vodni transport. Iz toga proizilazi da su glavni ciljevi prometne politike Europske Unije osigurati slobodan i efikasan prijevoz ljudi, roba i usluga na ekonomičan i siguran način za društvo i okoliš i osigurati integraciju transportnih sredstava i integraciju nacionalnih prometnih mreža.

Da bi se postigao prvenstveni cilj prometne politike, a to je stvaranje jedinstvenog transportnog tržišta i sustava EU, EU se usmjerila na implementaciju i razvoj Trans-Europske transportne mreže (TEN-T) i Pan-Europskih koridora. TEN-T mreža se sastoji od 30 prioritetnih transportnih pravaca koji povezuju zapadnu Evropu, dok se Pan-Europska mreža koridora sastoji od 10 transportnih koridora koji povezuju zemlje srednje i jugositočne Europe.

Realizacijom TEN-T prioritetnih projekta i njihovim povezivanje s Pan-Europskim koridorima stvorit će se jedinstvena europska transportna mreža. Osim toga stvorit će se jedinstveno europsko trište koji će imati direktni utjecaj na povećanje gospodarskog razvoja cijele Europe.

2. TRANS-EUROPSKA TRANSPORTNA MREŽA

Trans-europsku mrežu (TEN – Trans-European Network) čine infrastrukturne mreže prometa, energije i telekomunikacija. Njaznačajniju ulogu u Trans-europskoj mreži ima prometna, odnosno transportna mreža koja se označava sa TEN-T (Trans-European Network – Transport).

2.1. Razvoj TEN-T mreže

Povijest TEN-T mreže je povezana s ciljevima prvih strategija regionalnog povezivanja zemalja članica Europske Zajednice (EZ) i kasnije i Europske Unije (EU). Tako je već 1966. godine Europsko Vijeće ministara osnovalo konsultacijski ured koji se bavio strategijom ulaganja u prometnu infrastrukturu, kako bi se ispunili infrastrukturni ciljevi postavljeni još u Rimskom Ugovoru iz 1957. godine. Za daljnju izradu i implementaciju strategije je bila zadužena Europska Komisija (EC). Strategija se ogledala u uravnoteženom gospodarskom i prometnom razvoju. Za provedbu strategije nisu bila osigurana dovoljna finansijska sredstva, nego se ona temeljila na nacionalnim ulaganjima što je u krajnosti rezultiralo neujednačenom prometnom i gospodarskom razvoju (Steiner, 2006).

Razvojna strategija prometne mreže nije bila strogo definirana niti implementirana, te je zadržana na stand by režimu sve do 1990. godine, kada je dvanaest ministara ispred Europske Komisije (EC) dogovorilo provedbu o uspostavi integriranog prometnog tržišta u području prometne infrastrukture s ciljem završetka do 1992. godine. Cilj je bio da EC odobri financiranje infrastrukturnih projekata od zajedničkog interesa za tri godine (1990. – 1992.). Konačna strategija je usvojena 26. listopada 1992. godine kada se EC opredjelila za uspostavljanja Trans-Europske prometne mreže. Strategija je proizašla iz Maastrichtskog Ugovora ili Ugovora o Europskoj Uniji koji je potpisana 7. veljače 1992. godine, a stupio je na snagu 1. siječnja 1993. godine, odnosno 1. studenog 1993. godine. Ovim ugovorom je stvorena Europska Unija (EU) od država članica nekadašnje Europske ekonomске Zajednice (EZ). Te iste godine je EU i EC su donjeli Bijelu knjigu koja je nosi naslov: Izazovi i putevi 21. stoljeća. U Bijeloj knjizi je predstavljen budući razvoj zajedničke prometne politike EU koji je značajan za razvoj i funkcioniranje unutarnjeg tržišta, kao i za postizanje gospodarske i socijalne kohezije. Cilj prometne strategije Bijele knjige je promicanje međupovezansoti i interoperabilnosti nacionalnih mreža kroz stvaranje mreže modernih autocesta, brzih željezničkih pruga, unutarnjih plovnih puteva, kombiniranog, intermodalnog i multimodalnog transporta, te modernizaciju lučkih i prekrcajnih kapaciteta. Vrijeme donošenja strategije razvoja TEN-T mreže (1993. godina) se smatra krajnjim vremenom ka orijentaciji stvaranja novog jedinstvenog europskog transportnog tržista što će u krajnjoj mjeri rezultirati povećanjem regionalne povezanosti i suradnje putem moderne prometne infrastrukture što direktno utječe na gospodarski razvoj. Iz strategije razvoja TEN-T mreže EC je donjela četiri komisijske analize koji se odnose na financiranje TEN-T mreže²:

- EU i zemalje članice planiraju finansijska sredstva koja se koristi za financiranje EN-T mreže i nedopušta im mogćnost povećanja javnog financiranja. Povjerenstvo EU ovo uzima kao činjenicu i ne povlači za sobom javne finansijske zahtjeve.
- Masovna ulaganja koja su potrebna u prometnu infrastrukturu zahtjevaju nove vrste partnerstva, zemalja članica, između privatnog i javnog financiranja, uz potporu finansijskog inženjeringu koji obuhvaća različite izvore financiranja.
- Nepostojanje otvorenih i konkretnih tržišta predstavlja ometanje u strategiji razvoja koaj podrazumijeva optimalno korištenje postojećih prometnih mreža, što je u interesu za krajnje korisnike.
- Neodgovornost prema planiranju i pripremi prometne strategije stvara velike zapreke u njenoj provedbi.

² European Commission White Paper “European Transport Policy for 2010, Time to Decide, COM (01) 370

EU naglašava važnost na učinkovitost i pravilno funkcioniranje regionalnog transportnog tržišta, povezivanje perifernih područja Europe s centralnim zemljama EU, kao i na utjecaj gospodarske kohezije u EU³.

U lipnju 1996. godine je implementirana konačna strategija Trans-europske prometne mreže koja je predstavljena kao projekt razvoja intermodalne prometne mreže zemalja EU. Projekt Trans-europske prometne mreže je prihvaćen od strane Europskog parlamenta. Detaljni plan razvoja TEN-T mreže je predstavljen novom Bijelom knjigom koja je stupila na snagu 2001. godine i nosi naslov: Vrijeme odluke. Novom proemtnom politikom EU je prihvaćeno 14 tzv. Essenskih projekata (1996. godine), te još 6 projekata razvoja prometne infrastrukture u EU.^[1] Tako je TEN-T mrežu činilo ukupno 20 prioritetnih projekata 2001. godine kojima je pridruženo još 10 prioritetnih projekata 2004. godine pridruživanjem novih zemalja Europskoj Uniji. Tada je EU činilo 25 zemalja članica koje su imale ukupno 30 prioritetnih projekata TEN-T mreže. Te godine su TEN-T projekti revidirani i prihvaćene su nove razvojne smjernice i nova financijska regulativa financiranja TEN-T projekata⁴.

2.2. Prioritetni TEN-T transportni pravci

Trans-Europska transportna mreža (TEN-T) ima ulogu osiguranja slobodnog kretanja putnika i roba u Europskoj Uniji. Uključuje sve prometne grane i opslužuje oko polovinu ukupnog robnog i putničkog prometa. Najvažniji cilj kreiranja ovakve multimodalne transportne mreže je osiguranje optimalnog izbora prometnog modula za svaku etapu putovanja. TEN-T mreža u cijelini će imati značajan utjecaj na smanjenje vremena putovanja u putničkom i robnom prometu. Realizacijom 30 prioritetnih pormetnih pravaca TEN-T mreže stvorit će se značajne dodatne uštede u vremenu putovanja, što potvrđuje i Studija TEN-T STAC scenarija⁵.

Trans-europska prometna mreža obuhvaća (Steiner, 2006):

- 89 511 km cestovne mreže
- 93 741 km željezničke mreže (30% mreže je mreža brzih pruga-High Speed Rail (HSR))
- 330 aerodroma
- 270 međunarodnih morskih luka
- 210 riječnih luka
- Sustave upravljanja prometom, navigacijske i informacijske sustave.

Prioritetni transportni pravci TEN-T mreže, s godinom kada su definirani, su prikazni u nastavku⁶:

- Željeznički pravac Berlin – Verona – Bologna – Naples – Messina – Palermo (1996.)
- Željeznički pravac velikih brzina (HSR – High Speed Rail) Paris – Brussels – Cologne – Amsterdam – London (1996.)
- Željeznički pravac velikih brzina (HSR) jugozapadne Europe (1996.)
- Željeznički pravac velikih brzina (HSR) na istoku Europe (1996.)
- Betuwe linija (1996.)
- Željeznički pravac Lyon – Trieste - Koper – Divača – Ljubljana – Budapest – granica s Ukrajinom (1996.)

³ Networks for Peace and Development, Report from the High Level Group, European Commission DG TREN, Brussels, 2005.

⁴ European Commission White Paper “European Transport Policy for 2010, Time to Decide, COM (01) 370

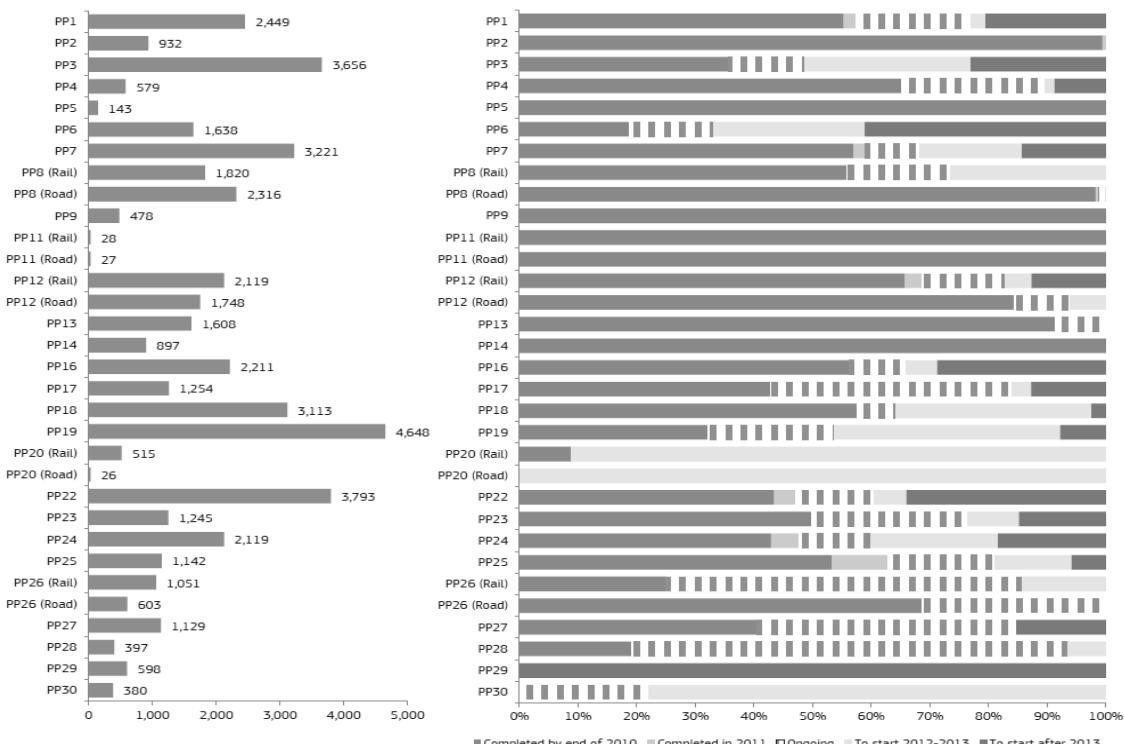
⁵ Intermodality and intermodal freight transport in the EU-A systems approach to freight transport-Strategy, actions to enhance efficiency, services and sustainability (COM/97/243).

⁶ Trans-European Transport Network Priority Axes and Projects, EC-DG TREN, 2005.

- Autocesta Igoumenitsa/Patras – Athens – Sofia –Budapest (1996.)
- Multimodlani pravac Portugal/Španjolska – srednja Europa (1996.)
- Željeznički pravac Cork – Dublin – Belfast – Strantaer (1996.)
- Aerodrom Malpensa (1996.)
- Oresundska fiksna veza (1996.)
- Nordijski triangl željezničko-cestovni pravac (1996.)
- Cestovno pravac Velika Britanija – Irska – Benelux (1996.)
- Glavna linija Zapadna obala (1996.)
- Galileo (2001.)
- Željeznički pravac za teretni transport Sines/Algeciras – Madrid – Paris (2001.)
- Željeznički pravac Paris – Strasbourg – Stuttgart – Vienna – Bratislava (2001.)
- Unutarnji plovni pravac Rhine/Meuse – Main – Danube (2001.)
- Interoperabilnost pruge velike brzine na Iberijskom poluotoku (2001.)
- Fehmanov pojas, fiksna veza imedju Njemačke i Danske (2001.)
- Morske autoceste (2004.)
- Željeznički pravac Athens – Sofia – Budapest – Vienna – Prague – Dresden (2004.)
- Željeznički pravac Gdansk – Warsaw – Brno – Bratislava - Vienna (2004.)
- Željeznički pravac Lyon – Genoa – Basel – Duisburg – Rotterdam – Antwerpen (2004.)
- Cestovni pravac Gdansk – Brno – Bratislava – Vienna (2004.)
- Željezničko-cestovni pravac Irska – Velika Britanija – kontinentalna Europa (2004.)
- Željeznički baltički pravac Warsaw – Kaunas – Riga – Tallin – Helsinki (2004.)
- „Eurocaprail“ na željezničkom pravcu Brussels – Luxembourg – Strasbourg (2004.)
- Željeznički pravac na jadransko-Jonskom intermodalnom koridoru (2004.)
- Unutarnji plovni put Seine – Scheldt (2004.)

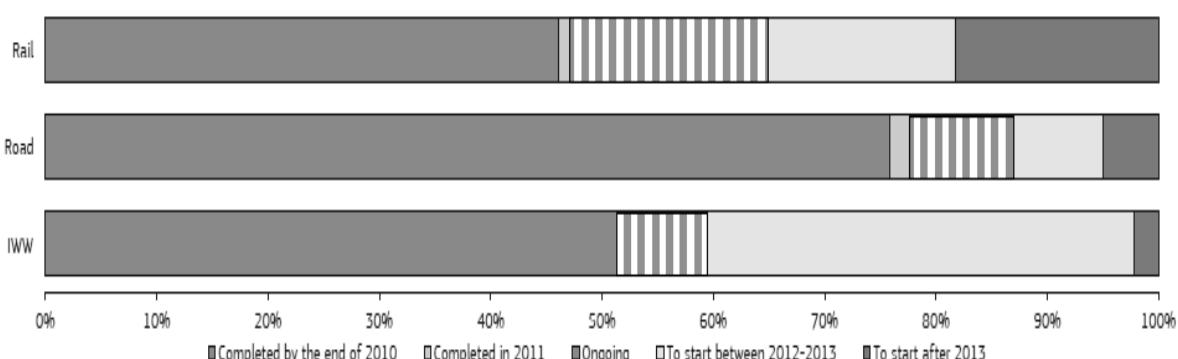
TEN-T legislativa predstavlja samo početak procesa stvaranja jedinstvenog europskog prometnog i gospodarskog tržišta. Pravi izazov za TEN-T mrežu je u bržoj operacionalizaciji novih i nadograđenih pravaca.[1] Do 2020. godine TEN-T mreža će obuhvaćati 89 500 km cesta, 94 000 km željezničkih pruga, od kojih su oko 30% pruge velikih brzina (HSR – High Speed Rail) na kojima se razvija brzina od najmanje 200 km/h. Dužina unutarnjih plovnih puteva će iznositi oko 11 250 km koji uključuju i 20 riječnih luka, dok će pomorskim prometom opsluživati oko 300 morskih luka. U TEN-T mrežu bit će uključeno 366 aerodroma. Mreža do 2020. godine pretpostavlja i nadogradnju postojeće mreže sa dodatnih 8 300 km cesta, 24 800 km željezničkih pruga i više od 1 740 km unutrašnjih plovnih puteva. Na slijedećim slikama je prikazana dinamika implementacije TEN-T prioritetnih projekata⁷.

⁷ Intermodality and intermodal freight transport in the EU-A systems approach to freight transport-Strategy, actions to enhance efficiency, services and sustainability (COM/97/243).

Slika 1. Dinamika implementacije svakog od prioritetnih projekata TEN-T mreže (na lijevoj strani slike su prioritetni projekti - PP, na desnoj strani je dinamika implementacije svakog projekta ponaosob)

Total length = 47,884 km (Rail: 33,701 km, Road: 10,691 km, Inland Waterways (IWW): 3,493 km)

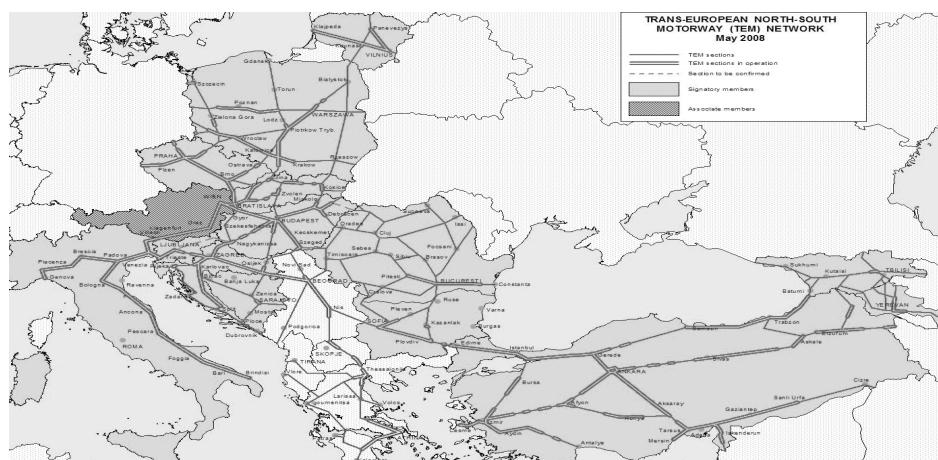
Slika 2. Dinamika implementacije prioritetnih projekata cestovnih, željezničkih i plovnih projekata TEN-T mreže

2004. godine su procjenjeni ukupni troškovi implementiranja 30 prioritetnih TEN-T pravaca do 2020. godine na 225 milijardi Eura, uključujući 112 milijardi Eura za realizaciju 14 izvornih projekata. Ove troškove je EU 2012. godine procjenila na iznos od oko 600 milijardi Eura koji bi se iskoristio za izgradnju kompletne TEN-T mreže (Steiner, 2006). Transportna politika EU u smislu financiranja TEN-T projekata je takva da EU može finansijski podržati TEN-T projekte ali većinski dio finansijskih sredstava se mora osigurati na nacionalnim i regionalnim razinama kao i iz privatnog sektora zemalja kroz koje prolaze TEN-T prioritetni transportni pravci⁸.

⁸ Trans-European Transport Network Priority Axes and Projects, EC-DG TREN, 2005

2.3. TEM i TER mreža

1977. godine iniciran je projekt razvoja cestovne mreže na području Baltika, Turske i Gruzije. Ovaj projekt zaživio pod pokroviteljstvom Ujeninjenih nacija - Ekonomskog Komisija za Evropu (UNECE) i nazvan je Trans-europska cestovna mreža – TEM (Trans – European Motorway Network). Danas TEM mreža predstavlja mrežu autcesta najvišeg ranga na području Europe. Iz TEM projekta je 1997. osnovana TINA (Transport Infrastructure Needs Assessment)⁹. TINA predstavlja europski transportni sekretarijat sa sjedištem u Beču s zadaćom razmatranja scenarija proširenja transportne mreže EU na način da ta mreža obuhvati mrežu pridruženih zemalja EU ili kandidata za prijem u EU a na osnovu Pan-Europske pometne mreže koja je definirana na Kreti (1994. godine) i u Helsinkiju (1997. godine). TINA sekretarijat je 2000. godine završio s valorizacijom prometne infrastrukture i evaluacijom potrebnih investicija u prometnu mrežu zemalja pristupnica EU. Ovi rezultati istraživanja su objavljeni u završnoj izveščiji TINA sekretarijata i u Bijeloj knjizi transportne politike EU. Na Slici 3 je dat prikaz TEM prometne mreže.

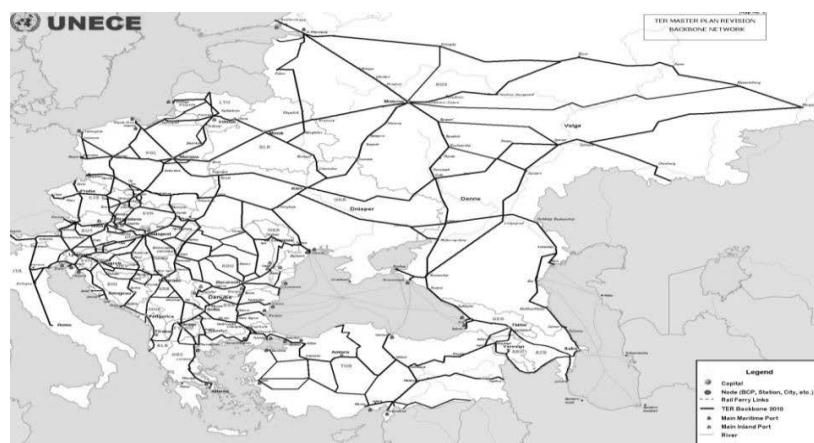

Slika 3. Prikaz TEM transportne mreže

U isto vrijeme kada je nastala TEM mreža, pod pokroviteljstvom Ujeninjenih Nacija - Ekonomskog Komisije za Evropu (UNECE) nastaje i Trans-europska željeznička mreža – TER (Trans – European Railway Network). Zemlje koje željeznička prometna infrastruktura pripada TER mreži su: Austrija, BiH, Bugarska, Hrvatska, Češka, Gruzija, Mađarska, Poljska, Rumunjska, Ruska Federacija, Slovačka, i Turska. TER projektu se želi priključiti i Grčka, dok je Latvija zemlja promatrač. TER mreža predstavlja međunarodne željezničke pravce u zemljama članicama TER-a, koje će se intenzivno poboljšavati i dograđivati u skladu s odabranim parametrima. Na Slici 4 je prikazana TER prometna mreža¹⁰.

⁹ <http://www.seetac.eu>

¹⁰ Trans-European Transport Network Priority Axes and Projects, EC-DG TREN, 2005.

Slika 4. Prikaz TER transportne mreže

3. PAN-EUROPSKI TRANSPORTNI KORIDORI

3.1. Razvoj Pan-Europskih transportnih koridora

Na razini Europske konferencije ministara transporta – ECMT (European Conference of Ministers of Transport) i Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj – OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) održane su tri Pan-Europske konferencije na kojima je definirano i osnovano deset Pan-Europskih koridora koji s Trans-Europskim prometnim pravcima čine okosnicu europske prometne mreže i strelješki su prioriteti u planiranju infrastrukturnog razvoja¹¹. Pan-Europski koridori se nalaze na prostoru zemalja jugoistoče i srednje Europe¹².

Prva Pan-Europska konferencija održana je u Pragu 1991. godine, dok je druga Pan-Europska konferencija održana 1994. godine na Kreti. Na drugoj Pan-Europskoj konferenciji su definirani Pan-Europski koridori (9 koridora) u svom cijelokupnom obuhvatu. Datum ove konferencije se smatra rođendanom Pan-Europskih koridora.

Treća konferencija je održana 1997. godine u Helsinkiju na kojoj je definiran i posljednji deseti Pan-Europski koridor koji uključuje transportna područja za morske bazene tj. europske plovne veze. Treća Pan-Europska konferencija ima iznimno značaj kako za geopolitetni položaj Europe, tako i za zemlje zapadnog Balkana (prvenstveno za Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku). Na trećoj Pan-europskoj konferenciji su definirana četiri Pan-Europska područja¹³:

1. Barentsko - Euroatičko područje: Multimodalno prometno područje koje pokriva sjeverne provincije Švedske, Finske i Norveške, kao i oblasti Murmansk i Arkhangelsk i Republike Ruske Federacije Karelja i Komi.
2. Crnomorsko područje: Crnomorske države Turska, Gruzija, Ukrajina, Rumunjska, Bugarska, te Grčka i Moldavija, dok status promatrača imaju Armenija i Azerbadžan.
3. Područje Jadransko - Jonskog mora: Države na Jadranskom i Jonskom moru Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Grčka, Italija, Slovenija i Crna Gora.
4. Mediteransko područje - MEDA države: Alžir, Cipar, Egipat, Izrael, Jordan, Libanon, Malta, Marocco, Siria, Tunis i Turska

¹¹ <http://www.ecmt-training.com>

¹² European Commission White Paper “European Transport Policy for 2010, Time to Decide, COM (01) 370

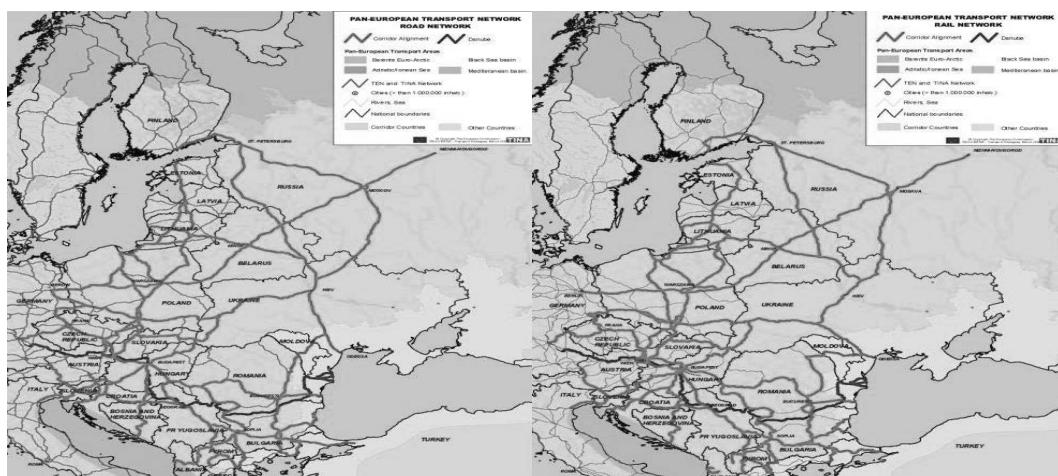
¹³ <http://www.prometna-zona.com>

Definiranje navedenih Pan-Eurpskih područja ima za cilj razvoj prometne infrastrukture na području srednje i istočne Europe kako bi se dostigla razina potrebna za integraciju u buduću prometu mrežu EU¹⁴.

Treća Pan-Europska konferencija je od iznimne važnosti za Bosni u Hercegovinu i Republiku Hrvatsku jer je na ovoj konferenciji utvrđen dodatni ogrank Koridora V pod nazivom Koridor Vc. Ovim ogrankom (Vc) Bosna i Hercegovina je konačno postala dio transportne politike Europe i konačno uključena u jedinstvenu europsku prometnu mrežu Pan-Europskih i Trans-Europskih koridora. Ovima prestaje prometna izolacija Bosne i Hercegovine od EU. Koridor Vc se pruža od Budapešte preko Osijeka, Doboja, Sarajeva, Mostara, pa sve do Ploča. Ovaj koridor podrazumijeva kako cestovnu tako i željezničku vezu na pomenutoj trasi. Željeznička veza na koridoru Vc već postoji, dok je veze autocesta na trasi koridora polovično izgrađena, a ostali dio je u ekspanzivnoj izgradnji¹⁵.

Pan-Europski transportni koridori uključuju i granične prijelaze cestovnih i željezničkih ruta između 15 zemalja članica EU i zemalja srednje i jugositočne Europe, kao i aerodrome, morske i riječne luke duž ruta koje opslužuju intermodalne transportne oblike. Koncepcija Pan-Europskij koridora je prihvaćena kao prioritet u pogledu infrastrukturnog razvoja cijele Europe¹⁶.

Pan-Europski transportni koridori (cestovna i željeznička veza) su prikazani na slici 5.

Slika 5. Pan-Europski koridori (cestovna veza - lijevo, željeznička veza - desno)

3.2. Pan-Europski koridori

Pan-Europsku transportnu mrežu čine slijedeći koridori¹⁷:

1. Koridor I

Pruža se u pravcu sjever Europe – jug Europe o obuhvaća transportni pravac: Helsinki - Tallin - Riga - Kauna - Warsaw sa sastavnicama:

- a) cestovna veza Via Baltica: Tallin - Riga - Warsaw
- b) željeznička veza Rail Baltica: Tallin - Riga - Warsaw

¹⁴ <http://ec.europa.eu>

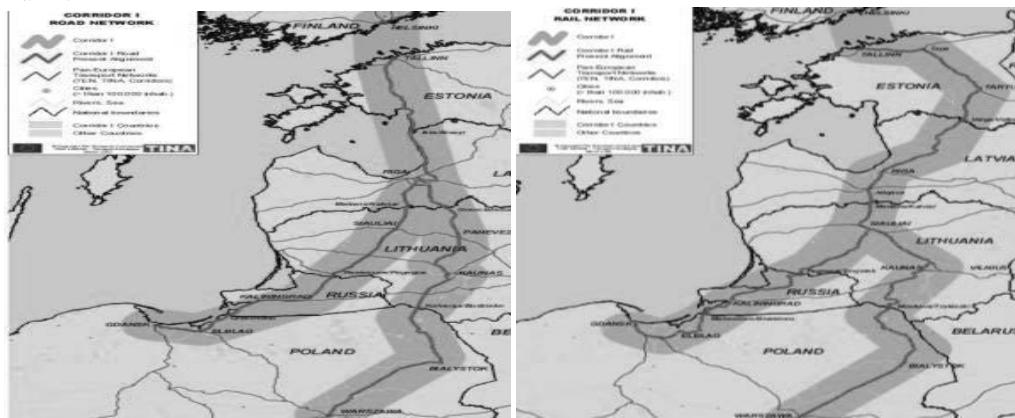
¹⁵ European Commission Communication "Keep Europe Moving - Sustainable mobility for our continent" - Mid-term review of the EC 2001 Transport White Paper, 2006.

¹⁶ <http://2013.internationaltransportforum.org>

¹⁷ <http://www.prometna-zona.com>

c) cestovna i željeznička veza: Riga - Kaliningrad - Gdansk

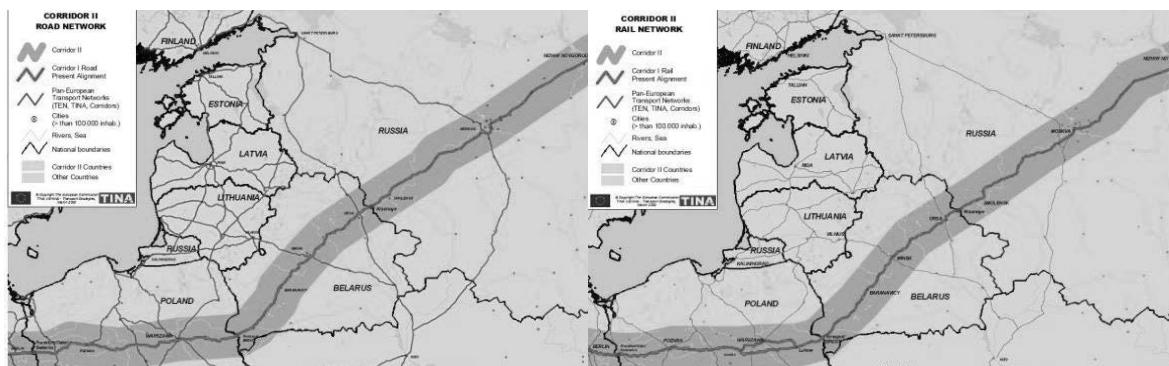
Ovaj koridor uključuje željezničku mrežu u dužini od 1 655 km i cestovnu mrežu dugačku 1 630 km. Također, koridoru pripada i 6 međunarodnih aerodroma i 11 morskih i riječnih luka.

Slika 6. Pan-Europski koridor I (cestovna veza - lijevo, željeznička veza - desno)

2. Koridor II

Pruža se u pravcu istok Europe – zapad Europe u dužini od 1 830 km. Podrazumijeva cestovnu i željezničku vezu: Berlin - Warsaw - Moscow - Nizhny – Novgorod. Ovaj Pan-europski koridor čini željeznička mreža na pomenutim pravcima u dužini 2 313 km i cestovna mreža u dužini od 2 200 km. Pored toga koridor II čine i 3 aerodroma i 2 luke.

Slika 7. Pan-Europski koridor II (cestovna veza - lijevo, željeznička veza - desno)

3. Koridor III

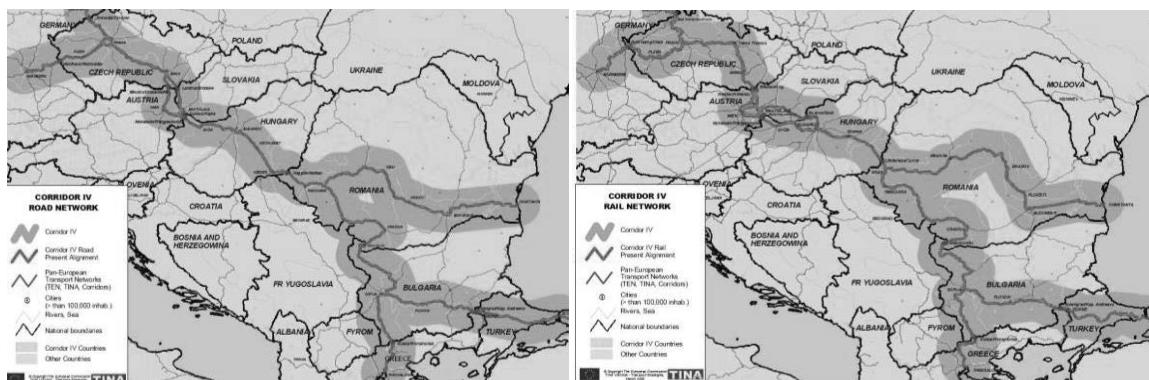
Ovaj koridor čine cestovna i željeznička veza: Dresden - Wroclaw - L'viv – Kiev. Dužina cestovne veze iznosi 1 700 km, dok je željeznička veza dugačka 1 650 km. U koridor su involvirana i 4 aerodroma i 9 morskih i riječnih luka.

Slika 8. Pan-Europski koridor III (cestovna i željeznička veza)

4. Koridor IV

Uključuje cestovnu i željezničku veza: Dresden - Prague - Vienna - Bratislava - Budapest - Uzgorod - L'viv, kao i ogranki: Nuremberg, Bucarest - Constanta & Sofia – Thessaloniki / Istanbul. Željeznička veza ovog koridora je dugačka 4 340 km a cestovna veza 3 640 km. Koridor uključuje i 10 aerodroma i 8 morskih i riječnih luka.

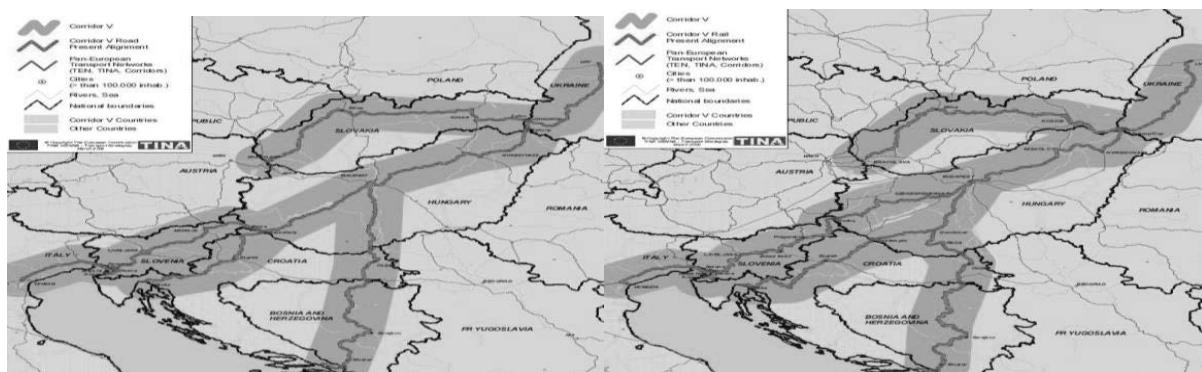
Slika 9. Pan-Europski koridor IV (cestovna veza - lijevo, željeznička veza - desno)

5. Koridor V

Cestovna i željeznička veza Venice - Trieste - Koper - Ljubljana - Budapest - Uzgorod - L'viv s ogranicima:

- a) Bratislava - Žilina - Košice - Uzhgorod - L'viv
- b) cestovna veza Rijeka - Zagreb - Čakovec
- c) željeznička veza Rijeka - Zagreb - Koprivnica - Dombavar
- d) Ploče - Mostar - Sarajevo - Osijek - Budapest

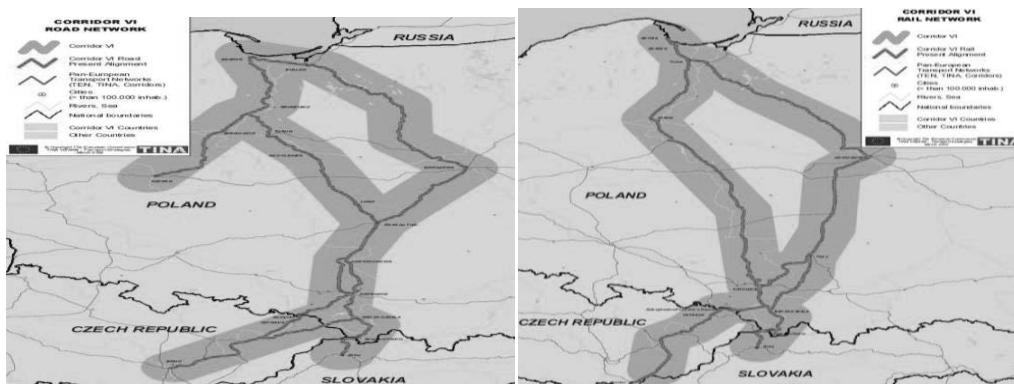
Ukupna dužina željezničke mreže je 3 270 km, Dužina cestovne mreže je 2 850 km. Koridoru je pridruženo i 5 međunarodnih aerodroma i 3 morske i riječne luke.

Slika 10. Pan-Europski koridor V (cestovna veza - lijevo, željeznička veza - desno)

6. Koridor VI

Proteže se u smjeru sjeverozapad Europe – jugoistok Europe i čini ga cestova i željeznička veza: Gdansk - Grudziadz / Warsaw - Katowice – Žilina, kao i ogrank za Brno. Ovaj koridor uključuje 1 800 km dugu željezničku vezu i 1 880 km dugu cestovnu vezu. Također koridoru pripada i 6 međunarodnih aerodroma i 5 luka.

Slika 11. Pan-Europski koridor VI (cestovna veza - lijevo, željeznička veza - desno)

7. Koridor VII

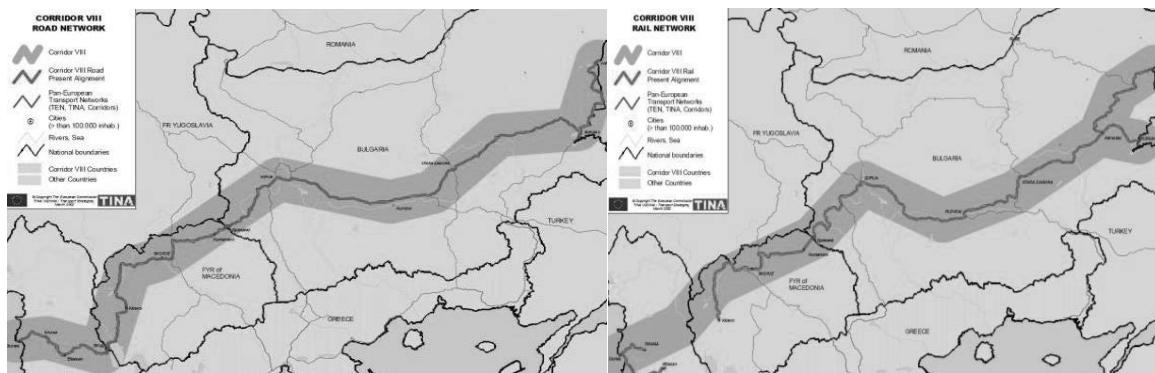
Obuhvaća dunavski plovni put sa sastavnicama:

- dunavski unutarnji plovni put
 - kanal Crno more – Dunav
 - dunavske grane Kilia i Sulina
 - kanal Dunav – Sava
 - kanal Dunav – Thissa
 - relevantna lučka infrastruktura smještena na unutarnjim plovnim putovima
- Ovaj koridor obuhvaća 2 415 km plovnih puteva i ukupno 44 morske i riječne luke.

8. Koridor VIII

Cestovna i željeznička veza Bari i Brindisi - Durres i Vlore - Tirana - Skopje - Sofia - Varna i Burgas. Koridor Obuhvaća 1 270 km željezničke veze i 960 km cestovne veze. Također koridoru pripada 4 aerodroma i 2 luke. Ogranci ovog koridora su:

- Cafasan - Kaphstice / Kristallopigi
- cestovna veza Sofia - Pleven - Byala i željeznička veza do Gorna Orahovica
- Burgas - Svilengrad - Ormenion

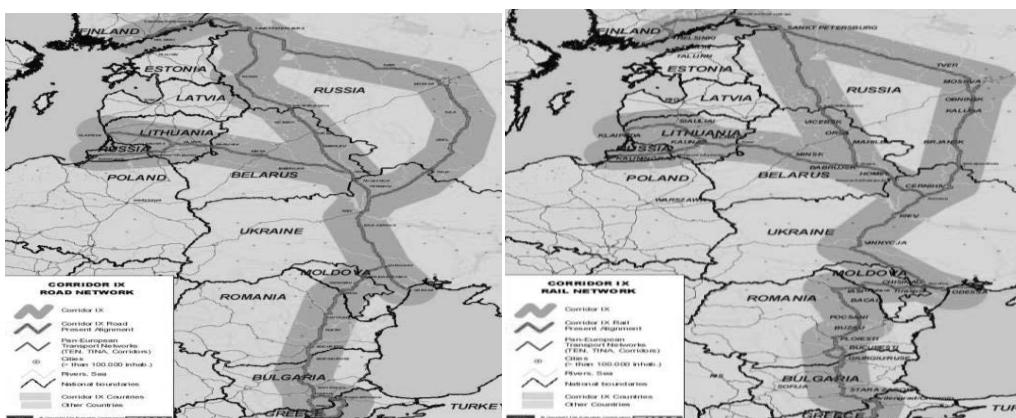
Slika 12. Pan-Europski koridor VIII (cestovna veza - lijevo, željeznička veza - desno)

9. Koridor IX

Predstavlja Cestovna i željeznička veza Helsinki - St. Petersburg - Pskov / Moskow - Kiev - Ljubasevka - Chisinau - Bucarest - Dimitrovgrad – Alexandroupolis s ograncima:

- Helsinki - St. Petersburg - Moscow
- Kaliningrad – Kiev
- Kaliningrad - Vilnius – Minsk

Željeznička veza koridora je dugačka 6 500 km, a cestovna veza 5 820 km. Koridor obuhvaća još 4 aerodroma i 2 luke.

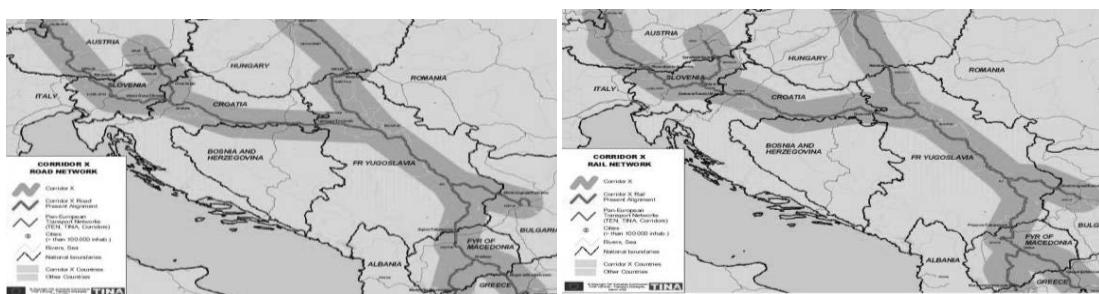
Slika 13. Pan-Europski koridor IX (cestovna veza - lijevo, željeznička veza - desno)

10. Koridor X

Uključuje cestovnu i željezničku vezu: Salzburg - Ljubljana - Zagreb - Beograd - Niš - Skopje - Veles – Thessaloniki, s ograncima:

- Graz - Maribor - Zagreb
- Budapest - Novi Sad - Beograd
- Niš - Sofia - Dimitrovgrad - Istanbul
- Veles - Prilep - Bitola - Frolina – Igoumenitsa

Koridor čine željeznička veza u dužini od 2 528 km i cestovnu vezu 2 300 km. Također koridor čine i 12 međunarodnih aerodroma i 4 luke.

Slika 14. Pan-Europski koridor X (cestovna veza - lijevo, željeznička veza - desno)

4. ZAKLJUČAK

Kompletirana TEN-T i Pan-Europska transportna mreža pružit će mnogostruku korisit u gospodarskom, transportnim i ekološkom segmentu Europe. Procjenjuje se da će izgradnjom TEN-T mreže biti smanjena emisija zagađenja cestovnim prometom za oko 14%. Za regionalnu prometnu povezanost koristi nove TEN-T mreže se procjenjuju u veličini od oko 8 milijardi Eura godišnje. Također se očekuje povećanje robnog transporta u EU za više od 2/3 do 2020. godine, te dvostruko u novim članicama, koje će se pridružiti EU u tom periodu. Iz ovoga možemo zaključiti da bi bez predviđenih TEN-T projekata i Pan-Europskih koridora takav prometni rast nebi bio moguć to bi rezultirano znatno manjom stopom gospodarskog rasta, nego što je to predviđeno TEN-T scenarijom. Većinski dio prioritetnih pravaca TEN-T mreže se odnosi na željezničke pravce što je potvrđeno i kroz namjenu finansijskih sredstava za transportnu mrežu gdje se 70% ukupnih sredstava odnosi na željeznicu. Prema trenutnom trendu emisija ugljik-dioksida će biti oko 30% veća 2020. godine nego što je to danas. Realizacijom predviđenih prioritetnih projekata taj će rast biti umanjen za oko 5%, odnosno smanjen za oko 7 milijuna tona ugljik – dioksida godišnje. Na kraju možemo zaključiti da izgradnja TEN-T transportne mreže u potpunosti opravdana jer ukupni troškovi izgradnje svih 30 prioritetnih pravaca iznose oko 0,16% (oko 600 milijardi Eura) europskog BDP-a, a procjenjena korist od realizacije TEN-T mreže iznosi oko 0,23% BDP-a EU. Implementacijom TEN-T prioritetnih projekata i njihovim povezivanjem s Pan-Europskim koridorima konačno će se stvoriti jedinstveno europsko transportno tržište i jedinstvena transportna mreža.

LITERATURA

1. European Commission Communication "Keep Europe Moving - Sustainable mobility for our continent" - Mid-term review of the EC 2001 Transport White Paper, 2006.
2. European Commission White Paper "European Transport Policy for 2010, Time to Decide, COM (01) 370
3. <http://2013.internationaltransportforum.org>
4. <http://ec.europa.eu>
5. <http://www.ecmt-training.com>
6. <http://www.prometna-zona.com>
7. <http://www.seetac.eu>
8. Intermodality and intermodal freight transport in the EU-A systems approach to freight transport-Strategy, actions to enhance efficiency, services and sustainability (COM/97/243).
9. Networks for Peace and Development, Report from the High Level Group, European Commission DG TREN, Brussels, 2005.
10. Steiner, S, (2006). Elementi prometne politike. Zagreb: Fakultet prometnih znanosti,
11. Trans-European Transport Network Priority Axes and Projects, EC-DG TREN, 2005.

**OPRAVDANOST UVODENJA NOVIH AUTOBUSKIH LINIJA I
REORGANIZACIJA JGP-a NA UŽOJ TERITORIJI GRADA MOSTARA**

**JUSTIFICATION OF INTRODUCING NEW BUS LINES AND
REORGANIZATION OF PUBLIC TRANSPORTATION IN THE NARROW
TERRITORY IN MOSTAR**

STRUČNI ČLANAK

Pred. VŠ Nermin Palić

Pred. VŠ Džemal Cinac

Visoka škola „CEPS-Centar za poslovne studije“ Kiseljak

nermin.visokaskola@gmail.com

dcinac@yahoo.com

Sažetak:

U ovom radu nastoji se na osnovu socioekonomske podatka, podataka o namjeni površina, predviđenog društveno ekonomskog razvoja, podataka preuzetih iz postojećih istraživanja (O-D ankete, ankete o kvaliteti javnog gradskog prevoza) i predviđene prevozne potražnje (Palić, Mehanović; 2014), koja je dobivena upotrebom četverofaznog modela (generisanje putovanja, prostorna raspodjela, vidovna raspodjela i pripisivanje saobraćaja), opravdati uvođenje novih autobuskih linija javnog gradskog prevoza¹⁸ na užoj teritoriji grada Mostara. Nakon toga bit će predstavljen prijedlog rješenja tih linija sa svim njenim elementima i ponuđeno rješenje bolje organizacije rada JGP-a. Ovi prijedlozi trebali bi odgovoriti na želje građana i potražnju korisnika usluga koji su bili dio ovog istraživanja, a i samim tim popularizirati korištenje ovog vira prevoza. Na taj način će se postići bolja mobilnost građana, smanjenje zagušenja na saobraćajnicama i smanjenje emisije štetnih gasova. Kako bi se sve ovo provelo potrebno je projektovati i prikazati statičke i dinamičke elemente novoplaniranih linija, a u okviru organizacije ponuditi način implementacije primjera dobre prakse iz EU.

Ključne riječi: gradski prevoz, reorganizacija poslovanja, osnovni elementi linije.

Abstract:

On the basis of socio-economic data, data about the land use, data of planned economic and social development, data obtained from existing research (O-D surveys, surveys on the quality of public transport) and forecasted transport demand, which was obtained using four phase model (trip generation, trip distribution, mode choice and route assignment), in this article we will attempt to justify the introduction of new bus routes of public transport in the inner territory of the city of Mostar. After that will be presented a proposal solutions of those lines with all its elements, and the proposed solution for a better work organization of CPT. These proposals should respond to citizens desires and service demands of users who were part of this study, and thus to popularize the use of this form of transportation. This will achieve a better mobility of citizens, reduction of congestion on the city roads and reduction of emissions. To achieve

¹⁸ U nastavku teksta JGP – javni gradski prevoz; eng. CPT – City Public Transportation

all mentioned above, it is necessary to design static and dynamic elements of the newly planned bus lines, and within the organization to provide a way of implementation of good practices from the EU.

Key words: public transportation, reorganization of work, basic line elements.

1. UVOD

Organizacija javnog gradskog prevoza, planiranje njegove mreže i linija treba da bude sastavni dio planiranja razvojnog područja i regulacionih planova grada. Krucijalno za integraciju JGP-a i namjene površina, prilikom planiranog razvoja nekog područja i izrade regulacionih planova, je uzimanje u razmatranje pješaka i njihove mobilnosti. To će osigurati činjenicu da JGP ne bude samo konstruisan kao prilagodbeni dodatak određenom području, nego da predstavlja sastavni dio razvojnog procesa grada. Ako JGP nije uzet u razmatranje u toku razvojnog procesa, to može rezultirati donošenjem neadekvatnih i prisilnih rješenja za operatore JGP-a, lošim ishodima za korisnike prevoza i smanjenju pristupa razvoju. Da JGP ne bi izgubio na svojoj konkurentnosti, a samim tim njegove usluge bile u koraku s vremenom, tj. zadovoljavale zahtjeve korisnika prevoza, potrebno je periodično vršiti određena saobraćajna istraživanja. Na taj način operatori dobijaju direktnе informacije o željama putnika (kao bazičnoj ciljnoj grupi) i promjenama o kretanjima koje su izazavane trenutnim i budućim društveno-ekonomskim razvojem grada. Javni gradski prevoz u gradu Mostaru, zbog pasivne reakcije na promjene koje se dešavaju u njegovom okruženju u velikoj mjeri počeo je da gubi na broju putnika. Iz godine u godinu bilježi se konstantan pad prevezeni putnika u gradskom i prigradskom saobraćaju. Tome je doprinjeo i nagli prliv privatnih taksi prevoznika koji su uvidjeli svoju šansu da plasiraju svoje usluge i tako iskoristili stagniranje u organizaciji i ponudi postojećeg gradskog operatera. Kako bi preduzeće gradskog saobraćaja bilo u stanju da ponudi adekvatan odgovor na novonastalu situaciju, neophodno je da ono izvršava svoje osnovne zadatke, a to su:

- da vrši prevoz putnika u svim dijelovima grada i njegovoj bližoj i daljoj okolini (čak i na onim mjestima gdje će preduzeće poslovati nerentabilno) kako bi se najefikasnije odgovorilo zadovoljenju potrebe privrede, građana i društva u prevozu putnika na području grada;
- jasno definisati odnos između društvene zajednice i samog preduzeća (ustanoviti koja je saobraćajna politika grada i koje su mjere ekonomске i organizacione prirode);
- utvrditi organizacionu formu u preduzeću kako bi se obezbjedilo racionalno korištenje svih faktora tehnološkog procesa prevoza putnika;
- utvrdi najprihvatljiviji tarifni sistem i investicionu politiku;
- obezbjediti organizacione uslove i stimulativne ekonomске odnose u unutrašnjoj organizaciji preduzeća koji će omogućiti veću motivaciju i stimulaciju radnika u preduzeću na povećanje produktivnosti i rentabilnosti u gradskom saobraćaju i
- osmisliti način da saobraćajna ponuda bude što više djelotvorna i bude alternativa individualnom saobraćaju.

Neki od ovih zadataka bit će predmet analize u ovom istraživačkom radu, a nakon izvršene analize bit će ponuđena najbolja rješenja.

2. ANALIZA PODRUČJA ISTRAŽIVANJA

Socioekonomski podaci se u toku istraživanja međusobno povezuju i na osnovu njih se iznalaze zakonitosti nastajanja putovanja, prostorne i vremenske raspodjele putovanja i odnos između pojedinih vidova saobraćaja. Površina Mostara iznosi 1.175 km². Broj stanovnika u samom gradu iznosi 65.286. U cijeloj opštini, prema preliminarnim podacima iz zadnjeg popisa stanovništva Bosne i Hercegovine u oktobru 2013. godine koje je objavila federalna Agencija za statistiku, ukupno živi 113.169 stanovnika¹⁹, tj. 96,3 stanovnika na km². U Mostaru ima 20.317 domaćinstava, dok postoje 26.893 stambene jedinice. Mostar ima 60 naseljenih mjesta. Mostar ima registrirano 8.456 poslovnih subjekata prema područjima KD BiH i općinama (stanje 31.12.2013.). Broj radnih mjesta na području grada Mostara je 26.256. U sljedećoj tabeli 1 dat je prosječan broj zaposlenih u Gradu Mostaru i neto i bruto plaće u periodu od 2010-2014. godine, a u tabeli 2 prikazan je prosječan broj nezaposlenih i % udio u radno aktivnom stanovništvu. Možemo primjetiti da u proteklom periodu broj zapolenih konstantno raste, dok visina plaće bilježe konstantan pad, dok je udio nezaposlenih u poređenju sa radnoaktivnim stanovništvom tokom proteklog perioda poprilično ujednačen.

Godina	2010	2011	2012	2013	2014
Zaposleni	27.080	27.322	28.275	29.048	30.304
Neto plaće	990	978	960	956	920
Bruto plaće	1525	1505	1477	1471	1.414

Tabela 1. Prosječan broj zaposlenih i neto i bruto plaće Mostar²⁰

Godina	2010	2011	2012	2013	2014
Nezaposleni	14.813	-	15.674	16.216	16.704
% udio u radno aktivnom stanovništvu	35,4	-	36,45	35,83	35,53

Tabela 2. Prosječan broj nezaposlenih i % udio u radno aktivnom stanovništvu²¹

Na sljedećoj tabeli možemo vidjeti struktura poslovnih subjekata u Mostaru i koliko iznosi broj preduzeća na hiljadu stanovnika u Mostaru.

UKUPNO	Pravna lica	Posl. jed. u sastavu pravnih lica	Fizička lica obrtnici	Broj preduzeća na 1000 stanovnika
8.456	3.472	1.621	3.363	74

Tabela 3. Struktura poslovnih subjekata u Mostaru (stanje 31.12.2013.)²²

Najveći broj firmi je registrovan u trgovini (38 %), a zatim u nekretninama i prerađivačkoj industriji (po 16 %) i građevinarstvo (10 %). Ova četiri području generišu 78 % ukupnog broja firmi na području Mostara. Sedam područja učestvuje sa 10 do 16 % i generiše preko 80 % ukupnog broja zaposlenih (prerađivačka industrija 16 %; rudarstvo,

¹⁹ Federalni zavod za statistiku [online] Dostupno na: <http://www.fzs.ba/Podaci/nacion%20po%20mjesnim.pdf> [25. 04. 2015.]

²⁰ Federalni zavod za statistiku, 2012/13/14. HNK u brojkama, Sarajevo: FBiH. [online] Dostupno na: <http://www.fzs.ba/kantonibrojkama.htm> [25. 05. 2015.]

²¹ Ibid

²² Ibid

građevinarstvo, nekretnine po 12 %; zdravstvo, obrazovanje i ugostiteljstvo po 10 %). Najvažnije privredne aktivnosti su poljoprivreda (proizvodnja vina, meda, ranog voća i povrća u klasičnoj i plasteničkoj proizvodnji), malo i srednje poduzetništvo i turizam. Prema podacima Agencije za identifikacijske dokumente, evidenciju i razmjenu podataka iz 2010. godine na području HNK ukupno je registrovano 66.497 vozila, od kojih je 37.377 registrovano u Mostaru.

Možemo zaključiti da u Mostaru je registrovano više od 50% od ukupnog broja registrovanih vozila na području HNK. Stepen motorizacije u februaru 2010. u Mostaru iznosi 337 vozila na 1000 stanovnika, tj. jedno vozilo na tri stanovnika.

GRADSKO – PRIGRADSKI PREVOZ	2010.	2011.	2012.	2013.
Pređeni kilometri ukupno (u 000)	1.980	1.841	1.641	1.689
Autobusi	1.980	1.841	1.641	1.689
Prevezeni putnici (u 000)	1.650	1.439	997	1.018

Tabela 4. Gradsко – prigradski prevoz u razdoblju od 2010-2013.²³

Na tabeli 4 jasno se vidi da je došlo do značajnog pada u prevezenu broju putnika u JGP-u. U 2013. godini prevezeno je oko 650.000 putnika manje u odnosu na 2010. godinu. Kao najveći urbani centar Hercegovine, Mostar ima 24 osnovne škole, 20 srednjih škola i pet visokoškolskih ustanova: Sveučilište u Mostaru, Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar, (Visoka škola "Logos centar" Mostar, Fakultet za menadžment resursa CKM i Fakultet međunarodnih odnosa i diplomacije sa upisanim 14.247 studenta na početku 2014/2015. akademske godine.²⁴

2.1. Analiza JGP-a u Mostaru

Analiza javnog gradskog saobraćaja treba da ocjenu u kojoj mjeri postojeći prevozni sistem zadovoljava u pogledu kvalitete prevozne usluge, kapaciteta, brzine, pouzdanosti, cijene i posljedica za okolinu. Potrebno je utvrditi raspoloživost prevoznih sistema i infrastrukture, redovnost i frekvenciju linija, cijene prevoza i tarife. Analiza javnog saobraćaja podrazumijeva određivanje gustoće i strukture mreže. Treba odrediti ukupnu dužinu mreže linija i prosječnu dužinu linija.

Mostar bus d.o.o. koji vrši službu javnog gradskog prevoza putnika u Mostaru raspolaže sa 36 modernih autobusa (marke MAN), od kojih su:

- 4 niskopodna autobusa, opremljena klimom i sistemom za lakši ulaz i izlaz osoba sa invaliditetom,
- 28 solo prigradskih autobusa,
- 2 zglobna autobusa, kapaciteta 150 putnika, i
- 2 minibusa sa 27 sjedećih mjesta.

Danas autobusi MOSTAR BUS-a obavljaju 23 redovne i nekoliko ugovorenih linija sa 230 dnevnih polazaka na čitavom području opštine Mostar. Od 23 linije 18 su prigradske, 4 međugradske (linije 31, 45, 48, 48a) i jedna se može nazvati gradskom linijom (linija 6). Tokom godine preveze se oko 2,5 miliona putnika i pređe blizu dva miliona km (podaci iz

²³ Federalni zavod za statistiku, 2012/13/14. HNK u brojkama, Sarajevo: FBiH. [online] Dostupno na: <http://www.fzs.ba/kantonibrojkama.htm> [25. 05. 2015.]

²⁴ Općina Mostar, 2014. Popis učenika i studenata. [online] Dostupno na: http://www.mostar.ba/tl_files/Download/ [25. 04. 2015.]

2008. godine). Intervalli kretanja vozila u okviru gradskog linijskog prevoza na većini linija je od 15 do 60 minuta.²⁵

U Mostaru ne postoji ni jedna klasična gradska kružna linija koja saobraća na užoj teritoriji grada. To predstavlja veliki nedostatak jer je gradsko stanovništvo primorano da se prilagođava prigradskim linijama koje im u velikoj mjeri i ne odgovaraju. Ovaj problem će se uočiti i iz anketa koje su provedene na području grada Mostara. Najbliži epitet „gradske linije“ ima linija broj 6 koja saobraća na trasi OBI INTEREX – Zalik.

Broj vožnji radnim danom varira od 2 do 51 ovisno o potrebama korištenja i javnog saobraćaja i o gustoći naseljenosti prostora s kojim se povezuje. Najveći broj vožnji je na liniji OBI/Interex – Zalik, dok najmanji broj vožnji obuhvata linija koja povezuje Cim – Mostarka – OBI.

U nastavku prikazan je cjenovnik usluga JGP-a za područje grada Mostara. Sistem naplate karata se odvija tako da korisnik odnosno putnik kupuje kartu direktno od vozača. Postoje mjesecne karte (radničke, đačke i penzionerske) koje se kupuju na šalterima kao i određeni broj besplatnih karata izdatih od strane prevoznika.

Zona	Tip karte				
	Pojedinačne karte (u KM)	Radničke mjesecne karte	Mjesečne karte za srednjoškolce i studente	Mjesečne karte za penzionere	
Zona 1	1,50	45,00	33,00	10,00	
Zona 2	2,10	68,00	49,00	15,00	
Zona 3	2,90	88,00	64,00	20,00	

Tabela 5. Cjenovnik usluga JGP-a za područje grada Mostara²⁶

Linije	Grads.	Prigrads.	Ukupno	Tip linija	Broj linija	
Broj linija	1*	19	20	Gradske	1	
Servisni kilometri – radni dan	354	3300	3654	Prigradske	19	
Servisni kilometri – subota	215	1353	1568	Ukupno	20	
Servisni kilometri – nedjelja	215	509	724	Tip autobusa	Broj sjedišta	Ukupni kapacitet
Linije	Grads.	Prigrads.	Ukupno	Minibus	27	50
				Standardni	30	100
				Zglobni	40	150
				Niskopodni	30	100

Tabela 6. Karakteristike mreže linija i voznog parka JGP-a u Mostaru

Prostorna dostupnost do aktivnosti (obrazovnih institucija, javnih površina, radnih mjesta, usluga i sl.) sa JGP-om u Mostaru je dobra, jer se u prosjeku oko 81% aktivnosti nalazi unutar područja dostupnosti stajališta JGP. Dostupnost znači, da su aktivnosti u 5 minutnom području autobuskih stajališta. Slika je slabija, kada pri dostupnosti uvažavamo učestalost ponude (frekvenciju vožnji) autobusa na stajalištima. Unutar područja dostupnosti

²⁵ Mostar bus D.O.O. [online] Dostupno na: <<http://www.mostarbus.ba/bo/onama.asp>> [29.05.2015.]

²⁶ Ibid

autobuskih stajališta sa bar 30 minutnom ponudom autobuskog prevoza je prisutno manje od 30% stanovnika i manje od 40% radnih mesta.

Prema podacima iz postojećih istraživanja (Palić, 2011) dobiveni su rezultati navedeni u nastavku. Usluge JGP-a najčešće koriste učenici 38%, a najčešća odredišta putovanja su vezana za školovanje 46%. Iz ovih podataka možemo doći do zaključka o potencijalnoj popunjenošći kapaciteta (odlazak u školu/doalazak iz škole). Poprilično ujednačen odnos pri kupovini pojedinačnih/mjesečnih karata, a autobuska stajališta većinom su postavljena na dobrim lokacijama, tako da 81% ispitanika do stajališta dolazi za 5 minuta.

Izuzetak je na području Đikovine, Zahuma, Panjevine i Podhuma kroz koje ne prolaze linije JGP-a i naselja iznad magistrale M-17. 96% korisnika se izjasnilo da ne mora presjedati dok 4% ipak mora izvršiti presjedanje do željenog odredišta.

Međutim, problem nije u presjedanju nego u frekventnosti saobrćanja autobusa. 81% ispitanika je mišljenja da postoji potreba za uvođenjem gradske kružne linije, dok samo 15% se izjasnilo da ne treba, a za njih 4% je svejedno. U sistemu gradskog prevoza u Mostaru registrovano 35 samostalnih taksi prevoznika (35 taxi vozila) i tri privatne taksi službe. Ova tri privatna taxi operatora posjeduju vozni park od 36 taxi vozila. Cijena taxi prevoza varira, pa je kod samostalnih taksi prevoznika najniža cijena 1,5 KM na kilometar bez startne cijene, a minimalna startna cijena je 3 KM. Kod privatnih operatera dolazak po korisnika i start je besplatan, a cijena minimalne vožnje do pređenih 2km košta 3KM, nakon toga pređeni 1km košta 1KM. U gradu postoji ukupno 12 taksi štandova, a neki od njih su: autobuska stanica, Musala, Rondo itd.

Pojavom privatnih taxi službi enormno je porastao interes za ovim vidom prevoza što je rezultiralo i velikom potražnjom za njihovim uslugama, a padom interesa za prevoz JGP-om. Ova činjenica je i jedan od najboljih pokazatelja pasivnosti u radu i organizaciji postojećeg javnog gradskog operatera.

3. RAZVOJ LINIJA I UNAPREĐIVANJE SISTEMA JGP-A U MOSTARU

Unapređivanje sistema JGP u Mostaru omogućava njegovo usklađivanje sa evropskim standardima za kvalitet usluge JGP. U tom cilju, predlaže se sljedeći skup mjera koje su u nastavku opisane u obliku scenarija. Predstavljeni scenarij bi uspješnim funkcionisanjem značajno promijenio vidovnu raspodjelu i povećao je u korist JGP-a.

Na osnovu rezultata modela predviđanja prevozne potražnje, anketa o JGP-u, te postojeće i buduće namjene površina, ciljeva putovanja i analize tokova migracija (Mehanović, Palić, 2014), prepoznata je potreba za razvojem tri gradske linije JGP-a. Prvo ćemo ustanoviti statičke elemente gradskih linija JGP-a: trasu linije, terminuse, stajališta (stanice), dužinu linije, međustanična rastojanja.

Osnovna funkcija linije G1 (gradska 1) je da poveže naselje Rodoč, koje je poprilično udaljeno od centra grada sa glavnim atrakcijama na području Centar II. Dužina planirane linije u jednom pravcu je oko 6 km. Osnovna funkcija linije G2 je da poveže naseljena mjesta Đikovina, Zahum, Panjevinu i Podhum sa Avenijom i Centrom II koji će uskoro predstavljati dva od četiri najatraktivnije dijela u gradu (ul. Braće Fejića i Rondo). Dužina linije G2 iznosi oko 6 km. Osnovna svrha linije G3 je da poveže zapadnu obalu grada sa istočnom obalom i ujedno tri araktivna područja za putnike: Centar II i ul. Braće Fejića i Rondo. Dužina linije iznosi oko 8 km.

Pošto smo odredili trasu linije, sada će se ustanoviti položaj terminusa, stajališta, dužine linije i međustanična rastojanja na određenim linijama. Prema rasporedu atraktivnih destinacija, te činjenici da jedno sajalište treba da pokriva područje radijusa od 300 m, ustanovljeno je da bi idealan razmak između stajališta trebao da bude u prosjeku oko 600 m. Terminusi, stajališta i raspored stajališta na novoplaniranim linijama dat je u nastavku.

Linija G1 (Centar II – Rodoč) obuhvaća sljedeća stajališta: Centar II (terminus A) – Vrh Avenije – Mepas Mall – Španski trg – Franjevačka crkva – Donja mahala – Kolonija – Skretanje za Rodoč – Rodoč (terminus B). Razmak između pojedinačnih stajališta je:

- Centar II (polazno stajalište) – Vrh Avenije: 600 m
- Vrh Avenije – Mepas Mall: 600 m
- Mepas Mall – Španski trg: 650 m
- Španski trg – Franjevačka crkva: 610 m
- Franjevačka crkva – Donja mahala: 600 m
- Donja mahala – Kolonija: 900 m (izlaz iz gradskog područja)
- Kolonija – Ulaz u Rodoč: 830 m
- Ulaz u Rodoč – Rodoč (terminus): 660 m

Ukupna dužina linije G1 iznosi 5450 m (5,45 km), a u oba pravca 10,9 km.

Linija G2 (Vrh Avenije – Panjevina – Vrh Avenije) predstavlja kružnu liniju i obuhvaća sljedeća stajališta: Vrh Avenije (polazni/krajnji terminus) – Mepas Mall – Španski trg – Franjevačka crkva – Podhum – Panjevina – Zahum – Balinovac – Ekonomski škola – Vrh Avenije. Razmak između stajališta na liniji G2 je sljedeći:

- Vrh Avenije (polazno/krajnje stajalište) – Mepas Mall: 600 m
- Mepas Mall – Španski trg: 650 m
- Španski trg – Franjevačka crkva: 610 m
- Franjevačka crkva – Podhum: 600 m
- Podhum – Panjevina: 600 m
- Panjevina – Zahum: 600 m
- Zahum – Balinovac: 870 m
- Balinovac – Ekonomski škola: 545 m
- Srednja ekonomski – Vrh Avenije: 630 m

Ukupna dužina linije G2 iznosi 5705 m (5,705 km).

Linija G3 (Centar II – Tekija – Musala – Vrh Avenije) obuhvaća sljedeća stajališta: Centar II (polazni/krajnji terminus) – Vrh Avenije – Mepas Mall – Španski trg – Franjevačka crkva – Donja mahala – Predraskriže – Tekija – Mezarje – Stari most – SDK – Musala – Park Zrinjevac – TC Rondo – Ekonomski škola – Vrh Avenije – Centar II. Razmak između stajališta na liniji G3 je sljedeći:

- Centar II (polazno/krajnje stajalište) – Vrh Avenije: 600 m
- Vrh Avenije – Mepas Mall: 600 m
- Mepas Mall – Španski trg: 650 m
- Španski trg – Franjevačka crkva: 610 m
- Franjevačka crkva – Donja mahala: 600 m
- Donja mahala – Pred raskriže : 510 m (izlaz iz gradskog područja)
- Predraskriže – Tekija: 670 m
- Tekija – Mezarje: 600 m
- Mezarje – Stari most: 650 m
- Stari most – SDK: 510 m
- Pozorište – Musala: 500 m
- Musala – Park Zrinjevac: 470 m
- Park Zrinjevac – TC Rondo 600 m
- TC Rondo – Ekonomski škola: 710 m

- Ekonomski škola – Vrh Avenije: 560m
- Vrh Avenije – Centar II: 630 m

Ukupna dužina linije G3 iznosi 9470 m (9,47 km).

Slika 1. Planirane gradske linije JGP-a u Mostaru sa određenim stajalištim i gravitaciono područje stajališta

Na slici 1. dat je prikaz stajališta sa područjima koja oni pokrivanja na novim gradskim linijama. Možemo zaključiti da stajališta u velikom mjeri zadovoljavaju potrebe korisnika. Nakon što su određeni statički elementi linije u nastavku će biti utvrđeni i dinamički elementi:

1. Vrijeme obrta,
2. Broj vozila i kapacitet,
3. Interval,
4. Protok vozila ili učestalost (frekvencija).

Vrijeme obrta određuje se prema formuli (Mehanović, 2005):

$$T_o = \sum t_v + \sum t_c + \sum t_s + \sum t_t \quad (\text{min})$$

gdje je: T_o – vrijeme obrta

$\sum t_v = t_{v_1} + t_{v_2} + K + t_{v_n}$ (min) – suma vremena vožnji između pojedinih međustanica,

$\sum t_c = t_{c_1} + t_{c_2} + K + t_{c_n}$ (min) – suma vremena čekanja na međustanicama,

$\sum t_s = t_{s_1} + t_{s_2} + \dots + t_{s_3}$ (min) – suma vremena čekanja na semafor. raskrsnicama,

$\sum t_t = t_{t_1} + t_{t_2}$ (min) – suma vremena čekanja na oba terminusa.

Vrijeme vožnje se izračunaje preko formule:

$$t_v = \frac{s}{v_{sr}} \quad (\text{min})$$

gdje je:

s – dužina linije

v_{sr} – prosječna brzina minibusa

Za srednju brzinu vozila uzeta je prosječna vrijednost od 40 km/h. Dužine linije G1 $s_{G1} = 10,9$ km, $s_{G2} = 5,705$ km i $s_{G3} = 9,47$ km. Vrijeme vožnje za liniju G1 je $t_{v_{G1}} = 19$ minuta, za liniju G2 je $t_{v_{G2}} = 10$ minuta i za liniju G3 je $t_{v_{G3}} = 17$ minuta.

Na osnovu snimanja utvrđuje se vrijeme čekanja na stajalištima i vrijeme čekanja na semaforiziranim raskrsnicama koje na mora biti isto na svakoj raskrsnici. Vrijeme čekanja na jednom stajalištu iznosi 1 minutu. S obzirom na broj stajališta vrijeme čekanja na

međustanicama za liniju G1 je $t_{c_{G1}} = 17$ minuta, za liniju G2 je $t_{c_{G2}} = 8$ minuta i za liniju G3 je $t_{c_{G3}} = 16$ minuta. Za svaku liniju imamo različit zbir vremena čekanja na semaforiziranim raskrsnicama: $t_{s_{G1}} = 8$ minuta, $t_{s_{G2}} = 2,5$ minute i $t_{s_{G3}} = 9$ minuta.

Sada možemo izračunati vrijeme putovanja T_p za svaku liniju i to na osnovu sljedeće formule:

$$T_p = t_v + t_c + t_s \quad (\text{min})$$

Na osnovu ove formule vrijeme putovanja za G1 je $T_{p_{G1}} = 45$ minuta, za G2 je $T_{p_{G2}} = 20,5$ minuta i za G3 je $T_{p_{G3}} = 42$ minute.

Vrijeme čekanja na terminusima uzima odgovarajući procenat vremena putovanja. Vrijeme čekanja na terminusima računa se po sljedećoj formuli:

$$\sum t_t = (1/5 \text{ do } 1/6) \cdot \sum T_p \quad (\text{min})$$

Prema ovoj formuli vrijeme čekanja na terminalu za liniju G1 je $t_{t_{G1}} = 6,5$ minuta, za liniju G2 je $t_{t_{G2}} = 4,5$ minuta i za liniju G3 je $t_{t_{G3}} = 6,2$ minute.

Nakon svih ovih proračuna konačno možemo izračunati vrijeme obrta za svaku liniju: za liniju G1 je $T_{o_{G1}} = 51,5$ minuta, za liniju G2 je $T_{o_{G2}} = 25$ minuta i za liniju G3 je $T_{o_{G3}} = 50,2$ minute. S obzirom na vrijeme obrta uzima sljedeći broj vozila na liniji: za liniju G1 je $N_{G1} = 2$ vozila, za liniju G2 je $N_{G2} = 2$ vozila (po jedno u oba smjera da bi se zadovoljile potrebe korisnika i zbog toga što se radi o kružnoj liniji) i za liniju G3 je $N_{G3} = 2$ vozila. Vrsta prevoznog sredstva je minibuz. Na osnovu dobijenog vremena obrta i određenog broja vozila interval za određenu liniju dobija se iz sljedeće formule:

$$i = \frac{T_o}{N} \quad (\text{min})$$

Dakle, na osnovu prethodne relacije interval za liniju G1 je $i_{G1} = 25$ minuta, za liniju G2 je $i_{G2} = 25$ minuta i za liniju G3 je $i_{G3} = 25$ minuta.

I zadnji dinamički element je frekvencija koja se dobije iz sljedeće relacije:

$$f = \frac{60}{i} \quad (\text{voz/h})$$

Na osnovu ove relacije frekvencija za liniju G1 je $f_{G1} = f_{G2} = f_{G3} = 2,4$ (voz/h).

Ovi proračuni vrijede za vršne sate, dok u periodima slabije potražnje broj vozila na gradskim linijama G1, G2 i G3 će biti duplo manja. Nakon što su određeni i staticki i dinamički elementi linije moguće je odrediti i sljedeće:

- broj vozača
- sistem naplate karata i cijena prevoza,

Pošto je namjera da prevozna sredstva na linijama saobraćaju u vremenskom periodu od 7h – 24h, potrebno je uvesti dvije smjene što znači da potrebni broj vozača na liniji G1 je 4 vozača, na liniji G2 je 4 vozača i na liniji G3 je 4 vozača. Dakle, ukupno je potrebno 12 vozača. U okiviru sistema naplate trebala bi se uvesti elektronska vozna karta za naplatu pojedinačnih putovanja, u funkciji terminske (mjesečne) karte odnosno količinske karte – karte za određen broj vožnji. Uz novi sistem naplate uvodi se i kontrolisanje reda vožnje. To omogućava elektronsko automatsko praćenje vozila (implementacija satelitskog sistema praćenja) i obuhvata²⁷.

²⁷ Mezghani, M., 2008. Study on electronic ticketing in public transport. [eknjiga] EMTA: European Metropolitan Transport Authorities. Dostupno na: <http://www.emta.com/IMG/pdf/EMTA-Ticketing.pdf> [17.04.2015.]

- kontrolu lokacije vozila odnosno kontrolu reda vožnje,
- vremensku kontrolu,
- fleet management,
- arhiv podataka o izvođenju voznog reda.

Jedinstvena vozna karta je elektronska karta sa čipom (standard bankarske kartice), na koju se polaže novčana sredstva. Karte se mogu napuniti novim sredstvima na kartomatima ili za to određenim prodajnim mjestima. Pri ulasku u autobus, putnik validira kartu na posebnom automatu za validaciju pri vozaču. Elektronska karta bi se upotrebljavala za naplatu vožnje na gradskim i na prigradskim linijama na ukupnoj teritoriji opštine Mostar. Uvođenjem elektronske karte ostaje u funkciji i dio postojećeg sistema naplate sa gotovinom na vozilima. Sljedeći korak je ukidanje naplate vožnji sa gotovinom. Jedinstvena dnevna cijena prevozne karte koja važi unutar grada Mostara bi trebala da bude 1,00 – 1,20 KM (konvertibilnih maraka) kupljena van vozila (prodajno mjesto, trafika), a cijena prevozne karte kupljene u vozilu ili u noćnom terminu (20 – 24 h) trebala bi da bude 1,50 KM. Elektronska jedinstvena vozna karta omogućava korištenje sistema JGP (presijedanje na svim linijama) u roku od npr. 60 min od prve validacije. Karta je integrisana (moguće je presijedanje) samo na području grada Mostar (nulta zona). Vozne karte kupljene gotovinom u autobusu važe samo za jednu vožnju na gradskoj ili prigradskoj liniji i ne omogućavaju besplatno presijedanje. S tim i s povišenom cijenom se korisnik motiviše ka kupovini elektronske vozne karte. Troškovi postavljanja sistema elektronske vozne karte pokrívaju se iz zajedničkog prihoda sistema JGP-a. Da bi se poboljšala informiranost putnika, na stajalištima je potrebno postaviti oglasne ploče sa važećim redom vožnje. Pored toga potrebno je raditi na estetskom uređenju svih stajališta, tako da se putnici osjećaju ugodno i zaštićeno od vremenskih nepogoda. Svako stajalište treba bude opremljeno osnovnim elementima: klupa za čekanje, natkrov sa zaštitom (sa bočnih i zadnje strane), kanta za otpatke, oglasna ploča i police sa brošurama koje sadrže osnovne informacije o JGP-u, linijama JGP-a i red vožnje. Najatraktivnija stajališta trebala bi imati mjesto na kojem se može kupiti/napuniti karta. Dobru organizaciju upravljanjem JGP-om moguće je ostvariti primjenom evropskih primjera dobre prakse upravljanja JGP-om koji su predstavljeni u projektu Proceed (2010). Zakonske podloge za uspješno uređenje upravljanja JGP su:

- Evropski nivo: Direktiva 2001/14/EC Evropskog parlamenta i Vijeća, Direktiva 2009/12/EC i Regulativa 1370/2007 (određuje elemente ugovora o koncesiji);
- Nacionalni nivo: Zakon o prevozu u cestovnom saobraćaju, Zakon o sigurnosti saobraćaja, Zakon o komunalnim djelatnostima;
- Opštinski nivo: Odluka o komunalnom uređenju grada, Odluka o gradskom i prigradskom saobraćaju.

Za uspješno uređenje JGP na nivou Grada Mostara potrebno je ustanoviti organ upravljanja, koji bi u skladu sa potrebama grada koordinirao i kontrolisao ukupan sistem JGP i obavljao aktivnosti pripreme projekata za obnovu sistema JGP. Svrha organa upravljanja u novom sistemu JGP je obavljanje regulatornih, stručnih, razvojnih i izvršnih poslova na području JGP u skladu sa evropskim, nacionalnim i opštinskim propisima.²⁸ Ključna uloga organa bi bila ukupna koordinacija i kontrola nad funkcijom izvođenja sistema integrisanog JGP-a. Pored toga, treba obezbijediti i nezavisni nadzor sistema sa uvođenjem nadležnog

²⁸ PROCEED, 2010. Principles of successful high quality public transport operation and development. [eknjiga] EU: Directorate General for Energy and Transport. Dostupno na: http://www.transport-research.info/Upload/Documents/201010/20101007_170336_88141_PROCEED%20-%20Final%20Activity%20Report.pdf [15.04.2015.]

regulatornog organa. Prema evropskom pravnom okviru predlaže se, da organizacija JGP-a ima sljedeće institucionalno uređenje:

- Organ upravljanja sa nadzornom i izvršnom funkcijom
- Organ sa regulatornom funkcijom – Regulatorno tijelo

Organ upravljanja prema evropskim smjernicama udružuje upravljačku i izvršnu funkciju. Na osnovu funkcijске podjele zadataka, određuju se četiri službe²⁹:

- Služba upravljanja i nadzora,
- Finansijska služba,
- Pravna služba i
- Informativna služba.

Organ upravljanja za JGP formira se kao pravno lice koje obavlja djelatnost u interesu opštine. Ima zadatke, kao što su izvođenje projekata gradnje infrastrukture za potrebe JGP, neposredno izvođenje usluga i:

- odlučivanje u vezi sa JGP-om;
- izvođenje javnog konkursa za podjelu linija;
- podjela koncesija u skladu sa usvojenim propisima;
- programi (dugoročni i kratkoročni) na području podsticanja upotrebe i razvoja JGP;
- planiranje i izvođenje mjera u vezi sa tarifama i stalnim službama;
- saradnja sa prevoznicima, javnim sektorom, urbanističkim planerima, opštinskom i nacionalnim politikom;
- postavljanje i održavanje sistema naplate;
- nadzor izvođenja usluga u JGP-a – tehnički nadzor, praćenje kvaliteta;
- podrška i razvoj različitih područja JGP-a: npr. razvoj programske opreme za prodaju voznih karata;
- dodjela licenci za linijske prevoze;
- finansijska pomoć (subvencije na nekim linijama), odnosno investicije u razvoj marketing i PR sistema itd.

Regulatorno tijelo ima kompetencije, da zahtjeva odgovarajuće informacije od svih, koji su uključeni u proces izvođenja usluga javnog prevoza. Djeluje kao zaštitnik javnog interesa u JGP. Imenovanje regulatornog tijela je u nadležnosti odgovornog organa, kojem se direktno podnosi izvještaj. Regulatorno tijelo obavlja nadzor konkursa za nabavku usluga u okviru postojećih i planiranih podistema JGP-a, praćenje kvaliteta obavljanja usluga i uvažavanja minimalnih standarda kvaliteta u ugovorima i podsticanja konkurenčije u JGP na tržištu.³⁰ Polazne osnove za formiranje najprimjenljivijeg pravnog oblika za regulatorno tijelo proizilaze iz evropskih pravnih smjernica i nabora predviđenih zadataka. Za njegovo formiranje mora se obezbijediti odgovarajući pravni okvir na nacionalnom nivou. Pri tome je potrebno imati u vidu, da taj organ svojim zadacima mora pokrivati područje opštine. Opredjeljivanje regulatornog tijela proizilazi iz definicije značaja javne uprave u društvu. Nezavisni regulatorni organi moraju biti određeni sa odgovarajućim zakonima. Značajno je, da ovi organi nisu dio državne uprave odnosno, da nisu organizovani u sklopu ministarstva.

²⁹ Ibid

³⁰ Bensa. B., 2011. Studija dugoročnog razvoja javnog gradskog i prigradskog saobraćaja u Podgorici. [eknjiga] Ljubljana: OMEGA consult d.o.o. Dostupno na:
http://www.skupstina.podgorica.me/sites/podgorica.me/files/DrugiAktiSkupstine/Informacije/9sj11/rezime_studiye.pdf [07.04.2015.].

Moraju biti potpuno autonomni. Kao primjer možemo navesti regulatorna tijela za željeznički saobraćaj, tržište vrijednosnih papira, energiju, itd.

4. ZAKLJUČAK

Na osnovu rezultata modela predviđanja prevozne potražnje, anketa o JGP-u, te postojeće i buduće namjene površina, ciljeva putovanja i analize tokova dnevnih migracija, primjećeno je mnogo propusta u organizaciji i ponudi usluga JGP-a. Ankete o kvaliteti usluga JGP-a pokazale su veliko nezadovoljstvo građana posebno frekventnošću vozila JGP-a na mreži linija. Pored toga, pasivno djelovanje gradskog operatera rezultiralo je ulaskom privatnih taxi prevoznika koji su u relativno kratkom periodu osvojili tržište svojom ponudom. U cilju pronalaska optimalnog rješenja u prevladavanju ovih nedostataka došlo se do zaključka da je na području uže teritorije grada Mostara potrebno projektovanje tri nove gradske linije JGP-a. Oslanjajući se na rezultate prethodnog istraživanje na karti je pomoću softverskog alata prikazano gravitaciono područje svakog autobuskog stajališta, čime je, uz projektovanih 9 novih autobuskih stajališta, gradskim linijama pokriveno oko 90% uže teritorije grada. Proračunom i definisanjem statičkih i dinamičkih elemenata JGP-a ostvarena su sljedeća poboljšanja: povećanje dostupnosti građana do JGP-a; povećanje frekvencija vožnji na linijama; predstavljena nova ponuda u sistemu plaćanja uz smanjenje cijene prevoza (što će povećati konkurentnost u odnosu na taxi prevoznike) i bolja organizacija rada JGP-a u Mostaru. Na ovaj način postignuto je unapređenje sistema JGP-a i uspostava kvalitetnijeg odnosa između saobraćajne potražnje i saobraćajne ponude saobraćajnog sistema grada Mostara.

LITERATURA

1. Federalni zavod za statistiku, 2012/13/14. HNK u brojkama, Sarajevo: FBiH. [online] Dostupno na: <<http://www.fzs.ba/kantoniubrojkama.htm>> [25. 05. 2015.].
2. Mehanović, M., 2011. Planiranje ponude usluga u gradskom prometu. Sarajevo: Fakultet za saobraćaj i komunikacije, Univerzitet u Sarajevu.
3. Mehanović, M., Palić, N., 2014. Modeling of Supply and Demand in City Public Transport of Passengers in Mostar. Hrvatsko Znanstveno Društvo za Promet, Suvremeni Promet – Modern Traffic, 2014-2, str. 51-56
4. Mezghani, M., 2008. Study on electronic ticketing in public transport. [eknjiga] EMTA: European Metropolitan Transport Authorities. Dostupno na: <<http://www.emta.com/IMG/pdf/EMTA-Ticketing.pdf>> [17.04.2015.].
5. Mostar bus D.O.O. [online] Dostupno na: <<http://www.mostarbus.ba/bo/onama.asp>> [29.05.2015.]
6. PROCEED, 2010. Principles of successful high quality public transport operation and development. [eknjiga] EU: Directorate General for Energy and Transport. Dostupno na: <http://www.transport-research.info/Upload/Documents/201010/20101007_170336_88141_PROCEED%20-%20Final%20Activity%20Report.pdf> [15.04.2015.].

DINAMIKA UPOTREBE PLASTIČNIH MASA – DOBA EKO PLASTIKE
PLASTIC USE DYNAMICS – ECO PLASTIC AGE

STRUČNI ČLANAK

Pred. VŠ Kuštrić Đenita
Visoka škola „Logos centar“ u Mostaru
djenita.kustric@gmail.com

Sažetak:

Umjetne plastične materije su se počele proizvoditi još u XIX st., kada se dolazi do otkrića procesa vulkanizacije odnosno celuloida, no sintetske materije su općenito u početku smatrane kao surrogat prirodnim proizvodima. Vremenom su pokazale nezamjenljive karakteristike koje su ih ravnopravno involvirale kao nezaobilaznu instrumentaciju usvakodnevnom životu i radu. Glavni nedostatak ovih materijala je nepostojanost na visokim temperaturama, te njihova nerazgradivost, na čemu se u zadnje vrijeme radi kako bi se proizveo plastični materijal koji se može lako reciklirati, odnosno da je bio-razgradiv te da nije štetan za okoliš (npr. PVC-polivinilklorid u svom sastavu sadrži klor koji je jako otrovan i štetan za okoliš, a njegova reciklaža je veoma komplikovana). Na zapadu evidentno već dolazi vrijeme smjene- zamjena mnogih plastičnih materija onim eko prihvatljivim, odnosno biorazgradivim te dobivenim iz drugih resursa sem fosilnih goriva. Ovaj rad neka bude glas skretanja pažnje na problematiku.

Ključne riječi: tehnologija materijala, plastika, eko korespondencija, biorazgradivost.

Abstract:

Artificial plastic materials have begun to produce yet in the nineteenth century, when it comes to the discovery of vulcanization process and celluloids, but synthetic materials are generally initially considered as a surrogate for natural products. Over time they showed irreplaceable characteristics that involved them equally as inevitable instrumentation in everyday life and work. The main disadvantage of these materials is the transience at high temperatures, and their persistence, on what's being recently working to produce a plastic material that can be easily recycled, i.e. that is biodegradable and not harmful to the environment (eg. PVC-polyvinylchloride in its composition contains chlorine, which is highly toxic and harmful to the environment, and its recycling is very complicated). In the West, it is already evident that a time shift is coming – the replacement of many plastic materials to those eco-friendly, i.e. biodegradable and derived from other resources other than fossil fuels. This work shall be a voice calling attention to the issue.

Key words: materials technology, plastics, eco correspondence, biodegradability.

1. UVOD

Savremeni rastući razvoj tehnike i tehnologije inicira stalno istraživanje, preispitivanje i usaglašavanje sadržaja inovacija, sadržaja na tržištu, načina obrazovanja i educiranja, sa konačnim aktivnim učešćem u domenima sporne problematike. Obrazovanje podrazumijeva usvajanje, usavršavanje i implementiranje vještina i znanja na različitim poljima djelovanja. Značaj i uticaj, a i neminovnost tehnološkog napretka, javljaju se u različitim oblastima ljudskog života i rada, te se neosporno projiciraju i u obrazovanju, ali i svakodnevnoj komunikaciji čovjeka sa ostatkom svijeta.

Obrazovanje u oblasti umjetničkih kao i naučnih disciplina, svakako mora da uključuje intenzivnu primjenu novih tehnoloških mogućnosti, a preko teorijskog upoznavanja i približavanja sa postojećim, ispitanim stanjem. Stručno istraživanje omogućava usvajanje novih dostignuća na polju, u našem slučaju, posebno likovne umjetnosti ali svakako i kulture općenito, gdje se može potom pristupiti i praktičnom individualnom unapređenju mogućnosti likovnog izraza. Upoznavanje sa civilizacijskim tokovima, specifikumima i duhom vremena, održava skladnom sveukupnu komunikaciju između čovjeka i svijeta koji ga okružuje te mладом čovjeku širi vidike i otvara mogućnosti kreativnog izraza, uz osvježeno vođstvo i mentora u širem kontekstu. Pluralizam tokova danas neizostavno podrazumijeva fragmentarno istraživanje, tematski pristup, te izučavanje u dubinu namjesto samo u širinu.

Predočavanje i razmjena takvih analiza, doprinosi opet neophodnom širenju spoznaja o savremenom svijetu. Već neko vrijeme bavimo se problematikom evidentnog kritičnog manjka uloženog napora prema problematici novih materijala, na našim prostorima. U vremenu prohodne komunikacije i pristupa svim informacijama, naprsto je nedopustivo da se, čak u okvirima stručnih programa, još uvijek većinski govori o klasičnim, tradicionalnim materijalima i njihovoj primjeni. Time smo izgleda prespavali kompletno XX stoljeće, a da ne govorimo o XXI, gdje su sve veće mogućnosti sintetske proizvodnje i njene napadne implementacije u svijetu. U svijetu tehnologije umjetnosti, valja proporcionalno razmišljati o tehnološko-tehničkim mogućnostima, koje savremena tehnologija materijala treba da sistematično i interdisciplinarno budno prati, te da ukazuje savremenom čovjeku na nove izražajne mogućnosti. Ovakav pristup ima za namjeru proglašavati i problematizirati savremenu instrumentaciju, te konačan neposredniji i produktivniji pristup na svim nivoima, za što praktičniji i plastičniji savremeni pristup ovom već gotovo nepoznatom problemu na našim jezicima. Tek potom možemo doći u poziciju kritičkog promišljanja o prednostima i nedostacima zatečenog stanja.

Cilj ovoga istraživačkog rada je da interdisciplinarno proanalizira jednu od recentnih pojava u savremenoj umjetnosti i društvu općenito; primjenu novih materijala, te da ukaže na moguće unapređenje u stručnom radu upotrebom istih, potom unapređenje u obrazovanju kroz širenje mogućnosti praktičnog izvođenja nastave likovne kulture, kroz demonstraciju u odnosu na umjetnike koji su u svome radu ispitivali tehničko-tehnološke mogućnosti umjetnih plastičnih materija, potom o tehničko-tehnološkim premisama materije kao umjetničkog medija, no i da osvijesti korisnike o velikim i kritičnim ekološkim nedostacima koje pojedine od ovih materija nose sa sobom.

Bez obzira na fragmentiranosti tema, ne trebaju se posmatrati izolovano, problematizira se dinamika kulturoloških pojava. Ranije smo isticali poseban naglasak na sticanju znanja iz oblasti tehnologije od druge polovine XX vijeka, od 50-ih godina, koji se uveliko izučava na univerzitetском nivou, te je neophodno konačno početi adekvatno informisati i srednješkolski pa i osnovnoškolski uzrast, kako bi stekli što kvalitetnije i recentnije obrazovanje, a sve u kontekstu formiranja mehanizama podizanja šire svijesti. Ovakav pristup nikako ne pretendira umanjiti, a kamoli odbaciti značaj tradicionalnih, prirodnih, klasičnih materijala i njihove primjene i danas, posebno u domenima umjetnosti gdje autorska intencija bira adekvatni

identitet materijala, ali zaista podvlači potrebu za korakom ka upoznavanju svih inovacija, i sada već činjenica savremenih društava. Da smo pisali prije tri ili samo dvije decenije, rekli bismo sa sigurnošću da je upoznavanje i primjena sintetike korak ka napretku, no danas ćemo zauzeti rezervisani stav i kritički govoriti o performansama i specifikacijama materijala u njihovom osnovnom tehničko-tehnološkom smislu.

Ovaj rad ima za cilj skrenuti pažnju na segment ekološke osviještenosti prema novim, sintetskim materijalima i kuda se kreću dešavanja na tom polju. Naime, tek sa poznavanjem karakteristika ovih materijala i njihovih vrsta, dolazimo u poziciju da uopće shvatamo značaj ekološke osviještenosti i šta ona podrazumijeva te kako su se u tom kontekstu pokazali ovi materijali i da li su konačno i sveukupno prihvatljivi. Zbog toga, u nastavku rada dat je kratki historijat i uvod u razvoj sintetskih plastičnih materija u Evropi, kao i njihove značajne prednosti koje ih inauguiraju u nezaobilazne činjenice današnjice, a zatim je dat niz konkretnih primjera primjene istih kroz historiju umjetnosti, te smjernice za propitivanje bio-prihvatljivosti.

Ciljevi i zaključci rada su usmjereni ka držanju kritičkog takta sa recentnim zbivanjima iz savremene tehnologije materijala, te prevazilaženju (paradoksalno u današnjem društvu komunikacija) već debelog komunikacijskog jaza između poimanja zapadnoevropske recentne tehnologije materijala i konkretne individualne prakse u našoj regiji, koja je aplikativna na svim poljima užeg i šireg konteksta.

2. INVENCIJA UMJETNIH MATERIJALA (KRATAK UVID U HISTORIJAT)

Umjetne plastične materije su se počele ispitivati još u XIX st., otkada 1823. Charles Macintosh (1766 – 1843, škotski hemičar i inovator) patentira u Engleskoj postupak proizvodnje prvih kabanica, dakle nepromočivog materijala, tako što je otopio kaučuk u nafti, ulio otopinu između dva sloja tkanine i dobio nepromočivo platno. Kaučuk je nekonzistentan, te ima osobinu da već pri ljetnim temperaturama postaje mekan i ljepljiv. 1839.

Charles Goodyear (1800-1860) na vrućoj peći miješa smjesu lateksa i sumpora, te je pušta da se ohladi. Ta tvar se može razvlačiti a da se ne kida, te i nakon višestrukog razvlačenja, ona se vraća u prvobitan položaj, izložena topotu ne lijepi, niti je na hladnoći krhka, otporna prema hemikalijama, te je više ni otapala za kaučuk ne otapaju. Prvi put dobivena polusintetska plastika. Taj hemijsko-tehnički proces je nazvan vulkanizacija (lat. Vulcanus – bog vatre u antičkoj rimskoj mitologiji), a materijal Vulkanit. Pri vulkanizaciji se kaučuk pod utjecajem pritiska, vremena i temperature pretvor u gumu, koja tako postane otporna na hemijske i atmosferske utjecaje te mehanička naprezanja, procesom polimerizacije (patentirano 1844, United States Patent Office). 1907. Leo Baekeland pokušava naći zamjenu za prirodnu smolu šelak, te dolazi do prvog termostabilnog polimera pod nazivom Bakelit, često nazivan materijalom od hiljadu svrha. U početku lomljiv materijal, te mu Baekeland dodaje drvno brašno za očvršćivanje, što je sami početak historije aditiva.

Paralelno, od 1920. Nijemac Herman Staudinger iznosi teoriju da se monomeri, pojedinačne manje molekule, vežu lančano u makromolekule: polimere. Za izuzetan doprinos za otkrivanje i ukazivanje na mogućnosti procesa polimerizacije, 1953. dobiva Nobelovu nagradu za hemiju. 1935. U SAD-u tvrtka Du Pont proizvodi najlon (sintetički poliamid), a na tržištu u SAD-u se javlja za vrijeme Drugog svjetskog rata (tržišni udio 25%) kao zamjena za svilu i konoplju koje su se koristile kod proizvodnje padobrana. Dokazana polimerizacija Staudingerova. 1889-1937. Frederick Stanley Kipping iz Manchestera piše 54 naučna i stručna rada okomponentama i procesima proizvodnje silikona. Na bazi njegovih radova, velike fabrike Corning Glass i Dow Chemicals se udružuju u Glass-Dow Corporation i 1943. Počinju proizvoditi silikon. U prilog zamahu upotrebe sintetskih materijala govori i saradnja Worshipful Company of Horners, The Horners' Company sa industrijom plastike. Naime, The

Horners' od 1284. njeguju tradiciju obrade i upotrebe roževine u primjenjenim umjetnostima. Pojavom materijala koji mogu da zadovolje neke od tih potreba su rezultirale saradnjom.

Englez Alexander Parkes 1856. godine (1813-1890) patentira novu masu; naime, miješanjem celuloze, azotne kiseline, kamfora i alkohola, dobiva masu najsličniju roževini, generički piroksilin, nazvana Parkesine. Smatran izumiteljem prve plastike sa 66 poznatih procesa i produkata. 1868. su slonovi u Americi zaštićene životinje pred prijetnjom istrebljenja, te američka vlada objavljuje konkurs inovatorima za zamjenu bilijarskih kugli od slonove kosti. Inovator John Wesley Hyatt iste godine eksperimentira sa piroksilinom te naredne, 1869. Godine, patentira masu pod nazivom Celuloid. Masa nije bila postojana već ekslozivna pod pritiskom, što se doista i događalo u salonima sa bilijarskim kuglama u toku igre; nazvano „Hyatt Gun Method“ (Worden, 1911). Nastaju pravni sporovi čiji je zapravo patent, gdje sud dodjeljuje službeno da je prva plastična sintetska masa Parkesine, izum Engleskog inovatora Alexander Parksa. Ipak, sud je dozvolio nastavak proizvodnje svih modificiranih masa, uključujući Hyattov celuloid, kako ga konačno i mi danas poznajemo. Poslije Drugog svjetskog rata se ulažu veći napori za komercijalizaciju novih izuma. Još 1934. Otto Rohm patentira akrilnu smolu i brzo je pretvara u akrilne boje.

Oko 1947. Bocour Artists Colors pravi prve varijante akrilika pod nazivom Magna, kojim eksperimentiraju američki slikari Roy Lichtenstein, Kenneth Noland, Louis Morris, Jackson Pollock i mnogi drugi, a potom akrilne boje dolaze i na evropsko tržište 50ih godina gdje David Hockney, Peter Blake i drugi savremenici rade ovom novom tehnikom. Nakon Drugog svjetskog rata, amplituda novih inovacija sintetskih materija ide uzlaznom putanjom, i svakim danom se nove varijante redaju.

Ovi kratkim pregledom historijata možemo zaključiti da su se plastične materije brzo i efikasno involvirale u život i rad, u različite segmente života i rada, pokazavši svoje iznimne karakteristike; u prvom redu neiscrpnu kombinatoriku, postojanosti i ekonomičnu serijsku proizvodnju. Pojava novih materijala inicira i nove koncepte rada, kao primjer u umjetnosti neo-dada, pop-art, minimalizam, arte povera, među prvima na koje nova industrija utječe. U nastavku teksta kraći uvid u najzastupljenije vrste sintetske plastike danas.

2.1.Pregled sintetskih plastičnih materija dostupnih danas, kroz primjere upotrebe

Iznimno velik – i širok i dubok je zadatak kvantifikacije i držanja tempa sa tehnološkim inovacijama na tržištu. Problem je u nemogućnosti kvantifikacije svih interakcija zbog sve većeg broja tehnologija i postupaka za koje nije poznato ponašanje materijala, što u konačnici znači da nema dovoljno sistematiziranih podloga za izbor materijala. Pouzdano poznavanje ovih performansi i ponašanje u skladu s tim danas možemo zvati tehnologičnost. No ipak, u ovih 50 godina smo stekli neka saznanja i možemo se osvrnuti na elementarnu klasifikaciju i osnovne razloge najveće zastupljenosti nekih od sintetskih materijala današnjice.

Polivinil – klorid (PVC) je jedna od najuniverzalnijih sintetskih plastičnih masa, danas postoji kompletna grana tzv. PVC stolarije u savremenom domaćinstvu. PVC je termoplastična masa koja se odlikuje velikom žilavošću, otporom na kidanje. Postojan je prema atmosferskim prilikama, hemikalijama, kiselinama, alkalijama, osim prema oksidirajućim koncentrovanim mineralnim kiselinama (azotnoj, hromsumpornoj). PVC se može koristiti u temperaturnom intervalu od -35 – 100C, iznad 180C pri dužem zagrijavanju se naglo raspada. Počinje da omekšava iznad 80C. Može se lemiti, deformisati, bojiti, rezati, montirati... Kruti i omekšani PVC ima široku primjenu, zamjenjuje drvo, kožu (umjetne kože za unutrašnje dekoracije), folije za dekoraciju i pakovanje, predmeti na duvanje. Veliku upotrebnu vrijednost ovog materijala nalazimo kod savremenog američkog umjetnika Jeff Koonsa koji svoje skulpture proizvodi također industrijski, ponekad u bojenom PVC-u, pored prepoznatljivog visoko kromiranog nehrđajućeg čelika.

Polivinil - acetat (PVA) se koristi kao vezivno sredstvo, fine disperzije pri impregnaciji papira ili tekstila, hladno ljepilo za drvo, lakovi za metal, ali i za izradu vinil – azbestnih ploča, gramofonskih ploča itd. Polistirol je plastična materija koja spada u najviše upotrebljivane termoplaste, a jedan od osnovnih razloga jeste što je sama proizvodnja najjeftinija. Polistirol je prisutan u domaćinstvu (radio i televizijski predmeti – koje u svojoj objektnoj umjetnosti primjenjuju umjetnici poput Edward Kienholza, Nam June Paika, Shigeko Kubote), igračke, toaletni pribor, ali mnogi od tih predmeta su i neizostavna pomagala, poput ambalažnih kutija, linijara, folija.. Polistirol se koristi za zvučnu i termoizolaciju, pošto se od njega proizvode razne polistirol pjene (stiropol). Polistirol se može mehanički prerađivati, lijepiti, metalizirati, lakirati, bojati i stampati. S obzirom na malu mehaničku otpornost, iznimno malu težinu, kao i navedene mogućnosti prerađenja, iznimno je pogodan i za rad i sa najmanjim uzrastom učenika, rezanje i kidanje moguće i ručno, bez noževa, kao i ljepljenje neotrovnim vodenim ljepilima.

Kroz primjenu ovakvih materijala, otvaraju se mogućnosti upotrebe novih materijala, dakle nove mogućnosti likovnog izraza, ne samo kroz klasične materijale s kojima je najčešće javnost upoznata, i nosi svijest o radu sa materijalima poput gline, djeca plastelina, kamena, drveta, metala, a s druge strane se otvara predivna lepeza novih mogućnosti koje su toliko prisutne u društvu zapada.

Polimetil-metakrilati su grupa materijala iz porodice akrilata, u svakodnevici poznatiji kao pleksiglas. Ova materija je poznata i kao organsko staklo, odnosno popularno plexiglas, oroglas, perspex ili klirit. Organsko staklo ima 98%-tну propusnost sunčeve svjetlosti, tri puta je lakše od silikatnog stakla, ima manju toplotnu provodnost, ima viši indeks loma, te mnogo veću čvrstoću na savijanje i udar. Termoformiranjem, od ploča, mogu se dobiti duvanjem u kalupima razni oblici. Njegova upotreba u likovnim umjetnostima je vrlo široka. S obzirom da je postao zamjena u mnogim sektorima za staklo, tada se danas vrlo često koristi pleksi umjesto stakla kod uramljivnja radova. Pri tome treba obratiti pažnju na razmak između samog rada i pleksija jer sve što je veći međuprostor, slika više mutira. Ono što je posebna prednost u odnosu na staklo jeste činjenica da je tri puta lakši, te je samim time pogodnije za manipulaciju, izlaganje i transport. Makete produkt dizajna kao i arhitekture se često prave od pleksiglasa. Savremena fotografija poznaje najraznovrsnije podloge, to svakako više nije samo papir. S obzirom da je riječ o offsetu, tada se često u posljednje vrijeme radi o upravo pleksiju kao podlozi koja može da doprinese glossy (sjajnom) ili matt (mat) karakteru same površine fotografije.

Takva fotografija se najčešće ne oprema niti uramljuje, nego upravo takva izlaže, direktno u prostoru. Čitav opus radova 60-ih i 70-ih godina u pleksiju rade Donald Judd, Larry Bell, Heinz Mack, Craig Kauffman, John McCracken... danas Dan Flavin, a ponekad i Tracy Emin, Koreanka Von Ju Lim poput instalacije Ruined traces iz 2001., i video projekcije, sa dvaju ili više projektorâ. Poliuretani služe za izradu sintetičih vlakana pod nazivom dorlon, a od kojih se izrađuju četke, cerade, kabanice.. Poliuretanske, PUR pjene, mogu da se mehanički obrađuju, rezanjem. Dakle, kidaju se i nisu otporne na udar, ali mogu biti vrlo zahvalne za izradu predložaka, skica za skulpturu (posebno u studijske svrhe) jer se lako obrađuje, a materijal je lagan i jeftin. PUR pjena podrazumijeva svedenost forme, ne dozvoljava detaljisanje upravo zbog svojstva kidanja. U kombinaciji sa poliesterima se koriste kao ljepila gume na metal, te za ljepljenje kože, tekstila i drveta sa vještačkim materijalima. Poliestri spadaju u mehanički najjače plastične mase, smola Chromoplast (Kraigher-Hozo, 2007) uz obavezni katalizator i ubrzivač.

U likovnim umjetnostima se koristi i za izradu vitraža u poliesteru, u posljednje vrijeme i za izradu specifičnih matrica u grafici, maketa produkt dizajna i arhitekture lijevanjem u kalupe. Naravno, sve kalupe moramo zaštiti mazivima. S obzirom da je, kako smo već napomenuli, PVA vodotopiv, tada ga je najbolje koristiti kao mazivo jer dobro odvaja, a

kasnije se jednostavno odstrani. Pogodna su i maziva na bazi voska ili parafina. Jako je važno raditi sa poliestrom napolju, te koristiti gumene rukavice, masku od mokre gaze zbog iznimno otrovnih para za disajne organe, te ge zbog toga svakako koristi samo odrasli ljudi. Epoksidne ili epoksi smole mogu biti u tečnom i čvrstom stanju. Ojačane armaturom od staklenih vlakana, premašuju čvrstoću mnogih metala, tj. približava se čvrstoći mekog čelika. Ova osobina je iznimno važna za skulpturu i makete, te sve vrste objektne umjetnosti. Bruce Nauman zadnjih decenija ispituje mogućnosti ovog materijala, u kombinaciji sa prirodnim klasičnim vezivom, voskom.

3. SVOJSTVA PLASTIČNIH MATERIJA

Možemo zaključiti da su prednosti ovih materijala svakako: dobra deformacijska obradivost, termoformiranje zagrijavanjem, paljenjem ili lemljenjem, preradivost, providnost, savitljivost, otpornost prema koroziji, dobra otpornost trošenju, dobra hemijska postojanost, mala težina, ekonomična serijska proizvodnja. Nedostaci su: izražena ovisnost svojstava ovisno o spoljnim faktorima i utjecajima, niska površinska tvrdoća, podložnost starenju, slaba postojanost pri visokim temperaturama, neekonomičnost proizvodnje malih serija te bionerazgradivost. Kristalne osobine plastičnih materija ih podrazumijevaju i kao materijal za izradu nakita, ukrasa, kutija, znakova i raznih dekoracija primijenjene umjetnosti. S obzirom na široku lepezu vrsta, tada jedna od podjela svakako može biti ona upotrebljiva.

Ovi materijali se i proizvode ciljano i namjenski, i oni koji odgovaraju za jednu vrstu upotrebe, za drugu ponekad ne dolaze u obzir. Ipak, možemo općenito podvući razlike u odnosu na materijale koji su se ranije koristili umjesto njih, poput metala, stakla, drveta. Plastične materije se koriste i kao vrsta impregnacije metala od korozije, prevlačeći površinu tankim filmom. Međutim, u estetske svrhe se često radi i inverzija, tj. plastična materija se oblaže metalnom prevlakom, koristeći sve pogodnosti plastičnih materija, a ipak dobivajući izgled metala. One mogu poboljšati i svojstva drveta impregniranjem i prevlačenjem, posebno lijepljenjem tankih listova drveta kod proizvodnje šperploča. Jednostavno se obrađuju; lijepo, vare, boje. Velika značajka sintetskih masa jeste tzv. ciljana proizvodnja, a koju omogućuje upotreba raznih aditiva. Aditivi daju širok spektar performansa plastike.

Polimerima se uvijek dodaju različiti aditivi, za poboljšanje ili stvaranje nekog svojstva, kako bi proizvod bio specijalizovan i imao svoju posebnu namijenu. Adiranje se vrši nizom operacija, poput miješanja, valjanja, sitnjenja, granuliranja, klasiranja, gnjetanja, te skladištenja. Čatović navodi sedam skupina aditiva (Čatović, 2001)

- reakcijske tvari: umreživala (npr. peroksidi), te potrebni ubrzivači (aktivatori odnosno katalizatori za koje ing. Jedłowski navodi da se kod proizvodnje plastičnih masa nazivaju akceleratori ili očvršćivači poput sumporne, fosforne i hlorovodonične kiseline, amonijaka, anilina...) ili usporivači, retardanti (inhibitori) reakcije;
- dodaci za poboljšanje preradljivosti: maziva (mašinsko ulje, parafin, stearin, vazelin, lenolin, ricinusovo ulje, neutralni sapun...) odvajala, punila (drveno brašno, kameni brašno, celuloza, pamučna vlakna, umjetna svila, „sirovinske čestice“ najlona, liskun u prahu, azbest...) toplinski stabilizatori, rastvarači (esteri, ketoni, eteri, alkoholi) regulatori viskoznosti, tiksotropni dodaci;
- modifikatori mehaničkih svojstava: plastifikatori (omekšivači), dodaci za poboljšanje žilavosti, prijajala, ojačala (npr. staklena vlakna, viskeri, celuloza);
- modifikatori površinskih svojstava: vanjska maziva, regulatori adhezivnosti, antistatici, dodaci za smanjenje sljubljinjanja (blokirana), dodaci za smanjivanje neravnina na površini;
- modifikatori optičkih svojstava: pigmenti, strukturizatori, i metalni oksidi;

- dodaci za produženje upotrebljivosti i postojanosti proizvoda; svjetlosni stabilizatori, antioksidansi, biocidi (tvari za sprječavanje rasta mikroorganizama i sličnih razgrađivača);
- ostali dodaci: pjenila, tvari za smanjivanje gorivosti, parfemi, dezodoransi.

Ciljanu proizvodnju i njenu najosnovniju karakteristiku manipuliranja recepturama uz pomoć aditiva napominjemo u prilog razumijevanju značaja i utemeljenosti zastupljenosti plastike. Još jedna značajna osobina plastike je i djelimično recikliranje i mogućnost prerade.

4. PRERADA SINTETSKIH MATERIJA, RECIKLIRANJE I BIORAZGRADIVOST KAO ZASEBNA PROBLEMATIKA SVOJSTAVA PLASTIČNIH MATERIJA

Postoje tri uočljiva ekološka problema kad je riječ o plastici. Prvo, plastika se uglavnom proizvodi iz nafte i ugljena koji su limitirani prirodni resursi i moraju se rezervisano eksplorativati. Drugo, prilikom procesa proizvodnje nastaju mnogi onečišćivači koje fabrike moraju adekvatno tretirati, gdje opet ima ozbiljnih posljedica. Treće, proces odlaganja stare i neželjene plastike nije uvijek bezopasan niti jednostavan. Zbog toga mora biti specijalizovana prije svega u smjeru biorazgradivosti, a onda i pažljivo i znalački razdvajana i tretirana po sortama. Postoje stajališta da plastika, ukoliko se ne razgrađuje, tada i ne proizvodni opasne plinove poput metana. Ukoliko se zakopana u deponijama jako sporo ili gotovo nikako ne razgrađuje, takva sorta makar pretrpava okruženje i stopira prirodne procese na tom mjestu kao strano tijelo. S obzirom na veliku sličnost plastike vizualno, pa čak i neke jednostavnije metode ispitivanja poput temperaturne deformabilnosti, neće do kraja napraviti distinkciju jer su npr. i polivinili i polietileni termoplastični i reagirat će na visoke temperature. Međutim, upravo poznavajući osobine plastike, mogu se iznaći i drugi načini kako ih identificirati i razdvajati. Tako, sva plastika koja se sortira za recikliranje, prvo se melje, pa pere, pa takva teče kroz kanale s vodom gdje PVC tone a PE pluta i jasno se fizički sami razdvaje jedni od drugih. Pošto su termoplastične, dalje se mogu otapati gdje prelaze u kapljasto stanje i ponovo se mogu izlijevati i koristiti (termalna depolimerizacija), istina ne uvijek istog nivoa kvalitete. No čak i ovdje gdje je moguće reciklirati materijale, veliki nedostatak je utrošena energija prilikom rada tolikih mašina kao i ogromne količine vode. No i to je samo slučaj nekih plastika, termoplastičnih vrsta. Ovdje je dat samo jedan primjer kako poznavanje svojstava, u ovom slučaju specifične težine materijala, vodi do znalačkog sortiranja kod recikliranja i pomaže u zaokruživanju sveukupnog značaja života materijala. Najrecentniji pokušaji također pokušavaju da iskoriste energiju koja nastaje prilikom paljenja plastike.

Naime, većina plastika se proizvodi od nafte i može se koristiti kao alternativa za gorivo, jer mnoge imaju energetsku vrijednost sličnu onoj ugljena. Recikliranje spaljivanjem za proizvodnju energije može uštedjeti sirovine poput nafte i ugljena, te čak i upitni plinovi nastali kroz spaljivanje plastike također postaju vrijedni resursi koji se mogu reciklirati. Prvih decenija su među osnovnim privlačnim osobinama plastika stajale i dvije karakteristike za koje danas ne smijemo više tvrditi da su u potpunosti tačne. Prvo, da plastika nije otrovna, i drugo, da plastika ne stari. Prije izvjesnog vremena, u ovom vremenskom intervalu od svega pedesetak godina, zapravo se i nije u startu postavljao zadatak kod recikliranja niti se moglo u potpunosti tvrditi kako će se procesi odvijati.

U ovom periodu, jako mnogo plastike se iskoristilo, dakle odbacilo, i tek tada se počela uviđati i ta strana priča. Naime s nekim iskustvom u par decenija, sad već odgovorno znamo da su nezaobilazne komponente PVC-a teški klor i bisfenol A (BPA) zbog kojih PVC prilikom proizvodnje, prilikom paljenja i prilikom razgradnje u deponijama, isparava hemijske spojeve dioksine koji su štetni za ljudski organizam po pitanju endokrinog i disajnog

sistema. S obzirom na njihovu malu težinu, mogućnost bojenja i solidnu otpornost na mehanički udar, jako su zastupljene u industriji motornih vozila. Tako, danas se zapravo upravo pred njih stavljaju zadaci da zaokruže taj životni vijek materijala i da predvide šta s njima i nakon upotrebe. Upravo zbog toga, broj korištenih plastika biva reduciran, što će reći da se ne može iznaći rješenje da budu ekološki prihvatljive, a one koje jesu u upotrebi su obavezno markirane za identifikaciju kako bi se bez dalnjeg moglo ući u sortiranje za reciklažu. Neka od posljednjih pokušaja rješavanja problema biorazgradivosti uključuju mogućnosti korištenja drugih materijala kao sirovine za proizvodnju plastike, umjesto fosilnog goriva, poput polimerizirane smole bora, smreke ili drugih crnogoričnih biljaka.

Glavni cilj je razumjeti kako makromolekularna kompozicija i struktura komponenti diktira svojstva materijala i kako se može potom dobiti material osobina poput plastike koju sada poznajemo, no iz drugih sirovina sa razgradivim svojstvima. Ovime bi se riješio problem otpadne nerazgradive ili otrovne plastike, a isto tako i vrijednih i deficitarnih prirodnih resursa. No zapravo ovi eksperimenti su tek pred hemičarima našeg doba, koje pretendiramo pratiti i širiti riječ.

5. ZAKLJUČAK

Možemo zaključiti da je s istinskim razlogom postojao zamah i ushiće pojavom novih materijala i mogućnošću ciljane proizvodnje. Bez dalnjeg postoje neke od sjajnih karakteristika i zaista je nemoguće osvrnuti se oko sebe i zamisliti sve to što vidimo i/ili posjedujemo bez plastike. No potreba za bavljenjem ovom problematikom proizilazi iz nekoliko činjenica. U samom uvodu stoji zapažanje kako se kod nas mora na ovakve i slične načine poticati svijest o problematici i pozivati na učešće, ali isto tako ništa se zasad radikalno ne ističe ni ostatak svijeta kad je riječ o ovoj problematici. No bitno je da se uočavaju pravci kretanja ka svođenju računa, potrebi za zaokruživanjem života materijala, ne samo odbacivanjem u besvijest da se neko drugi time bavi gdje i taj drugi misli da ćemo se mi time baviti. Ovakvim istraživanjima o tehnologiji materijala, kroz educiranost i znalački kritički stav, možemo doći u poziciju odgovornog postupanja. Sasvim je i prirodan tok da je bilo potrebno nekoliko decenija da se ukažu ove posljedice i da se sa svih frontova krene u smjeru snošenja postojećih i saniranja budućih posljedica. Dakle, u ovom momentu, možemo istaknuti evidentnu dinamiku u upotrebi materijala i podijeliti je u tri ere: prije Drugog svjetskog rata, kada su u upotrebi prirodni materijali i oni polusintetski pred kraj ove ere (od XIX stoljeća); potom nakon Drugog svjetskog rata do drugog milenijuma; kada se dešava jedna od najvećih invazija u industriji materijala, invazija plastike, i sada, od početka drugog milenijuma do danas; era eko plastike ili biorazgradive plastike. Ili barem je mi predviđamo i nadamo joj se.

LITERATURA

1. Ćatović, F., 2000. Polimeri. Bihać – Mostar: Slovo,
2. Ćatović, F., 2001. Nauka o materijalima; novi materijali - polimeri, keramika, kompoziti. Mostar: Univerzitet “Džemal Bijedić”,
3. Kraigher - Hozo, M., 2007. Metode slikanja i materijali – Drugo izdanje. Sarajevo: Kult B.,
4. Kuštrić, Đ., 2011. „Upotreba sintetskih plastičnih materija u likovnim umjetnostima.“ Educa, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, 4 (4),
5. Kuštrić, Đ., 2012. “Tehnološke i fenomenološke premise materije kao umjetničkog medija.” Medijski dijalozi, časopis za istraživanje medija i društva, 5 (13-14).
6. Kuštrić, Đ., 2012. „Implementiranje sintetske tehnologije u savremenom društvu.“ Medijski dijalozi, časopis za istraživanje medija i društva, 5 (11),
7. Kuštrić, Đ., 2013. Upotreba sintetskih materija u umjetnosti. Mostar: IC štamparija,
8. Worden, E. C., 1911. Nitrocellulose Industry, Volume 2. New York: D. Van Nostrand Company.

ODGOVORNI MARKETING TURISTIČKE DESTINACIJE
MARKETING RESPONSIBLE TOURISM DESTINATION

STRUČNI ČLANAK

Doc. dr. sc. Edin Čolaković,
Univerzitet Modernih znanosti - CKM, Mostar
edin.colakovic.mo@gmail.com

Doc. dr. Maid Pajević,
Visoka škola „Logos centar“, Mostar
m.pajevic@bih.net.ba

Senita Čolaković, dipl. ecc,
Grad Mostar
senita.colakovic@yahoo.com

Sažetak:

Eminentni znanstvenici iz područja turizma ukazuju na to da turističke destinacije, kao nosivi element turističkog sistema, trebaju usvojiti marketinški pristup u svom poslovanju, jer će temeljem toga uspješnije odgovoriti izazovima koje im nameće savremeno turističko okruženje i prevladati strateške jazove prisutne u njihovom poslovanju. Turizam je izuzetno atraktivna, ali i složena i odgovorna ljudska aktivnost, zato što se radi o odnosu čoveka prema čoveku "licem u lice". Nepažnja, nemar, neodgovornost izvršitelja i turističkih domaćina u najširem smislu riječi kao posljedicu može imati nezadovoljstvo turista, njegovo razočarenje i odluku: nikad više u tu agenciju, u to mjesto, grad ili još gore, nikad više u tu zemlju. U ovom radu ukazati ćemo na značaj odgovornog upravljanja marketingom turističke destinacije. Alatima odgovornog marketinga moguće je poboljšati cjelokupnu sliku turističke destinacije, djelovanjem na njegove izražene slabosti, u cilju poboljšanja turističke usluge i zadržavanje turista.

Ključne riječi : marketing, odgovorni marketing, destinacija, turizam, menadžment;

Abstract:

Eminent scholars in the field of tourism indicate that tourism destination, as a bearing element of tourism, should adopt marketing approach in its business, as it will on this basis, successfully respond to the challenges imposed by modern tourist environment and overcome strategic gaps present in their business. Tourism is very attractive, but also complex and responsible human activity, because we are talking about the relationship of man to man "face to face". Carelessness, negligence, irresponsibility executor and tourist hosts in the broadest sense as a result may have a dissatisfaction of tourists, its disappointment at the decision: never again in that agency, in this town, or worse, never again in this country. In this paper we point out the importance of responsible tourism destination marketing management. Responsible marketing tools

can improve the overall image of the tourist destination, acting on its important weaknesses, in order to improve touristlike services and keeping tourists.

Keywords: marketing, responsible marketing, destination, tourism, management.

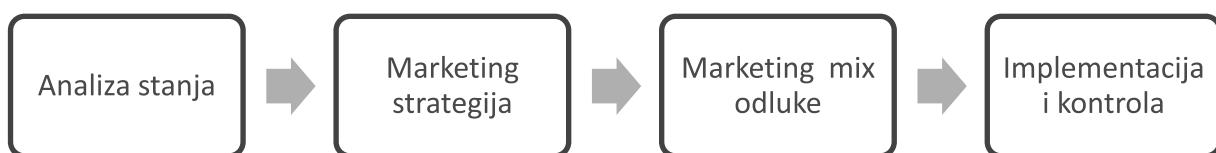
1. UVOD

Ako se prilikom definisanja pojma marketinga ispita više ljudi šta je to marketing, dobiti ćemo odgovore na različite načine. Marketing u sebi uključuje mnogo više aktivnosti, nego što misli većina ljudi. Marketing se primenjuje i izučava iz mnogobrojnih i različitih uglova, pa stoga je jasno da ima i više definicija koje su prilagodljive proučavanju, istraživanju ili primjeni marketinga. U nastavku ovog rada navesti ćemo neke od definicija marketinga. Od svog nastanka, a naročito u šestoj deceniji minulog vijeka, mnogo je napisano na temu da li je marketing nauka ili veština. Ukoliko bi se nauka definisala "kao sposobnost tačnog mjerjenja pojava koje su predmet proučavanja", onda bi se marketing prije mogao smatrati vještinom nego naukom. Ova konstatacija se odnosi i na dobar dio društvenih nauka uopšte. Međutim, ako se nauka definiše" kao područje znanja koje je razvilo specijalizovane tehnike utvrđivanja činjenica i interpretacije ili zaključivanje odnosno analize", onda ne postoji argumenti da se marketingu mogu osporiti da nije jedna od najmlađih disciplina društvenih nauka. Poznati autor marketinga Kotler nema dileme u vezi ovog pitanja. Po njemu "marketing je deskriptivna nauka koja uključuje studije kako da se transakcije kreiraju, stimuliraju, održavaju, unapređuju. Upravljanje marketingom je normativna nauka koja uključuje efikasno kreiranje i nuđenje vrednosti da se stimuliraju željene transakcije". (Stojanović, 2012.) Marketing kao naučna disciplina bavi se izučavanjem aktivnosti koje omogućavaju efikasnost i efektivnost razmene, kao i povezivanje proizvodnje i potrošnje." Jednu od definicija marketinga daje U.K. Chartered Institute of Marketing: "Marketing je proces upravljanja koji identificira, predviđa i zadovoljava zahteve potrošača ostvarajući pri tome profit". Američko udruženje za marketing daje slijedeću definiciju marketinga, prihvatajući je kao oficijelnu: Marketing je proces planiranja i sprovođenja koncepcija, cena, promocije i distribucije ideja, roba i usluga, da se kreira razmena koja zadovoljava potrebe pojedinca i organizacija. Philip Kotler u djelu " Upravljanje marketingom - analiza, planiranje, primjena i kontrola" navodi : "Pojam tržišta dovodi nas do zaokruženog pojma o marketingu. Marketing podrazumjeva ljudsku aktivnost u vezi s tržištim. Također podrazumjeva tržišno poslovanje za ostvarenje mogućih razmjena radi zadovoljenja ljudskih potreba i želja." (Kotler, 2012.) Na tržištu, kao opštem fenomenu, dešavaju se raznovrsne razmjene dobara koje se dešavaju u društvu. Predmet razmjene mogu biti ekonomski dobra, robe i usluge. U razmjeni, bilo da se radi o robi ili uslugama, svaka strana očekuje dobitak. Naravno, tržište u današnjim uslovima nije jednostavna razmjena, već se radi o vrlo komplikovanoj, međuzavisnoj mreži razmjene. "Moderna, gotovo bezgranična mreža razmjena – tržište – postoji zahvaljujući novcu. Svaka osoba se specijalizuje, učestvuje u podjeli rada i proizvodi ono što najbolje zna. Proizvodnja započinje od prirodnih resursa, preko različitih oblika mašina i kapitalnih dobara, da bi na kraju dobra bila prodата potrošaču. U svakoj fazi proizvodnje od prirodnih resursa do potrošačkih dobara, novac se dobrovoljno razmenjuje za kapitalna dobra, usluge rada i zemljišne resurse. Na svakom koraku, uslovi razmene odnosno cijene, određene su dobrovoljnim odnosima isporučilaca i kupaca. Tržište je "slobodno" jer su sve odluke, na svakom koraku slobodne i dobrovoljne." (Rotbard, 1993.) U raznovrsnim oblicima razmjene, kupovine, prodaje roba i/ili usluga u društvenoj zajednici se zadovoljavaju osnovne potrebe i želje određenih društvenih slojeva, ali i pojedinca kao sastavnice društva. Marketinškim aktivnostima može se uticati na kvalitet izbora roba i usluga

u cilju zadovoljenja potreba i želja u društvu. Marketingu se pristupa na različite načine, pa su stoga i definicije ovog fenomena različite. Poznati naučnici i stručnjaci o marketingu su rekli slijedeće :

- E. Brech: "Marketing je proces utvrđivanja potrošačke tražnje za proizvodima i uslugama i motivisanja prodaje i distribucije proizvoda i usluga krajnjim potrošačima, uz ostvarenje dobiti."
- F. Kotler: "Marketing je ljudska aktivnost usmerena ka zadovoljavanju potreba i želja posredstvom procesa razmene."
- K. Sparling: "To jednostavno znači da svaka organizacija treba da se zasniva na zadovoljavanju potreba potrošača ili krajnjeg korisnika i da čineći to stvara profit."
- V.J.Stenton: "Ukupan sistem međusobno povezanih poslovnih aktivnosti namenjen planiranju, određivanju cena, promociji i distribuciji proizvoda i usluga koje zadovoljavaju potrebe sadašnjih i potencijalnih kupaca."
- F.Roko: "Savremeni marketing označava poslovnu aktivnost koja povezuje proizvodnju sa potrošnjom na takav način da se u optimalnim razmerama zadovoljavaju potrebe društva, koje se na tržištu pojavljuju kao potražnja."
- Institut za marketing, London: " Marketing je upravljački proces koji je odgovoran za prepoznavanje, predviđanje i profitabilno zadovoljanje potreba potrošača."

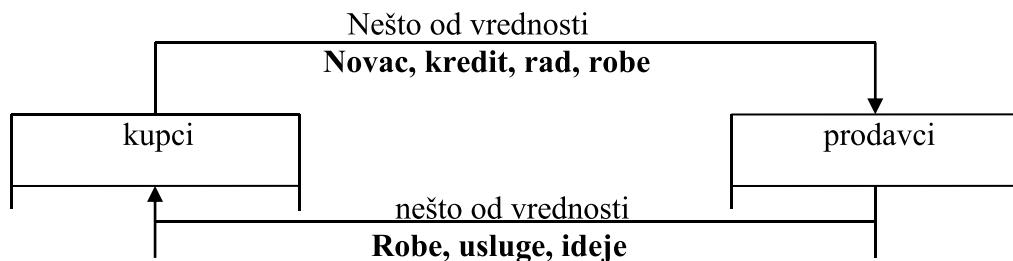
U ovom radu posebno se ukazuje na definiciju marketinga po F. Kotleru: " Marketing je poslovna funkcija koja prepoznaje neispunjene potrebe i želje, definiše i meri njihovu jačinu i potencijalnu isplativost, određuje koja to ciljna tržišta organizacija može na najbolji način da usluži, odlučuje o tome koji proizvodi, usluge i programi odgovaraju izabranim tržištima i apeluje na sve u organizaciji da misle o kupcima.“ (Kotler, 2006.) Dakle, zadatak marketinga je osmisliti proizvode koji će za odabranu ciljnu grupu potrošača predstavljati vrijednost te zadovoljiti njihove potrebe. Prema poslovnom centru znanja, marketinški proces se modelira u niz koraka kao što je prikazano na slici 1. „ Proces se modelira u niz koraka: situacija se analizira za identifikaciju mogućnosti, formuliše se strategija za vrijednost propozicija, donose se taktičke odluke, plan se provodi i rezultati se prate.“ (NetMBA, 2010.).

Slika 1. Marketinški proces³¹

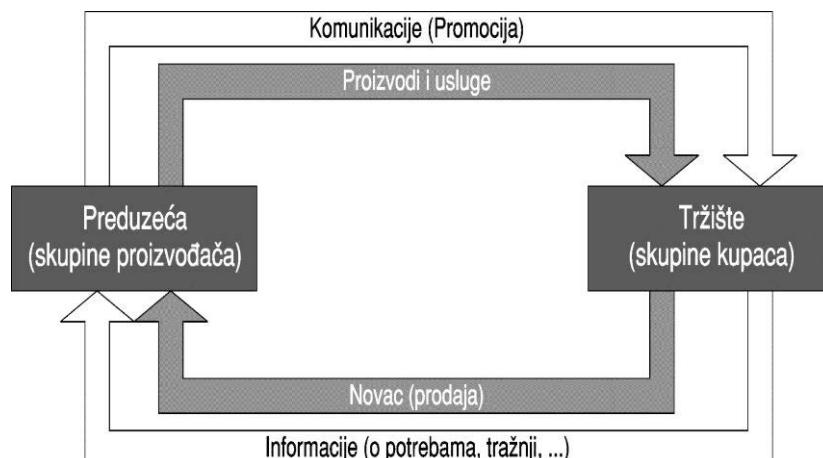
Dakle bitno je prihvatići da je današnje poslovno okruženje interaktivno i izuzetno dinamično. Eksterne sile kao što je primjerice, tehnologija ili globalizacija neprekidno, a ponekad i suštinski mijenjaju tržište i ponašanje potrošača. Stoga je uloga razvoja, pogotovo održivog razvoja bitna za humanu realizaciju marketing procesa, koji mora biti usmjeren na zadovoljenje potreba, a ne komercijalno plasiranih želja. Slika 2. pokazuje da se radi o razmeni transfera roba, usluga ili ideja uz prinos za nešto više od vrednosti. Proizvod se može posmatrati kao roba, usluga ili ideja. Pod robom podrazumevamo fizički predmet sa svim njegovim atributima koje dodirujemo.

³¹ <http://www.netmba.com/marketing/process>

Slika 2. Razmjena između kupca i prodavca³²

Usluga je primena ljudskog ili mehaničkog napora usmerenog na ljude ili objekte da se obezbedi neopipljiva korist korisnicima odnosno potrošačima. Ideje obuhvataju koncepte, filozofije, imidž i sl. Prodavci daju robe, usluge i ideje kao nešto od vrednosti kupcima. Ovi uzvraćaju novcem, kreditom, radom i robama, odnosno nečim što ima vrednost za prodavce. U toj transakciji, glavna preokupacija poslovanja savremenih preduzeća jeste činjenica da se ostvari uspešna razmena, što podrazumeva obavljanje akta kupovine i akta prodaje na obostrano zadovoljstvo. Kotler smatra definicijom marketing menadžmenta i definiše marketing kao "društveni proces putem koga pojedinci i grupe dobijaju ono što im je potrebno i što žele putem kreiranja, ponude i slobodne razmene proizvoda i usluga od vrednosti sa drugima" (Kotler, 2000.) Pri definisanju marketinga pravi se razlika između makro i mikro pristupa marketinga.

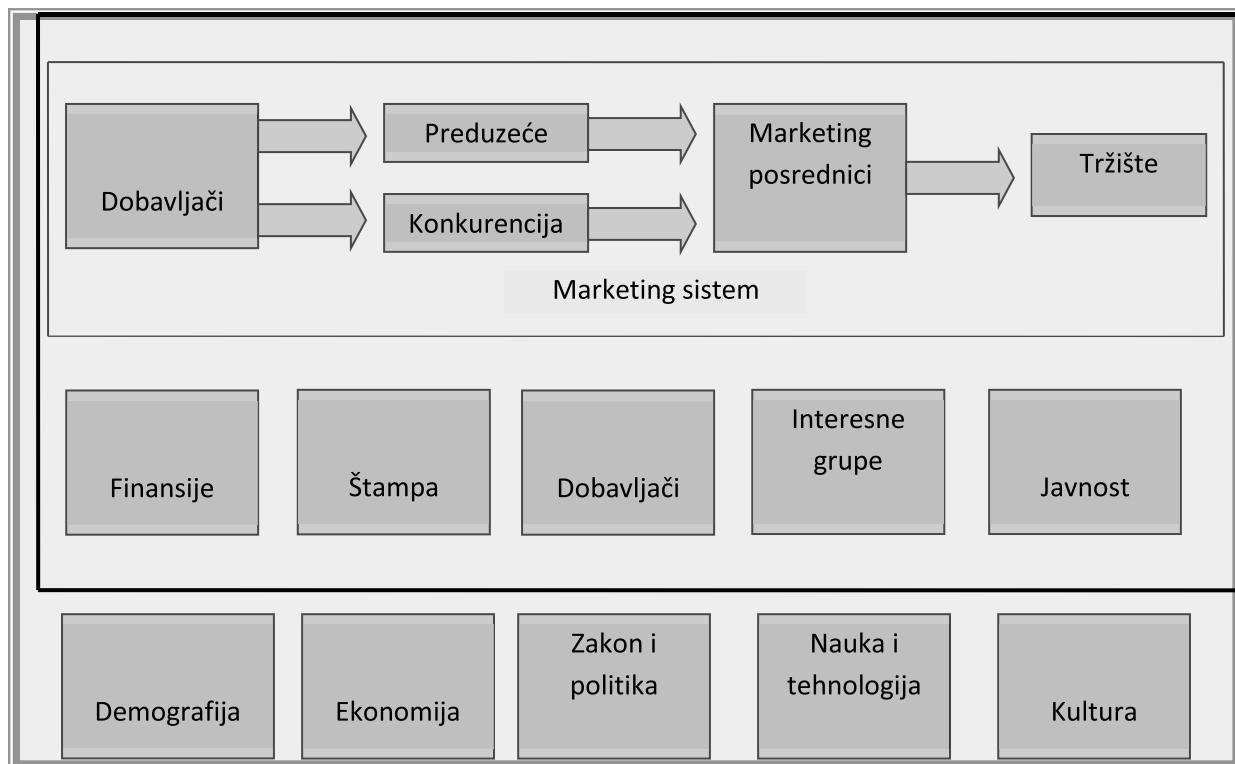

Slika 3. Jednostavan marketing system (Kotler Ph., Marketing Management, The Millenium Edition)

Na makro nivou privrede svake zemlje „prefiks makro kod definisanja marketinga predstavlja granično područje i okvir posmatranja; viši nivo agregiranja od preduzeća pa i grupacije. Na nivou zemlje naglasak je u proučavanju kako funkcioniše ceo privredni sistem, pri tome treba rešiti sledeće: obim i strukturu proizvodnje, način distribucije, vreme, kao i mesto proizvodnje, odnosno distribucije. Makromarketing se definiše kao društveni proces koji u privredi usmerava tok roba i usluga od proizvođača do potrošača, na takav način da efikasno uskladijuje ponudu i tražnju i ostvaruje društvene ciljeve.“ (Stojanović, 2012.). S druge strane „mikro aspekt marketinga se najčešće definiše kao poslovna funkcija ili kao poslovna koncepcija. Kao poslovna funkcija pomaže preduzeću da se blagovremeno prilagodi promenama u okruženju, čije stalno rastuće i diferencirane potrebe treba da identificuje,

³² www.crnarupa.singidunum.ac.rs/.../Predmet%20Mar...

anticipira i zadovolji. Kao poslovna koncepcija, označava stav preduzeća ("filozofiji" upravljanja) prema potrebama postojećih i budućih potrošača" (Stojanović, 2012). Uzimajući na ovu vezu između proizvođača i sredine odnosno, okruženja, poznati teoretičar iz oblasti marketinga Kotler dao je dva sledeća prikaza elemenata funkcionisanja marketing sistema (slike 3 i 4). Dovodeći u vezu proizvodnju i potrošnju marketing omogućuje efikasno odvijanje procesa razmene, koji iziskuje postojanje dve strane (proizvođači i kupci) spremnih da komuniciraju na tržištu.

Slika 4. Razvijeni marketing sistem (Kotler Ph., Marketing Management, The Millenium Edition)

Marketing omogućava da se čin razmene između proizvođača i potrošača odigra tijedno da potrošač dobije traženu robe i usluge, a proizvođač ekvivalentnu protuvrednost preko cene svojih proizvoda i usluga.

2. ODGOVORNI MARKETING

Cilj marketinga opće dobrobiti je prvenstveno ostvarenje društveno korisnog cilja, dok je marketinška promocija u drugom planu. U današnje vrijeme ostvarenje profita je primarni cilj većini organizacija diljem svijeta, međutim razvoj društva i sve veća zagadenost okoliša stavlja pred organizacije velike izazove kako pridobiti povjerenje potrošača. Marketing opće dobrobiti jedan je od oblika društveno odgovornog poslovanja kojim organizacije nastoje zadovoljiti izazove koje interesno utjecajne skupine stavljuju pred njih. Pod društvenom odgovornošću marketinga podrazumijeva se marketinško ponašanje koje nije orijentirano isključivo prema ostvarenju marketinških – tržišnih, prodajnih, profitnih ciljeva gospodarskih subjekata, već istodobno teži zaštiti i jačanju interesa društva. Društvena odgovornost marketinga uključuje sve sudionike tržišne utakmice, kako one na strani ponude tako i one na strani potražnje. Npr. poduzeća su marketinški odgovorna ako ne onečišćuju okoliš, recikliraju ambalažu i sl., dok se potrošači ponašaju društveno odgovorno kad recimo

odlažu otpad na propisan način, ne voze u alkoholiziranom stanju i sl. Društvena odgovornost – odgovorno ponašanje poduzeća prema vlasnicima, kupcima/potrošačima, zaposlenicima, svim sudionicima procesa marketinga (npr. konkurenciji, agencijama za istraživanjetržišta, posrednicima, medijima), društvu u cjelini i okolišu. Primjeri društveno odgovornog ponašanja:

- Tehnološka unapređenja proizvoda – npr. štedljive žarulje,
- Uvođenje tehnologije kojom se smanjuje zagadivanje okoliša – npr. zrakoplovi sa smanjenom emisijom,
- Zapošljavanje i edukacija neopravdano marginaliziranih – npr. invalida, pripadnika etničkih grupa,
- Izvještavanja zaposlenika o promjenama – npr.: o prodaji ili spajanju poduzeća,
- Pravovremena i tačna izvještavanja vlasnika – npr. godišnja izvješća bez ‘friziranih’ podataka,
- Doniranje – npr. Za uređenje dječjih igrališta, obnovu starina,
- ‘fair-play’ u konkurenčkoj utakmici – npr. izbjegavanje ilegalnih aktivnosti u cilju eliminiranja konkurencije” (Brečić, 2011.).

Ukoliko su marketinške poruke tačne, iskrene i po zakonskim odredbama komuniciranja, te da je oblik i način komuniciranja legalan onda podrazumjevamo da su takve marketinške poruke u skladu sa odredbama odgovornog marketinga. Pored TV reklama pravo je pitanje kako kompanije pristupaju svojim potrošačima, koje inicijative koriste da ih navedu na veću kupnju. Neke kompanije dosjetile su se kako i u tom djelu mogu biti odgovorne. Tako je u Velikoj Britaniji pokrenuta sveobuhvatna inicijativa za smanjenje pretilosti, pogotovo kod djece. Inicijativa uključuje suradnju škola, ministarstava, lokalnih samouprava, ali i proizvođača. Cadbury Schweppes je na svojim automatima za slatkiše koje imaju u školama stavio natpise o preporučenoj količini proizvoda na dan, a Coca-Cola je osmisnila cijelu strategiju edukacije potrošača o različitim proizvodima pogotovo onim dijetalnim, a u osnovnim školama u automatima ne nude svoje brandove dok u srednjim školama nude samo prirodne sokove i one dijetalne. Poseban izazov je marketing prema najmlađima, djeci mlađe dobi. Mnoge kompanije su shvatile da djeca danas imaju veliki utjecaj na želje i odluke roditelja o kupnji raznih stvari u domaćinstvu, ponekada nepotrebnih, a koje se ne tiču samo hrane. Tako danas na Cartoon Networku možete vidjeti reklame za automobile, luksuzni ljetni odmor na nekim otocima i slično. Roditeljima je takav pristup bio izrazito odbojan, a psiholozi su ga opisali kao „pranje mozga“ i manipulacija djece. Neke kompanije su donijele veoma važno korporativno pravilo ne oglašavanja u programima koji su namijenjeni djeci mlađoj od 12 godina, dok drugi sve više koriste činjenicu da je djecu lakše manipulirati. Izreke „samo radim svoj posao“ i „sve je to legalno“ postale su nepodnošljiva mantra slijepih marketinških stručnjaka kojima je interes dioničara jedini interes koji oni moraju zadovoljiti i zapravo izbjegavaju razgovor sa svojim direktorima i upravom o tom problemu. „Kako marketing postaje sve moćniji mnogi smatraju da su ovakvi izgovori neprihvatljivi. Odgovornost marketinških agencija leži u činjenici da je njima dano u zadatku da preko materijala koje kreiraju prenesu određene poruke potrošačima. Dakle odgovorni su za utjecaj, nuspojave i štetu tih poruka. Neke od tih poruka dovele su do trovanja potrošača, mržnji pa u nekim slučajevima čak i do smrti djeteta. Zadivljujuća je činjenica da su oni marketinški stručnjaci koji su usvojili principe odgovornosti u svoj rad danas uspješniji nego bilo tko drugi.“ (Krpeljević, 2008.). “Odgovorni turizam u destinaciji podrazumijeva poštivanje načela održivog razvoja turizma. Održivi turizam koristi prirodnu i kulturnu baštinu u cilju povećanja broja posjetilaca i profita, ali tako da se ona sačuva i budućim generacijama.” (Klarić, 2011.) Odgovorni marketing, za odgovorni turizam bitni su alati za održivi razvoj turističke destinacije. Stoga je važno definisati i pojmom odgovornog turizma. “Odgovorni turizam je splet

društvenih odnosa koji se uvijek razvijaju unutar domaćinovog kulturnog bića i prirodnog ambijenta, što podrazumijeva uvijek novi oblik gostoprимstva i u potpunosti odstranjen svaki vid odnosa superiornosti. Odgovornog turizma nema bez primjerene turističke ponude tj. domaćina i turiste na prvom mjestu. Dakle, za domaćine i za turiste značenje turizma poprima vrlo različit sadržaj. Za jedne je to istraživanje nepoznatog, a za druge osiguravanje prihoda. Za jedne rad, za druge odmor, itd. S druge strane, sasvim je jasno da se koncept odgovornog turizma uspostavlja kao jasan prekid sa onim aktivnostima i procesima koji su dominirali turističkom industrijom sve do devedesetih godina prošlog vijeka. On jasno izdvaja sve one aktivnosti i procese koji nastaju kao rezultat promišljenog pristupa životnoj sredini i razumijevanja njenog ukupnog sklada te mogućih prijetnji narušavanju tog sklada. Odgovorni turizam nastaje kao razumijevanje da turistička industrija postaje prijetnja tom skladu. Ono što bi bilo daleko važnije od nabranjanja normativnih principa vezanih uz odgovorni turizam je značaj i uticaj koji on može imati kao:

- društveni odnos,
- odnos prema životnoj sredini, i
- ekonomski dimenzija.

Kako se ove tri dimenzije uvijek prepliću unutar koncepta održivog razvoja odgovorna forma turizma pruža mogućnost svakoj zajednici da razvija one aktivnosti koje bi vodile zadovoljenju potreba zajednice bez uskraćivanja te mogućnosti za buduće generacije.” (Anonimus.1.Nautički turizam.). Dakle, poznavanje i pravilna upotreba elemenata odgovornog marketinga i odgovornog turizma važni su uslovi za uspješnost poslovanja i održivi razvoj turističke destinacije.

3. POJAM TURISTIČKE DESTINCIJE

Prihvatljiv turistički razvoj određene turističke destinacije nije moguće postići bez sistemske primjene određenih marketing aktivnosti. Stoga je od izuzetne važnosti kvalitetno planiranje marketing aktivnosti turističkog mjeseta kao destinacije koja nudi zaokružen proizvod, od smještaja do sporta, zabave i kulture, jer upravo ta turistička destinacija najčešće utječe na privlačenje potencijalnog posjetitelja. „Turistička destinacija (engl. tourism destination, njem. touristische(s) Reiseziel) u najširem smislu riječi svako je odredište turističkog putovanja, od samostalnog turističkog objekta, aerodroma ili luke, do turističkog mjeseta, regije, i turističke zemlje. U kontekstu modernog teorijskog shvaćanja pod turističkom destinacijom razumije se širi, integrirani prostor, koji svoj turistički identitet gradi na koncepciji kumulativnih atrakcija, koje su zbog doživljaja što ga omogućuju i s dodatnom turističkom infrastrukturom prostor intenzivnog okupljanja turista. Turistička destinacija dominantno je uvjetovana predodređenošću posjetitelja, odnosno njegovim željama, sklonostima, interesima, ukusom i sl.“ (Dobre, 2004.). Turistička destinacija jedan je od elemenata turističkog sistema i to onaj koji potiče djelovanje cjelokupnog sistema, privlačenjem turista i motiviranjem njihova dolaska, i povezuje sve njegove dijelove. „Većina turističkih destinacija je amalgam sljedećih komponenti (tzv. šest A) (Cooper, Fletcher, Gilbert et al., 1998 i Buhalis, 2000.):

- Atrakcije (engl. Attractions) - podrazumijevaju prirodne i društvene atraktivnosti, značajne za osiguravanje inicijalne motiviranosti turista za dolazak u destinaciju.
- Receptivni sadržaji (engl. Amenities) – obuhvaćaju smještajne i ugostiteljske objekte,
- trgovinu, zabavne sadržaje te ostale usluge,
- Pristup (engl. Accessibility) – odnosi se na razvoj i održavanje efikasnih prometnih veza s emitivnim tržištima (međunarodni prometni terminali i lokalni transport).

- Dostupni paket-aranžmani (engl. Available packages) – podrazumijevaju unaprijed pripremljene paket-aranžmane od strane posrednika u prodaji i njihovih zastupnika.
- Aktivnosti (engl. Activities) – odnose se na sve dostupne aktivnosti u destinaciji i ono čime će se potrošač baviti tijekom boravka u destinaciji.
- Pomoćne usluge (engl. Ancillary services) – uključuju marketinške, razvojne i koordinacijske aktivnosti koje provodi određena destinacijska organizacija za potrebe
- potrošača i industrije. Kombiniranjem navedenih komponenti turističke destinacije formira se jedan ili više turističkih proizvoda.,, (Pavlović, Živolić, 2008)

“Pojam destinacija obuhvata različite tipove prostornih cjelina u kojima se odvija turistički promet, najčešće lokalnog i regionalnog, zatim nacionalnog, pa čak i kontinentalnog karaktera (lokalitet, centar, regija, države, grupa zemalja, pa čak i kontinent)”(Jegdić, Marković, 2011.). Destinacije se mogu određivati prema geografskom području što obuhvata naprimer selo, grad, dio grada, ostrvo, region pa i kontinent. Destinacije postoje na više nivoa: Kontinent (Australija), Region (Kosta Brava), Ostrvo (Bali), Selo, grad, tematski park (Diznilend). Međutim, kada se posmatra stepen uspješnosti poslovanja i održivosti turističke destinacije, važno je uočiti da održivo turističko ponašanje i dobar javni i privatni sistem upravljanja, ključ su za promjenu modela neodrživog turizma. “U evropskom poimanju, održivi turizam odnosi se na konkurentnost i društvenu odgovornost turističkih preduzeća, mogućnosti za sve građane da učestvuju u turizmu, dobre mogućnosti zapošljavanja u sektoru turizma i koristi od turističkih aktivnosti za lokalne zajednice. To zahteva očuvanje kulturnog integriteta, rešavanje ekoloških problema i mere zaštite turističkih resursa.” (Jegdić., Marković, 2011).

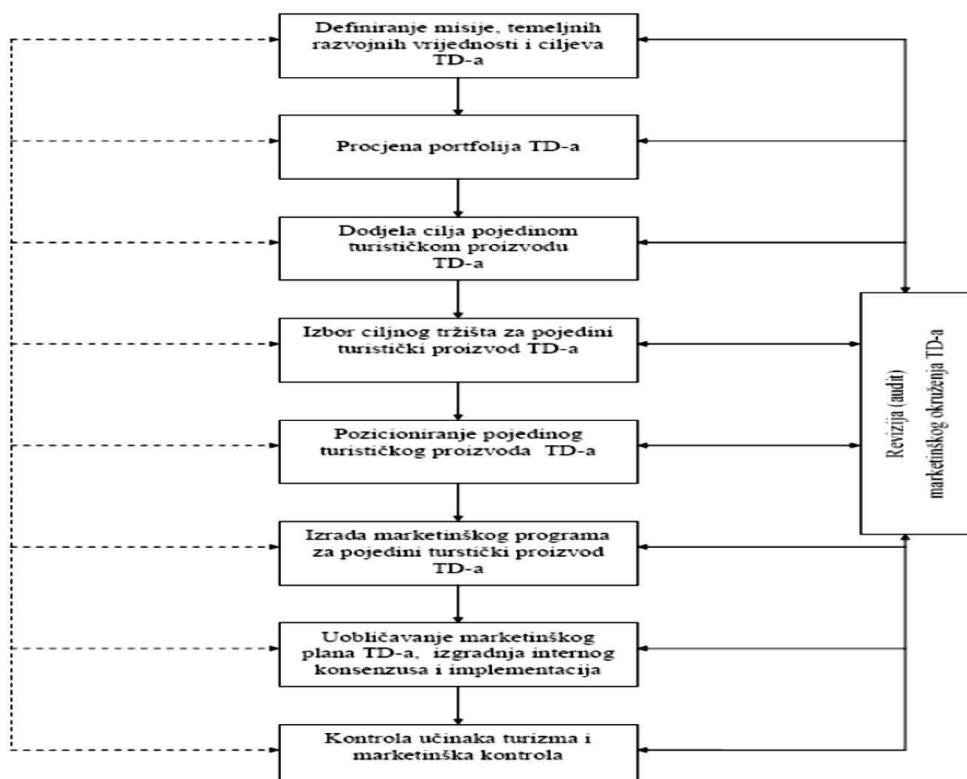
4. MENADŽMENT MARKETINGA TURISTIČKE DESTINACIJE

Dakle, primjenom deskriptivnog metoda i pregledom relevantne literature, koja se bavi proučavanjem marketinga, uočava se da ga se poima na različite načine, i to kao proces, znanost, način izvođenja poslovne aktivnosti, umijeće, ljudska aktivnost, skup aktivnosti, skup funkcija i dr. „Američka marketinška udruga (1986., 1) marketing definira kao proces planiranja i provođenja koncepcije, politike, promocije i distribucije ideja, dobara i usluga radi kreiranja razmjene kojom će se zadovoljiti ciljevi pojedinaca i organizacije. Tipologizaciju marketinga moguće je izvršiti s aspekta ciljnog tržišta, proizvoda i nositelja marketinške aktivnosti (Kotler, 1972.). Kada se govori o marketingu u turizmu onda se zapravo misli na klasifikaciju marketinga prema cilnjom tržištu – turističkom tržištu, odnosno turistima kao potrošačkoj javnosti. Dakle, pod pojmom marketinga u turizmu razumijeva se primjena općih postulata marketinškog djelovanja na specifične uvjete u kojima se oblikuju odnosi između subjekata turističkog tržišta. Smatra se da posebnosti marketinga u turizmu proizlaze iz specifičnih odlika turističke potražnje, ponude, kupnje, i potrošnje (Križman, 1998), ali i iz sljedećeg (Merlo, 1983.): 1) pluralizma centara odlučivanja u marketinškoj aktivnosti; 2) složene strukture turističkog proizvoda; 3) stalne prisutnosti nekontrolirajućih varijabli internog (proizvodnja i promocija) i eksternog karaktera (najčešće iz političkog okruženja) koje utječu na već poduzete aktivnosti nositelja marketinga u turizmu i nameću potrebu alternativnih solucija.,, (Pavlović, Živolić, 2008) Kod definisanja pojma mendžmenta turističke destinacije, polazimo od razumjevanja pojma koncepta upravljanja destinacijom, koji igra ključnu ulogu u usmjeravanju mnogih pitanja suvremenog turizma, To prevashodno podrazumijeva kvalitetnu kordinaciju upravljanja elementima promocije i komercijalizacije određene turističke destincijske. „Konceptualni odgovor na pitanje šta je menadžment

turističkom destinacijom, mogao bi glasiti da je to skup aktivnosti pomoću kojih se obavlja koordinisano upravljanje svim elementima koji sačinjavaju turističku destinaciju:

- Marketing u cilju podsticanja ljudi da posjete destinaciju;
- Pružanje i koordinacija usluga radi obezbeđenja da očekivanja na destinaciji budu ispunjena, čak i prevazidena;
- Obezbeđenje održivog okruženja (fizičkog, socijalnog i ekonomskog) u kom se odvija turizam.
- Menadžment turistickom destinacijom može se posmatrati kao skup, odnosno sistem strateških i operativnih namjera i odluka koje se preduzimaju u cilju upravljanja procesom definisanja, promocije i komercijalizacije turistickog proizvoda destinacije“ (Jegdić, Marković, 2011).

Sagledavajući sadašnje stanje u turističkoj destinaciji u Bosni i Hercegovini, nije teško uočiti različite nedostatke u upravljenju destinacijama. Različiti su uzroci takvog stanja koje se u konačnici ogledaju u slaboj promociji svih vrijednosti koje destinacija nudi.

Slika 5. Proces upravljanja marketingom turističke destinacije (Pavlović, Živolić, 2008.)

Takođe, npr. neuspjeh u zadržavanju gosta više od jednog dana, ukazuje na loše stanje u organizaciji turističke ponude, razjedinjenosti i neplanskog promicanja svih vrijednosti grada koje su presudne u zadržavanju turista.

„U turizmu kao jednoj od najpropulzivnijih, ali istovremeno i najelastičnijih ekonomskih grana, polako, ali neminovno prolazi vreme prostog sabiranja dolazaka turista i njihovih noćenja. U takvom ambijentu nastaje ekološki orijentisan potrošač, odnosno turista, osjetljiv za lokalnu kulturu, osvešten sa gledišta socijalne pravednosti, koji poseduje znanja o ekoprilikama i preferira fleksibilne i spontane itinerere. Iskustva ili doživljaji se pojavljuju kao treća komponenta ekomske ponude uz rame robama i uslugama, odnosno kao odgovor

ponuđača zahtevu savremenog potrošaca da bude tretiran na individualan i pamtljiv način. Menadžment turisticke destinacije podrazumeva koordinaciju turistickih proizvoda od strane jednog ili više prepoznatljivih autoriteta, sistematskim pristupom svih zainteresovanih subjekata na nivou turisticke destinacije, radi postizanja konsenzusa između razlicitih opcija, te odabira modela partnerstva koji će najbolje odgovarati potrebama turisticke destinacije“ (Jegdić, Marković, 2011).

“Koristi koje turističke destinacije mogu ostvariti usvajanjem prezentiranog načina upravljanja marketingom mnogobrojne su, a kao najznačajnije ističu se: 1) bolje razumijevanje potreba i želja turista; 2) postizanje bolje konkurenčke pozicije; 3) kvalitetnija analiza konkurentnosti; 4) povećanje fleksibilnosti spram promjena u turističkom makrookruženju; 5) dizajniranje portfolija turističkih proizvoda u skladu s potrebama ciljnih tržišta atraktivniji i konzistentniji imidž destinacije na turističkom tržištu; 6) bolja informiranost turista o ponudi destinacije; 7) efikasnija isporuka turističkih proizvoda destinacije potencijalnim potrošačima; 8) bolja alokacija resursa; 9) postizanje ekonomije razmjera; 10) efikasnije upravljanje kvalitetom cijelokupne ponude (uspostavom standarda kvalitete za individualne usluge); 11) podizanje razine znanja onih koji pružaju usluge i opće kulture gostoprимstva kod lokalnog stanovništva; 12) veća usmjerenost pozornosti k ograničenjima (održivosti) te direktnim i indirektnim učincima turističkog razvoja; 13) zadovoljenje interesa dionika destinacije; 14) postizanje sinergijskih učinaka pri lobiranju za interes destiniacije.

Potrebitno je, međutim, istaknuti da primjena prikazanog modela upravljanja marketingom turističke destinacije može biti ometana različitim problemima, a neki od njih jesu: 1) organizacija, koja je nositelj marketinga turističke destinacije, ima malu ili nikakvu kontrolu nad kreiranjem, definiranjem cijene i distribuiranjem turističkih proizvoda; 2) turistička destinacija je amalgam različitih organizacija, skupina ili individualaca koji često imaju različite, pa čak i konfliktne interese; 3) velike razlike u znanju pojedinih dionika turističke destinacije; 4) otpor dionika prema suradnji uzrokovani strahom od promjena i/ili potrebom za neovisnošću; 5) nedostatak potrebnih financijskih sredstava; 6) politički pritisci; 7) nezainteresiranost pojedinih dionika za suradnjom; 8) relativna neovisnost pojedinih dionika; 9) nejednaka pozicija moći među dionicima”(Pavlović, Živolić, 2008). Upravljanje marketingom turističke destinacije prikazano je na slici 5. Ovaj koncept moguće je implementirati i koristiti u okviru turističke destiacije na području Bosne i Hercegovine. Koncept upravljanja marketingom turističke destinacije sastoji se od slijedećih koraka:

- Definiranje misije, temeljnih razvojnih vrijednosti i ciljeva turističke destinacije,
- Procjena portfolija proizvoda turističke destinacije,
- Dodjela cilja pojedinom turističkom proizvodu destinacije,
- Izbor ciljnog tržišta za turističke proizvode destinacije,
- Pozicioniranje turističkih proizvoda destinacije,
- Izrada marketinškog programa za turističke proizvode destinacije,
- Uobičavanje marketinškog plana turističke destinacije, izgradnja internog konsenzusa i implementacija marketinškog plana,
- Kontrola učinaka turizma i marketinška kontrola.

Prema tome, osnovna svrha marketing strategije turizma je kvalitativni pomak vlastite ponude prema sve zahtjevnijim turističkim potrebama koje se diferenciraju na tržištima, što predstavljaju jedini pravac prosperiteta i napretka. Destinacija posjeduje turističke potencijale i kao takva treba odgovorno imati šta ponuditi turistima iz cijelog svijeta. Stoga je važno odgovorno se prezentirati, na različite načine koje nudi globalna komunikacija današnjice. Svijetu se moraju poslati pozitivne informacije o destinaciji.

5. ZAKLJUČAK

U ovom radu pokazali smo da je turizam kompleksan paket usluga i roba koje idu zajedno kroz aktivnosti preduzetnika, planera, davalaca usluga i turista. U cilju zadržavanja turiste u određenoj destinaciji, bitna su međusektorska partnerstva u turizmu. Ona se ostvaruju kroz proces izgradnje uzajamnog razumjevanja i usmjeravaju na zajedničko rješavanje problema i uspostavljanje odnosa između turističkih radnika, organa vlasti i civilnog društva. Turistički radnici trebali bi nastojati da obezbjede dugoročnu profitabilnost i opstanak što naravno podrazumjeva stabilnost i razvoj turističke destinacije. Međutim, u praksi zbog uslova poslovanja i kratkoročnog razmišljanja, prednost se daje brzoj zaradi koja u sebi nema očekivani kvalitet za potpuno zadovoljstvo gosta.

Suštinski problem u primjeni marketinga u turističkoj destinaciji predstavlja to, što se turistička usluga dijelimično proizvodi, prodaje i koristi u toku interakcije između potrošača i pružaoca turističke usluge. Kvalitet tih odnosa bitno utiče na kvalitet usluge. Razni nedostatci turističke destinacije, kao što su nedostatak adekvatnog smještaja, nepažnja, nemar, neodgovornost izvršitelja, i turističkih domaćina u najširem smislu riječi, za posljedicu ima nezadovoljstvo turista, njihovo razočarenje i odluku: nikad više u ovu destinaciju. Turizam je izuzetno atraktivna, ali složena i odgovorna ljudska aktivnost koja se njeguje i drgoročno planira. Koliko je marketinška reklama važna za dovođenje turističkog gosta u Bosnu i Hercegovinu, od presudnog i neprocjenjivog značaja je dalja prezentacija iste kao turističke destinacije kroz osjećaj zadovoljstva turističkog gosta, spektrom ponude koja joj se nudi. Stoga, turistička usluga određene destinacije u Bosni i Hercegovini, nije samo kamen, voda, hotel, muzej, ili slična ponuda, kao što turistička usluga nije ni prospekt, katalog. Turistička usluga je osećaj, ocjena, mišljenje turiste i doživljaj o tome da li mu se taj kamen, voda, hotel, muzej dopadaju ili ne. Usluga je i cjelokupna slika koju gost poneće iz destinacije u toku putovanja. Ukoliko je turista mogao da obogati svoju ličnost, upozna nešto novo u posjećenoj destinaciji, on će svoja pozitivna iskustva dalje prezentirati kroz raznovrsne interakcije u sredinama iz kojih dolazi ili se usputno zadržava. Turista, dakle ne kupuje materijalizovane dijelove (sem hrane i pića, eventualno suvenira), on kupuje i prihvata slike, zvuke, kontakte i o njima stvara emocije i mišljenja sa putovanja.

LITERATURA

1. Dobre, R., 2004. Menadžment turističke destinacije. Šibenik: Visoka škola za turistički menadžment,
2. Društvena odgovornost marketinha, Brečić, R., 2011. Zagreb: Ekonomski fakultet [online] Dostupno na: <http://web.efzg.hr/dok/MAR/rbutigan/3.%20Dru%C5%A1tvena%20odgovornost%20marketinga.pdf>. [12. 04. 2015.].
3. Elementi održivosti u turizmu, Klarić, Z. 2011. [online] Dostupno na: <http://www.odrzivi.turizam.hr/userdocsimages/z-klaric-E-odrzivosti.pdf> [10. 04. 2015.].
4. Evropska-Politika-u-Turizmu, Jegdić V, 2010. [online] Dostupno na: <http://sr.scribd.com/doc/47024850/Evropska-Politika-u-Turizmu> [08. 04. 2015.].
5. Jegdic, V., Marković, D, 2011. Menadžment turističke destinacije, vodič kroz predmet. Novi Sad: Univerzitet Edukos,
6. Kotler, P, 1999. Upravljanje marketingom - analiza, planiranje, primjena i kontrola, Zagreb.
7. Kotler, P, 2000. Marketing Management. The Millenium Edition. Prentice – Hall, International New Jersey,
8. Kotler, P, 2006. Pojam marketinga [online] Dostupno na: <https://www.yumpu.com/hr/document/view/29024513/yneurun-1-4-/7> [06. 04. 2015.].
9. NetMBA, 2010. Marketinški process [online] Dostupno na: <http://www.netmba.com/marketing/process/> [06. 04. 2015.].
10. Odgovorni marketing i marketing odgovornosti, Krpeljević, K, 2008. [online] Dostupno na: <http://www.pomakonline.com/content/view/103/58/> [10. 04. 2015.].
11. Rotbard, M, 1993. Šta je slobodno tržište? [online] Dostupno na: Liberti.ba., <http://liberty.ba/article/42/Sta-je-slobodno-trziste> [06. 04. 2015.].
12. Stojanović, V, 2012. Marketing menadžment istraživanja [online] Dostupno na: www.apeiron-uni.eu/lycboardclient/Detail.aspx?... [05. 04. 2015.].
13. Stojanović,V, 2012. Marketing menadžment istraživanja, [online] Dostupno na: www.crnarupa.singidunum.ac.rs/.../Predmet%20Mar.. [08. 04. 2015.].
14. Turizam kao privredna grana, [online] Dostupno na: http://www.fms-tivat.me/predavanja3god/Nauticki_turizam2.pdf [11. 04. 2015.].
15. Upravljanje marketingom turističke destinacije: stanje i perspective u Republici Hrvatskoj, Pavlović, D, Živolić, S., 2008, [online] Dostupno na: [file:///C:/Users/HOME/Downloads/KrizmanPavlovic_Zivolic_konacno%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/HOME/Downloads/KrizmanPavlovic_Zivolic_konacno%20(1).pdf) [11. 04. 2015.].

**POLITIKA PRIZNAVANJA PRIHODA I FINANSIJSKA USPJEŠNOST
REVENUE RECOGNITION POLICIES AND FINANCIAL EFFICACY**

STRUČNI ČLANAK

Dragan Gabrić
Visoka škola „Logos centar“ u Mostaru
dragan.gabric@gmail.com

Sažetak:

Računovodstvene politike se mogu definirati za mnoga računovodstvena područja, ali za potrebe analize utjecaja računovodstvenih politika na finansijsku uspješnost mjerenu finansijskim i poreznim rezultatom, poseban naglasak se stavlja na područje priznavanja prihoda. Cilj ovog rada je ukazati da računovodstvenim politikama na području prihoda nije moguće kreirati (stvoriti) finansijski rezultat, ali je moguće utjecati na vremenski raspored poslovnog i poreznog rezultata. Metodologija rada ogleda se u primjeni općih metoda znanstvenog i stručnog rada i istraživanja, prije svih metode studija slučaja i metoda modeliranja. Naime, da bi se dokazala istinitost postavljenih teza, neophodno je kvantificirati utjecaj odabaranih računovodstvenih politika na području prihoda na finansijsku uspješnost kroz model bilance uspjeha, pod određenim pretpostavkama i u različitim vremenskim razdobljima. Rezultati analize ukazuju da odabrane računovodstvene politike na području prihoda imaju utjecaj na finansijsku uspješnost u kraćem razdoblju, ali da odabir računovodstvenih politika na području prihoda nema utjecaja na ukupni poslovni i porezni rezultat promatrano u duljem razdoblju.

Ključne riječi: računovodstvene politike, prihodi, finansijska uspješnost

Abstract:

The accounting policies can be defined for many accounting areas, but for the analyzing purposes of the impact of accounting policies on the financial success, measured by financial and tax result, special emphasis is placed on the area of revenue recognition. The aim of this paper is to point that with the usage of accounting policies in the area of revenue is not possible to create the financial results, but it is possible to impact on the timetable of business and tax result. The methodology of this article is reflected in the application of general methods of scientific and technical work and research, especially on the method of case study and the modeling method. Namely, in order to prove the truth of set thesis, it is necessary to quantify the impact of selected accounting policies in the area of income on the financial efficacy trough the balance of success model, under certain assumptions and in the different time periods. The results of analysis indicate that the selected accounting policies in the area of income have an impact on financial efficacy in a shorter period, but the selection of accounting policies in the area of income has no impact on the overall business and tax result observed in a longer period.

Key words: accounting policies, income, financial efficacy.

1. UVOD

Suvremene uvjete poslovanja karakterizira izrazito dinamična i turbulentna okolina i sve veći zahtjevi za profitabilnošću kapitala. Upravo zbog toga, zahtjeva se maksimalna i pravovremena informiranost kao neophodan preduvjet za donošenje adekvatnih poslovnih odluka koje su usmjerene ostvarivanju postavljenih ciljeva. Računovodstvo, odnosno računovodstveni informacijski sustav ima ulogu jednog od najznačajnijih generatora informacija o poslovanju potrebnih za poslovno upravljanje, a danas ta uloga još više dolazi do izražaja i označava računovodstvo kao posebno važan faktor poslovanja, neophodan da bi se ostvarili postavljeni ciljevi, te postigla i održala izvrsnost u poslovanju. Kada se raspravlja o specifičnostima računovodstvenog sustava i finansijskih izvještaja, onda računovodstvene politike najbolje oslikavaju te odlike i specifičnosti kod računovodstvenog tretmana određenih poslovnih promjena. Iako se radi prvenstveno o računovodstvenom pojmu, računovodstvene politike su također značajan instrument i sredstvo za provođenje poslovne politike poduzeća. Računovodstvene politike se mogu definirati i koristiti u mnogim računovodstvenim područjima, ali za potrebe ovog rada posebna pozornost se usmjerava na pitanje utjecaja odabranih računovodstvenih politika na području prihoda na finansijsku uspješnost kao bitnog cilja poslovanja poduzeća. Finansijska uspješnost je varijabla koja se može na različite načine mjeriti i promatrati. Međutim, za potrebe analize utjecaja odabranih računovodstvenih politika na području prihoda na finansijsku uspješnost, ista se mjeri ostvarenim finansijskim rezultatom i poreznim opterećenjem. U kontekstu utjecaja odabranih računovodstvenih politika na području prihoda na poslovni i porezni rezultat, mogu se postaviti sljedeće teze:

- H₁: Odabrana računovodstvena politika na području prihoda ima utjecaja na finansijsku uspješnost u kraćem razdoblju.
- H₂: Odabrana računovodstvena politika na području prihoda nema utjecaja na ukupnu finansijsku uspješnost u duljem razdoblju.

Iz prethodnih teza proizlazi i osnovni cilj ovog rada, a to je pokazati da računovodstvenim politikama na području prihoda nije moguće kreirati (stvoriti) finansijski rezultat, ali je moguće utjecati na vremenski raspored finansijskog i poreznog rezultata u određenom razdoblju. Metodologija rada ogleda se u primjeni odgovarajućih metoda i tehnika istraživanja. U tom kontekstu u ovom radu koriste se opće metode znanstvenog i stručnog rada i istraživanja, prije svih metoda studija slučaja i metoda modeliranja. Primjena metode studija slučaja se ogleda u analizi utjecaja odabranih računovodstvenih politika na području prihoda na finansijsku uspješnost kroz pojednostavljeni i simulirani, ali u isto vrijeme i konkretni slučaj. S druge strane, da bi se dokazala istinitost postavljenih teza, neophodno je kvantificirati utjecaj odabaranih računovodstvenih politika na području prihoda na finansijsku uspješnost kroz model bilance uspjeha, pod određenim prepostavkama i u različitim vremenskim razdobljima.

2. POJMOVNO ODREĐENJE RAČUNOVODSTVENIH POLITIKA

Jedan od pristupa pojmovnog određenja računovodstvenih politika je i semantički pristup koji se temelji na analizi sintagme koja označava pojam računovodstvene politike. Predmetna sintagma se sastoji od dvije riječi računovodstvo i politike. Računovodstvo se može na različite načine promatrati i definirati. „Računovodstvo je sastavni dio ukupnog informacijskog sustava poduzeća koji osigurava kvantitativne informacije za potrebe odlučivanja i upravljanja poduzećem.“(Lajoš Žager, et.al. 2008.). S druge strane, „računovodstvo je sustav čije funkciranje osigurava informacije o finansijskom položaju, uspješnosti poslovanja, tijekovima gotovine, promjenama na kapitalu i drugim finansijskim i

nefinansijskim informacijama značajnim za eksterne i interne korisnike finansijskih izvještaja.“³³ U konačnici, kao najmjerodavniji može se uzeti pristup koji u potpunosti oslikava primarnu svrhu i prirodu računovodstva, a prema kojem se računovodstvo definira kao opisivanje, mjerjenje i tumačenje ekonomskih aktivnosti određenih subjekata. Pri tome, „računovodstvo se koristi specifičnim "jezikom" što se temelji na sustavu načela, standarda, politika, tehnika i propisa koji omogućavaju da obuhvaćene ekonomske aktivnosti budu razumljive korisnicima koji poznaju "računovodstveni jezik" (Vinko Belak, et.al., 2006.).

Riječ politika etimološki potječe od starogrčke riječi „polis“ što znači grad, odnosno država, a u biti označava način vođenja, odnosno upravljanja gradom ili državom. Dakle, riječ politika se primarno odnosi na državničke poslove, ali je danas njezina primjena proširena i na mnoga druga područja društvenog života. Politika je pojам koji u biti označava „plan, smjer ili način izvršenja određenih radnji.“ (Žager, 2008, 102). Na temelju značenja sastavnih riječi sintagme računovodstvene politike, iste bi se u konačnici mogle definirati kao načela, odnosno načini opisivanja, mjerjenja i tumačenja ekonomskih aktivnosti određenog subjekta. Pored toga, postoje različiti pristupi pojmovnom određenju računovodstvenih politika. Kao najmjerodavniji pristup u pojmovnom određenju računovodstvenih politika može se uzeti onaj iz MSFI/MRS³⁴ koji računovodstvene politike definira kao „posebna načela, osnove, konvencije, pravila i prakse koje pravna osoba primjenjuje pri sastavljanju i prezentaciji finansijskih izvještaja.“ (MRS 8, točka 5)³⁵.

a) *Povijesni razvoj računovodstvenih politika*

Pojam računovodstvenih politika se prvi put pojavio pedesetih godina u SAD-u u funkciji promocije računovodstvene profesije. Strukovne organizacije računovođa su računovodstvene politike formulirali kao „specifična načela i metode koje je menadžment izabrao u cilju realnog prikazivanja finansijskog položaja, promjena finansijskog položaja i rezultata poslovanja i koja su u skladu s općeprihvaćenim računovodstvenim načelima“ (Reuf Kapić, Jozo Piljić, 2007). Međutim, iako se pojam računovodstvenih politika danas usko veže uz MSFI/MRS, problematika računovodstvenih politika je postojala i prije pojave MSFI/MRS. Problematica računovodstvenih politika ranije se razmatrala i proučavala u kontekstu politike bilanciranja, odnosno bilančne politike. Politika bilanciranja se može definirati kao „svjesni utjecaj na godišnji obračun i ostale obračune s namjerom da se kroz poštivanje zakonom dozvoljenih mjera i određenih finansijskih ciljeva ostvare zacrtani poslovni ciljevi.“ (Harder, citirano prema Žager, 2008, 104). „Sam pojam bilanciranja na različitima stupnjevima razvoja računovodstvene teorije i prakse različito se poima. Prema klasičnom stajalištu bilanciranje je postupak zaključivanje konta (računa) glavne knjige i sastavljanje bilance (...) dok s druge strane, prema suvremenom pitanju, bilanciranje se ne usredotočuje samo na problematiku iskazivanja, već i na problematiku vrednovanja (procjene) pozicija imovine, obveza, kapitala, prihoda, rashoda i utvrđivanja periodičnog rezultata poslovanja.“ (Ivo Spremić, 1996).

Povijesno gledano, računovodstvenim politikama se na europskom tlu posvećuje posebna pozornost nakon Prvog svjetskog rata u Njemačkoj kada se nastojao eliminirati utjecaj sveprisutne inflacije iz vrednovanja stavki u finansijskim izvještajima, te što realnijeg prikazivanja finansijske uspješnosti i finansijskog položaja poduzeća. Pored navedenog kao ciljevi bilanciranja javljali su se:

³³ Članak 2. Zakona o računovodstvu i reviziji FBiH („Službene novine FBiH“, broj: 83/09)

³⁴ MSFI/MRS – Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja / Međunarodni računovodstveni standardi

³⁵ Međunarodni računovodstveni standard 8 – Računovodstvene politike, promjene računovodstvenih procjena i pogreške

- utjecaj na finansijski rezultat: određivanje visine dobiti, raspodjelu dobiti na dividende i zadržanu dobit, poboljšanje postojeće likvidnosti i rentabilnosti zbog ušteda na porezu,
- utjecaj na korisnike finansijskih izvještaja kroz obavještavanje ili neobavještavanje o nekim segmentima koje zakon dopušta i dr. (G. Wohe, 1987).

Temeljno suvremeno pitanje računovodstvenih politika je pitanje procjene pojedinih bilančnih stavki. Budući da je svaka procjena, u bilo kojem području računovodstvenih politika, obilježena određenom razinom subjektivnosti, to se otvara određeni prostor za utjecaj na poslovni i porezni rezultat odabirom i primjenom odgovarajućih računovodstvenih politika. Stoga su danas računovodstvene politike važan dio ukupne poslovne politike poduzeća i snažan instrument u ostvarivanju postavljenih ciljeva.

b) *Računovodstvene politike prema MRS-u 8*

Iako se računovodstvene politike javljaju i definiraju u kontekstu različitih aspekata poslovanja (porezni, poslovno odlučivanje, upravljanje i drugo), problematika sadržaja i strukture računovodstvenih politika je dominantno računovodstveno pitanje. Računovodstvene politike su posebice važne za ona računovodstvena područja gdje su MSFI/MRS dozvolili određeni alternativni postupak, te se u takvim okolnostima zahtjeva od menadžmenta poduzeća da se kroz računovodstvene politike odredi i odabere odgovarajuću računovodstvenu politiku za koju smatra da će na najbolji mogući način omogućiti istinit i objektivan prikaz finansijskog položaja i uspješnosti. Takva percepcija računovodstvenih politika je dodatno osnažena i kroz MRS 8.: „u nedostatku konkretnog Standarda ili Tumačenja koji se primjenjuju na određenu transakciju, događaj ili okolnost, menadžment se mora osloniti na vlastiti sud kako bi razvio, odabrao i primijenio računovodstvenu politiku koja će osigurati informacije koje su relevantne i pouzdane.“ (MRS 8, točka 10). Jedno od temeljnih načela računovodstvenih politika je dosljednost u primjeni istih. Važnost istog dokazuje i činjenica je da je ono posebno naglašeno u MSFI/MRS na način da „pravna osoba treba biti dosljedna u izboru i primjeni svojih računovodstvenih politika za slične transakcije, događaje i okolnosti, osim ako određeni Standard ili Tumačenje zahtijeva ili dozvoljava kategorizaciju stavki za koje bi mogle biti adekvatne različite politike.“ (MRS 8, točka 13). Različite računovodstvene politike za iste transakcije, događaje i okolnosti imaju za posljedicu razlike u poslovnom i poreznom rezultatu, tako da menadžment poduzeća može i treba odabrati onu računovodstvenu politiku koja mu najviše odgovara s obzirom na postavljene ciljeve poslovne i porezne politike. Međutim, to ne znači da je dozvoljena promjena i primjena nove računovodstvene politike za svako novo obračunsko razdoblje u ovisnosti o potrebama za iskazivanjem i prezentiranjem boljeg poslovnog i poreznog rezultata. Naprotiv, jednom odabrana računovodstvena politika mora se dosljedno primjenjivati i podrazumijeva (u većini situacija) primjenu na duže vremensko razdoblje, osim ako objektivne okolnosti (npr. zahtjev koji proizlazi iz MSFI/MRS) ne zahtijevaju drugačije. Dakle, računovodstvene politike su snažan instrument poslovne politike koji može značajno odrediti vremenski raspored poslovnog i poreznog rezultata, ali je primarni računovodstveni cilj kroz dosljednost u primjeni istih osigurati istinitu i objektivnu prezentaciju finansijskog položaja, finansijske uspješnosti i novčanih tokova poduzeća.

3. PRETPOSTAVKE ZA ANALIZU UTJECAJA RAČUNOVODSTVENIH POLITIKA NA PODRUČJU PRIHODA NA FINANSIJSKU USPJEŠNOST

Da bi se mogao kvantificirati i analizirati izolirani utjecaj odabranih računovodstvenih politika na području prihoda na poslovni i porezni rezultat, uz primjenu metode studija slučaja i metode modeliranja, potrebno je definirati određene polazne pretpostavke:

- razmatra se utjecaj odabrane računovodstvene politike na poslovni rezultat, odnosno neto dobit u promatranom razdoblju uz pretpostavku nepromijenjenosti ostalih stavki bilance uspjeha – ceteris paribus,
- razmatra se utjecaj odabrane računovodstvene politike na porezni rezultat, odnosno poreznu obvezu uz pretpostavku da nema stalnih i privremenih razlika između računovodstvene dobiti i porezne osnovice,
- razmatra se utjecaj odabrane računovodstvene politike na finansijski položaj u kontekstu promjena vrijednosti neto dobiti i porezne obveze, uz pretpostavku nepromijenjenosti ostalih bilančnih stavki - ceteris paribus.
- razmatra se utjecaj odabrane računovodstvene politike na poslovni i porezni rezultat poduzeća u kraćem i duljem razdoblju. „Pri tome kratkoročna dimenzija razmatra jedan dio promjena neke pozicije, dok dugoročna uzima u obzir ukupne promjene.“ (Žager, 2008).

Pitanje distinkcije između kratkoročne i dugoročne dimenzije, odnosno razdoblja razmatranja, ovisi od prirode bilančne stavke i dinamike promjena na bilančnoj stavci. Kratkoročna dimenzija kod računovodstvenog tretmana prihoda obuhvaća razdoblje do godine dana, dok dugoročna dimenzija podrazumijeva vremensko razdoblje dulje od godinu dana.

4. UTJECAJ RAČUNOVODSTVENIH POLITIKA NA PODRUČJU PRIHODA NA FINANSIJSKU USPJEŠNOST

Prihodi su jedan od osnovnih elementa uspješnosti poduzeća i jedan od osnovnih ciljeva poslovanja poduzeća. Sukladno MRS/MSFI, prihodi se definiraju kao „povećanje ekonomskih koristi koje se manifestira kroz povećanje imovine ili smanjenje obveza, a koje za posljedici ima povećanje kapitala.“ (MRS 18, točka 1)³⁶.

Prihodi se priznaju kada je vjerojatno da će buduće ekonomске koristi pritjecati u poduzeće i kada se vrijednost tih koristi može pouzdano izmjeriti. Kod priznavanja prihoda posebnu pozornost treba obratiti na načelo nastanka događaja i načelo opreznosti. Prema načelu nastanka događaja prihodi se priznaju u trenutku njihovog nastanka, odnosno kada su ispunjeni uvjeti za njihovo priznavanje neovisno o priljevu novca i novčanih ekvivalenta u poduzeće po tom osnovu.

Načelo opreznosti zahtjeva da se u računovodstvu izbjegne situacija precjenjivanja dobitaka ili podcenjivanja gubitaka, pa sukladno tome u kontekstu priznavanja prihoda treba zauzeti jedan oprezniji pristup u smislu izbjegavanja precijenjenosti prihoda, odnosno preranog priznavanja prihoda.

Ovdje se može raspravljati o zloupotrebi računovodstvenih politika na području prihoda i načela opreznosti, kako u računovodstvene, tako i u porezne svrhe³⁷, na način de se

³⁶ Međunarodni računovodstveni standard 18 - Prihodi

³⁷ Sukladno članku 20. Zakona o porezu na dobit, prihodi za utvrđivanje oporezive dobiti u FBiH su prihodi od prodaje proizvoda, usluga, robe, materijala, kao i finansijski, izvanredni i ostali prihodi obračunani u bilanci uspjeha sukladno propisima o računovodstvu i MRS.

neopravdano precjenjuju obveze koje su posljedica odgođenog priznavanja prihoda, što u konačnici rezultira stvaranjem tihih (skrivenih) rezervi u financijskim izvještajima.

Prihodi od prodaje proizvoda priznat će se kada su zadovoljeni svi sljedeće uvjeti (MRS 18., točka 14):

- subjekt je prenio na kupca značajne rizike i koristi od vlasništva nad proizvodima,
- subjekt ne zadržava kontinuirano sudjelovanje u upravljanju, do stupnja koji se obično povezuje s vlasništvom, niti učinkovitu kontrolu nad prodanim proizvodima,
- iznos prihoda može se pouzdano izmjeriti,
- vjerojatno je da će ekonomski koristi povezane s transakcijom pritjecati u subjekt, i
- troškovi, koji su nastali ili će nastati vezani za transakciju, mogu se pouzdano izmjeriti.

Budući da odredbe MRS/MSFI u dosta situacija zahtijevaju procjene menadžmenta o tome da li su kriteriji za priznavanja prihoda ispunjeni ili ne, to se zbog subjektivnosti tih procjena otvara određeni prostor za vremenski raspored prihoda u ovisnosti od potreba kako poslovne, tako i porezne politike poduzeća. Osnovno pitanje računovodstvenog tretmana prihoda, odnosno računovodstvenih politika na području prihoda se odnosi na odluku, odnosno procjenu kada i u kojem iznosu priznati prihode.

Simulacija i analiza

Poslovni subjekt je tijekom 20x3. godine fakturiralo prodaju proizvoda u ukupnom iznosu od 5.000.000 KM. Menadžment poduzeća u pogledu vjerojatnosti pritjecanja ekonomskih koristi (naplate) temeljem istih procjenjuje:

- da je od ukupnog iznosa fakturiranih prodaja izvjesno pritjecanje ekonomskih koristi u poduzeće, te da su ispunjeni svi ostali kriterije za priznavanje cjelokupnog iznosa ostvarene prodaje kao prihoda.
- da je od ukupnog iznosa fakturiranih prodaja 5% neizvjesno u pogledu naplate, odnosno da nije izvjesno da će ekonomski koristi po tom osnovu pritjecati u poduzeće.
- da je od ukupnog iznosa fakturiranih prodaja 10% neizvjesno u pogledu naplate, odnosno da nije izvjesno da će ekonomski koristi po tom osnovu pritjecati u poduzeće.

Pored prethodno definiranih osnovnih prepostavki modela, također se za potrebe analize pretpostavlja da su ukupni rashodi nepromijenjeni kroz cjelokupno promatrano razdoblje i iznose 4.700.000 KM.

Također se pretpostavlja da je cjelokupna fakturirana prodaja naplaćena u razdoblju od dvije (2) godine (dugoročna dimenzija). Razmatranje utjecaja odabranih računovodstvenih politika na području prihoda na poslovni i porezni rezultat potrebno je izvršiti kako u kraćem razdoblju, tako i u duljem razdoblju.

a) Razmatranje utjecaja u kraćem razdoblju

Prihodi se mogu ostvarivati po više osnova, ali najznačajnije vrste prihoda, koji dominiraju u ukupno ostvarenom prihodu kod većine poduzeća, su prihodi od prodaje proizvoda i robe, prihodi od pružanja usluga³⁸, te prihodi od kamata, tantijema i dividendi³⁹.

³⁸ Kada se ishod transakcije, koja obuhvaća pružanje usluga, može pouzdano procijeniti, prihodi povezani s tom transakcijom priznat će se prema stupnju dovršenosti transakcije na datum izvještaja o financijskom položaju. Ishod transakcije može se pouzdano procijeniti kada su ispunjeni svi sljedeći uvjeti (MRS 18., točka 20): iznos

Posebna pozornost u kontekstu analize modela utjecaja računovodstvenih politika na području prihoda na poslovni i porezni rezultat, posvećuje se upravo prihodima od prodaje proizvoda, odnosno trgovačke robe.

Razmatranje utjecaja odabranih računovodstvenih politika na području prihoda na poslovni i porezni rezultat u kraćem razdoblju obuhvaća vremensko razdoblje od jedne godine.

Red. broj	Opis	Procjena neizvjesnosti pritjecanja ekonomskih koristi		
		0% od prodaje	5% od prodaje	10% od prodaje
1.	Ukupni prihodi	5.000.000	4.750.000	4.500.000
2.	Ukupni rashodi	4.700.000	4.700.000	4.700.000
3.	Dobit prije poreza	300.000	50.000	(200.000)
4.	Porez na dobit – 10%	30.000	5.000	-
5.	Neto dobit	270.000	45.000	(200.000)

Tabela 1. Usporedni prikaz finansijske uspješnosti za različite politike prihoda – kratki rok⁴⁰

Iz prethodnog tabličnog prikaza se može uočiti da odabrana politika priznavanja prihoda ima utjecaja na poslovni i porezni rezultat, razmatrajući u kraćem razdoblju.

Naime, u situaciji kada je procjena menadžmenta da je izvjesna naplata cjelokupnih potraživanja, dobit poduzeća je 270.000 KM, dok porezni rashod iznosi 30.000 KM. S druge strane, u situaciji kada menadžment poduzeća procijeni da je 10% ostvarene prodaje neizvjesno u pogledu naplate, odnosno da ne zadovoljava uvjete za priznavanje u prihode, poduzeće je ostvarilo gubitak poslovanja.

Iznosi prodaje koji su neizvjesni u pogledu naplate, odnosno pritjecanja budućih ekonomskih koristi, se ne priznaju u prihode, već se kroz pasivna vremenska razgraničenja, odnosno stavku odgođenog priznavanja prihoda prenose u naredna razdoblja.

Zbog prepostavke nepostojanja privremenih i stalnih razlika između računovodstvene i porezne osnovice, u situaciji kada je ostvaren poslovni gubitak ne iskazuje se porezna obveza. Dakle, razmatrajući u kraćem razdoblju, odabrana računovodstvena politika na području priznavanja prihoda ima značajan utjecaj na finansijsku uspješnost, odnosno poslovni i porezni rezultat poduzeća.

b) Razmatranje utjecaja u duljem razdoblju

Dulje vremensko razdoblje obuhvaća razdoblje od nekoliko godina, odnosno razdoblje od početne evidencije potraživanja do priznavanja prihoda i uključivanja istih kao elemenata uspješnosti u bilancu uspjeha.

prihoda može se pouzdano izmjeriti, vjerojatno je da će ekonomski koristi povezane s transakcijom pritjecati u subjekt, stupanj dovršenosti transakcije na datum izvještaja o finansijskom položaju može se pouzdano izmjeriti, i nastali troškovi transakcije i troškovi dovršavanja transakcije mogu se pouzdano izmjeriti.

³⁹ Prihodi će se priznati na sljedećim osnovama: kamate će se priznati primjenom efektivne kamatne stope kako je navedeno u MRS-u 39, točke 9. i VP5-AVP8; tantijeme će se priznati na osnovi nastanka događaja u skladu sa suštinom relevantnog ugovora; i dividende će se priznati kada je ustanovljeno dioničarevo pravo na isplatu dividende.

⁴⁰ Vlastita izrada temeljem podataka iz simulacije i analize

„DRUŠTVENA I TEHNIČKA ISTRAŽIVANJA“

Red. br.	Opis	0% od prodaje		5% od prodaje		10% od prodaje	
		1. god.	2. god.	1. god.	2. god.	1. god	2. god.
1.	Ukupni prihodi	5.000.000	5.000.000	4.750.000	5.250.000	4.500.000	5.500.000
2.	Ukupni rashodi	4.700.000	4.700.000	4.700.000	4.700.000	4.700.000	4.700.000
3.	Dobit prije poreza	300.000	300.000	50.000	550.000	(200.000)	800.000
4.	Porez na dobit – 10%	30.000	30.000	5.000	55.000	-	60.000 ⁴¹
5.	Neto dobit	270.000	270.000	45.000	495.000	(200.000)	740.000

Tabela 2. Usporedni prikaz finansijske uspješnosti za različite politike prihoda – dugi rok⁴²

Razmatrajući u duljem razdoblju, odnosno kroz više obračunskih razdoblja (u konkretnom slučaju kroz dva obračunska razdoblja), poduzeće je priznalo sve prihode temeljem ostvarene prodaje u protekle dvije godine. Utjecaj odabrane politike priznavanja prihoda na vremenski raspored poslovnog i poreznog rezultata, kao i na cijekupnu kumulativnu masu ostvarenog poslovnog i poreznog rezultata u promatranom razdoblju najbolje se može uočiti kroz sljedeći tabični pregled.

Razdoblje promatranja	Neto dobit			Porezna obveza		
	0%	5%	10%	0%	5%	10%
Prva godina	270.000	45.000	(200.000)	30.000	5.000	0
Druga godina	270.000	495.000	740.000	30.000	55.000	60.000
UKUPNO	540.000	540.000	540.000	60.000	60.000	60.000

Tabela 3. Prikaz vremenskog rasporeda finansijske uspješnosti po odabranim politikama prihoda⁴³

U ukupno promatranom obračunskom razdoblju, ukupno ostvarena masa kumulativnog finansijskog rezultata iskazanog kroz neto dobit je jednaka bez obzira na odabranu i primjenjenu politiku priznavanja prihoda. S druge strane, isto se može uvidjeti i kod ukupnog poreznog opterećenja. Dakle, ukupno kumulativno porezno opterećenje u promatranom razdoblju je istovjetno bez obzira na odabranu politiku priznavanja prihoda. Na temelju iznesenog može se zaključiti da odabir i primjena računovodstvene politike na području priznavanja prihoda, nema utjecaja na ukupnu masu finansijskog rezultata i porezne obveze ostvarene u promatranom duljem razdoblju. Pokazuje se da računovodstvenim politikama na području prihoda nije moguće stvoriti rezultat, ali je moguće utjecati na vremenski raspored dobiti i poreznog rashoda u ukupnom promatranom razdoblju.

⁴¹ Porezna obveza od 60.000 KM je utvrđena na poreznu osnovicu od 600.000 KM koja je utvrđena na način da je računovodstvena dobit ostvarena u obračunskom razdoblju u iznosu od 800.000 KM umanjena za iznos prenesenog poreznog gubitka iz prethodnog razdoblja u iznosu od 200.000 KM. Naime, ako se nakon umanjenja osnovice poreza na dobit pokaže gubitak u poreznoj bilanci, tada se taj gubitak iskazan u poreznoj bilanci može prenijeti na račun dobiti iz budućih obračunskih razdoblja, a ne dulje od pet godina (članak 24. Zakona o porezu na dobit).

⁴² ibid

⁴³ Ibid

5. ZAKLJUČAK

Računovodstvene politike su jedno od najvažnijih obilježja računovodstvenog sustava određenog subjekta. Radi se prvenstveno o računovodstvenom pojmu. Međutim, budući da je računovodstvo jedan od najvažnijih izvora informacija potrebnih za poslovno odlučivanje, to se i računovodstvene politike mogu dovesti u kontekst poslovnog upravljanja. Računovodstvene politike su, također i snažan instrument koji se koristi u ostvarivanju i postizanju poslovnih ciljeva poduzeća. Posebno zanimljivo područje je pitanje utjecaja računovodstvenih politika na području prihoda na poslovni i porezni rezultat kao bitnih ciljeva poslovanja poduzeća.

Razmatrajući u kraćem razdoblju, može se zaključiti da odabrana računovodstvena politika na području priznavanja prihoda ima utjecaja na poslovni i porezni rezultat poduzeća. U ukupno promatranom duljem razdoblju ostvarena ukupna masa kumulativnog financijskog rezultata mјerenog neto dobiti je jednaka bez obzira na odabranu metodu priznavanja prihoda. Također, ukupni kumulativni porezni rashod u promatranom duljem razdoblju je istovjetan bez obzira na odabranu politiku priznavanja prihoda. Pokazuje se da odabir i primjena računovodstvene politike na području priznavanja prihoda, nema utjecaja na ukupnu masu financijskog rezultata i porezne obveze ostvarene u promatranom duljem razdoblju.

Na temelju prethodno iznesenog, pokazuju se ispravnim osnovne teze ovog rada, da odbrane računovodstvene politike na području prihoda imaju utjecaj na financijsku uspješnost, mјerenu poslovnim i poreznim rezultatom u kraćem razdoblju, ali da nemaju utjecaja na ukupno ostvareni kumulativni poslovni i porezni rezultat promatrano u duljem razdoblju, te se kao takve mogu prihvati. Dakle, izborom i dosljednom primjenom određenih računovodstvenih politika na području prihoda može se utjecati na financijsku uspješnost i porezno opterećenje, ali u kraćem razdoblju. Međutim, dugoročno razmatrajući takav utjecaj ne postoji. Radi se naime o vremenskom rasporedu financijske uspješnosti, odnosno poslovnog i poreznog rezultata koje se može postići primjenom odabranih računovodstvenih politika na području prihoda, ali je takav utjecaj privremenog karaktera.

LITERATURA

1. Bošnjak, Ž., Mišić, A., 2006. Primjena MSFI i specifična pitanja primjene PDV-a. Mostar: Fircon d.o.o.,
2. Dražić-Lutinsky, I., Perčević, H., 2006. Mjerenje uspješnosti korporacija – EVA, Računovodstvo i financije. Zagreb, broj 8/2006,
3. Gabrić, D., (2010): Računovodstvene politike, Financijski propisi i praksa. Mostar: Fircon, broj 4/10,
4. Gabrić, D., 2010. Utjecaj odabranih računovodstvenih politika na poslovni i porezni rezultat, V. Međunarodni simpozij "Institucionalni okvir i realne pretpostavke za reformu financijskog sustava BiH sukladno standardima (zahtjevima) Europske komisije". Mostar: Fircon d.o.o.
5. Gabrić, D., Čorić, Z., Ramljak, D. 2011. Effects of applied accounting politics in the field of the supplies, Međunarodna znanstvena konferencija "Economy in Theory and Practice: Meeting the New Challenges", Ekonomski fakultet Sveučilišta u Kiseljaku, B&H,
6. Gulin, D., Tušek, B., Žager, L., 2004. Poslovno planiranje, kontrola i analiza. Zagreb: HZRFD,
7. Kapić, R., Piljić, J., 2007. Računovodstvene politike. Tuzla: Udruženje/udruga računovođa i revizora Tuzlanskog kantona i Econ d.o.o.,
8. Međunarodni standardi financijskog izvještavanja (MSFI), uključujući i Međunarodne računovodstvene standarde (MRS), 2006. Mostar: Savez računovođa, revizora i financijskih djelatnika Federacije BiH,
9. Meigs, R.F., Meigs, W.B., 1999. Računovodstvo. Zagreb: Mate d.o.o.,
10. Messier Jr., W., F., 1997. Revizija – priručnik za revizore i studente. New York: McGraw - Hill Companies, Inc.,
11. Švigir, A., 2009. Računovodstvene politike i njihov utjecaj na poslovni i porezni rezultat. Zagreb: RRiF broj 12/09,
12. Tušek, B., Žager, L., 2007. Revizija, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: HZRFD,
13. Wohe, G., 1987. Bilanzierung und Bilanzpolitik. Munchen: Verlang Vahlen,
14. Žager, K., Žager, L., 1996. Računovodstveni standardi, financijski izvještaji i revizija, Zagreb: Inženjerski biro d.d.,
15. Žager, L., et.al., 2008. Analiza financijskih izvještaja. Zagreb Masmedia,
16. Zakon o porezu na dobit „Službene novine FBiH“, broj 97/07, 14/08 i 39/09,
17. Zakon o računovodstvu i reviziji u FBiH „Službene novine FBiH“, broj 83/09,

**ZNAČAJ MONETARNOG MENADŽMENTA U UPRAVLJANJU NEZAVISNOM
MONETARNOM POLITIKOM**
**IMPORTANCE OF MONETARY MANAGEMENT IN MANAGING AN
INDEPENDENT MONETARY POLICY**

STRUČNI ČLANAK

Prof. VŠ Haris Šarganović
Visoka škola „Logos centar“ u Mostaru
haris.sarganovic@gmail.com

Sažetak:

Cilj ove studije jeste da se na osnovu rezultata analize i istraživanje ukaže na važnost monetarne politike u postizanju krajnjeg cilja, gospodarskog rasta i razvoja. Rezultati analize i istraživanja ukazuju na značaj monetarnog menadžmenta u upravljanju monetarnom politikom. Analiza i istraživanja u ovoj studiji su došla do određenih saznanja i zaključaka. U ovom članku su décidno iznesena saznanja koja su se dobila na osnovu primjene empirijskih metoda dokazivanja, deskripcije, a koja su vezana za efikasno sprovođenje konzervativne monetarne politike. Primarni cilj i zadatak svake države je da ostvari što bolji standard svojih građana, što bolji i stabilniji gospodarski rast, što veću zaposlenost, te što veću stabilnost. Da bi realizirala te zadatke, države moraju sprovoditi monetarnu politiku kao važan oblik ekonomske politike, kako bi prioritetno mogle postići stabilnost cijena, zatim privrednu stabilnost, stabilnost domaće valute, i na kraju količinu novca koja se nalazi u opticaju, a od koje ovisi realizacija svih navedenih ciljeva. Međutim, nepohodno je da monetarna politika bude jedinstvena i vođena nezavisnom centralnom bankom.

Ključne riječi: ekspanzivna monetarna politika, restriktivna monetarna politika, recesija, depresija, inflacija.

Abstract:

This article presents findings based on scientific methods of proof and descriptions which are related to efficient conducting of monetary policy. Primary goal of every state is to achieve better standards for its citizens, the best possible and most stable economic growth, the highest employment rate as well as stability. In order to reach those goals, states have to conduct monetary policy as an important form of economy politics and so achieve a stable market, economic stability, stable domestic currency and at the end the amount of money in circulation from which depends the realization of all the mentioned goals. However, it is necessary for monetary policy to be unique and led by independent central bank.

Key words: expanding monetary policy, restrictive monetary policy, recession, depression, inflation, conjuncture.

1. UVOD

Važno je napomenuti da se svaki finansijski sistem u privredama nalazi u stanju kontinuiranog razvoja, te se zbog toga monetarna politika mora adaptirati svim tim promijenama finansijskog sistema. Mnogi monetaristi tokom prošlog vijeka su postavljali pitanje veoma važno kako za razvoj tržišta tako i za samu nauku, a to je: dali monetarna politika doprinosi značajan utjecaj na ekonomski rast i razvoj jedne zemlje odnosno njene privrede? Tržište jedne zemlje se može nalaziti u stanju recesije, i stanju ubrzane konjukture. U skladu s tim u kakvom se stanju nalazi tržište, u tom će se pravcu usmjeriti i djelovanje monetarne politike. Sve tržišne privrede su međusobno različite što je posljedica različitog ponašanja učesnika na tržištu kao i same finansijske strukture tog tržišta, te se zbog toga nemože da sprovodi jednak tretman za sve privrede kada je u pitanju monetarna politika. Sprovođenje monetarne politike prije svega ovisi o stepenu razvijenosti privrede, sastavu finansijskog sektora, a od kojeg opet ovisi efikasnost sprovođenja monetarne politike. Monetarna politika predstavlja (Alijagić, 2004) sastavni dio opće ekonomске politike kojom se regulira ponuda i potražnja za novcem u skladu sa stvarnim potrebama privrednog života⁴⁴.

2. ULOGA MONETARNE POLITIKE U MONETARNOM MENADŽMENTU

Politikom diskontne stope i politikom operacija na otvorenom tržištu, koji ustvari podrazumjevaju kontrolu kreditnih transakcija a na osnovu kamatne stope i kupovine ili prodaje državnih hartija od vrijednosti, održava se neophodna ravnoteža ponude i tražnje novca na tržištu, i time se vrši ukupna kontrola funkcionisanja tržišta novca. Ovim instrumentima se direktno djeluje na formiranje krajnje kamatne stope na kredite od poslovnih banaka za stanovništvo i krajnje korisnike, kao i osiguranje sredstava za ulaganje u hartije od vrijednosti. Sprovođenje monetarne politike u razvijenim zemljama sprovodi se puno efikasnije za razliku od slabo razvijenih zemalja, zato što u dobro razvijenim zemljama monetarna politika ima potporu tog finansijskog tržišta koje će udovoljiti njenim traženim zahtjevima.

Kada je u pitanju uloga monetarno-kreditne politike tu postoje tri različita stajališta: prvo stajalište smatra monetarnu politiku kao osnovni faktor privrednog razvoja i stabilnosti u kojem ekspanzivna monetarna politika vodi u konjukturu, dok restriktivna monetarna politika vodi u depresiju i nezaposlenost, drugo stajalište podrazumjeva monetarnu politiku kao sporedni faktor privrednog razvoja i stabilnosti koji se prilagođava potrebama privrednog razvoja i stabilnosti, i treće stajalište smatra monetarnu politiku kao sporedni faktor realnim faktorima reprodukcije (Van Horne, 1993). Indikatori monetarne politike predstavljaju promjenljive veličine koje prikazuju djelovanje monetarne politike na privredu (Lovrinović, 2001).

Monetarni indikatori u principu treba da pokažu dali je smjer kretanja monetarne politike restriktivan ili ekspanzivan. Indikatori monetarne politike su novčana masa, monetarni agregati, primarni novac, bankarski krediti, kamatna stopa itd. Ukoliko se npr. kao indikator monetarne politike uzme kamatna stopa, tada će pad kamatne stope implicirati da je riječ o ekspanzivnoj monetarnoj politici, a ukoliko kamatna stopa raste tada je riječ o restriktivnoj monetarnoj politici.

Taj pravac djelovanja se može prikazati na sljedeći način: $M \uparrow \rightarrow i \downarrow \rightarrow I \uparrow \rightarrow Y \uparrow$, gdje je: M – novčana masa,

⁴⁴ Iz gore navedene definicije monetarne politike, evidentan je i njen zadatak, a to je snabdijevanje odgovarajućom

količinom novca privredu, bez stvaranja mogućnosti za nastanak bilo kakvih negativnih poremećaja.

i – kamatna stopa,
I – investicije,
Y – dohodak,

a objašnjava se na način da: povećanje novčane mase dovodi do pada kamatne stope, pad kamatne stope dovodi do povećanja investicija, povećanje investicija dovodi do povećanja zaposlenosti, i na kraju, porast zaposlenosti dovodi do porasta agregatne tražnje koja na kraju rezultira zaustavljanjem recesije, stabilizacije privrede i stvaranjem uslova za konjunkturu.

3. CILJEVI MONETARNE POLITKE KOD MONETARNOG MENADŽMENTA

Stajališta mnogih monetarista su da monetarna politika ima veliki utjecaj na inflaciju u pogledu njene ekspanzije i restrikcije. Iskustva mnogih naučnih istraživanja su potvrdila da države koje imaju nižu stopu inflacije ostvaruju veći privredni rast u odnosu na zemlje koje imaju veću stopu inflacije i kod kojih je zabilježen manji privredni rast. Ciljevi monetarne politike se realiziraju na osnovu adekvatnih instrumenata monetarne politike. Jedan od važnih ciljeva monetarne politike jeste stabilnost općeg nivoa cijena. Kada je na tržištu stabilnost općeg nivoa cijena čvrsta i stabilna, tada su uslovi za stvaranje inflacijskih ili deflacijskih poremećaja ravni nuli. Stabilnost općeg nivoa cijena nije jedini važan cilj monetarne politike. Prema prof. A.Stranjku (Stranjak, 1979), fundamentalni ekonomsko politički ciljevi monetarne politike su puna zaposlenost, uravnotežena bilanca plaćanja, i stabilnost općeg nivoa cijena (Dvornik, 1980)⁴⁵.

Međutim, evidentno je da kod svih fundamentalno ekonomsko političkih ciljeva monetarne politike kada se riješi jedan problem nastaje drugi problem. Svako nastajanje problema i nerješavanje svih problema ima negativan utjecaj na privredni rast i razvoj. Gorući problem svega ovoga je kako da monetarna politika djeluje da bi riješila nastali problem, a ujedno onemogućila nastanak drugog problema. Da bi se riješio gorući problem monetarna politika mora da bude prije svega fleksibilna. Imajući u vidu tu činjenicu, i činjenicu da su ciljevi monetarne politike istovremeno i ciljevi ekonomске politike, ti navedeni problemi se mogu riješiti samo pod uslovom da se pored monetarne politike koriste i ostali instrumenti ekonomске politike kao što su devizna politika, investicijska politika, i fiskalna politika. U današnjoj praksi kada se govori o monetarnoj politici onda se uglavnom govori o monetarno-kreditnoj politici. Različita su stajališta monetarista kada je u pitanju monetarno-kreditna politika. Neki od monetarista su takvog stajališta da kreditna politika i monetarna politika ne predstavljaju jedno, nego samo ukazuje na njihovu korelativnu vezu. Naime, monetarna politika jedno opće ekonomске politike, dok je kreditna politika jedan od instrumenata za postizanje ciljeva monetarne politike⁴⁶.

Primarna obaveza monetarne politike jeste da privedu tj. tržište snabdijeva sa adekvatnom masom novca. To podrazumijeva regulisanje mase novca kako bi se održavala konjunktura uz održavanje stabilnosti i domaće valute. Ostvarivanje gore navedenih ciljeva predstavlja tako reći jedan preduslov za realizaciju općih ciljeva monetarne politike u ekonomiji svake privrede, a to je visok nivo zaposlenosti, stabilne cijene, stabilan ekonomski rast, stabilan platni bilans. Da bi monetarna politika najpovoljnije mogla da djeluje na privedu jedne zemlje, takvo djelovanje ovisi od: sposobnosti privrednih subjekata da

⁴⁵ Problem koji se javlja pri realizaciji ovih fundamentalno ekonomsko političkih ciljeva monetarne politike su ti da, ukoliko je monetarna politika usmjerena na punu zaposlenost tada će se destabilizirati stabilnost cijena i bilansa plaćanja.

⁴⁶ Širi pojam monetarne politike podrazumijeva kontrolu svih tokova novca u reprodukciji.

unaprijed primjete pravce djelovanja monetarne politike kao i ciljeve monetarne politike⁴⁷, da se predviđi korelacija između instrumenata monetarne politike i ciljeva monetarne politike, jačini turbulentnih kretanja privrede, povjerenja nosilaca monetarne politike tj.njihovog kredibiliteta. Bitne osobine monetarnih ciljeva su da se monetarni ciljevi mogu lako kontrolisati i odrediti, da između monetarnih ciljeva i ekonomskih ciljeva treba da postoji čvrst odnos, i da monetarni ciljevi reaguju kada nastali poremećaji mjenjaju njihovu vrijednost. Monetaristi dijele različita stajališta kada je u pitanju odluka za monetarne ciljeve: ukoliko je realna sfera nestabilnija od monetarne sfere u tom slučaju je adekvatniji cilj količina novca, a ukoliko je nestabilnija monetarna sfera u odnosu na realnu sferu tada je kao cilj bolja kamatna stopa, kontrola ponude novca se može tretirati kao dobar monetarni cilj, ukoliko je tražnja novca nestabilnija u odnosu na ukupnu tražnju tada je za dobar cilj se dobro odlučiti na kamatnu stopu, kada se tržište nalazi u visokoj inflaciji tada su monetarni agregati dobri monetarni ciljevi, količina novca se može tretirati kao dobar monetarni cilj, za dobar monetarni cilj se uzima kamatna stopa u odnosu na ponudu novca onda kada je tražnja novca nestabilna (Kandžija, Živko, 2004).

Važna činjenica kod ciljeva monetarne politke jeste da treba praviti razliku između operativnih ciljeva i posrednih ciljeva. Posredni ciljevi podrazumjevaju novčanu masu,i dugoročnu kamatnu stopu, a operativni ciljevi podrazumjevaju bankarske rezerve,te kratkoročne kamatne stope. Prilikom izbora bankarske rezerve ili kratkoročne kamatne stope ili drugih vrsta operativnih ciljeva posebna pažnja treba da se obrati na izbor onog cilja koji će imati manje variranje monetarnog agregata. Cilj monetarno-kreditne politike jeste da održi stabilnost svoje monetarne politike i uravnoteženih odnosa u platnom bilansu. Da bi uspješno realizirala navedene ciljeve monetarno-kreditna politika mora permanentno i tačno određeno da snabdijeva optimalnom količinom novca privredu kako nebi došlo do negativnih privrednih tokova i destabilizacije privrede. Pravilnom upotrebom monetarne politike progresivno se djeluje na zaposlenost, proizvodnju, stabilnost novca itd. Kao što je konstatovano monetarna politika mora da obrati pažnju na negativne privredne tokove koji mogu nastati uslijed prevelike ili premalene emitovane količine novca u privredi. Kao što znamo restriktivna monetarna politika za negativne posljedice ima pojavu nezaposlenosti, smanjenje stope ekonomskog rasta, dok pozitivno utiče na stabilizaciju potrošnje i cijena. Za razliku od restriktivne monetarne politike, ekspanzivna monetarna politika ima suprotan učinak na privredu uopšte, odnosno primjenom ekspanzivne monetarne politike pozitivno se utiče na povećanje zaposlenosti, povećanje investicija, stope rasta, potrošnje, itd. Međutim, svi ovi pozitivni efekti utiču na rast cijena, odražavaju se na platni bilans gdje uvoz postaje veći u odnosu na proizvodnju, a kod privrednih subjekata izaziva inflatorna ponašanja što na kraju izaziva privrednu nestabilnost. Ciljevi monetarno-kreditne politike se mogu podjeliti na kratkoročne tj.trenutne ciljeve, i dugoročne tj.strateške ciljeve (Mishkin, 2006).

Dugoročni strateški ciljevi u principu predstavljaju osnovne ciljeve monetarne politike. U dugoročne tj.strateške ili osnovne ciljeve monetarne politike spadaju obezbjeđenje stabilnosti novca, optimalna stopa ekonomskog rasta, politika pune zaposlenosti, uspostavljanje ravnoteže platnog bilansa, strukturnih promjena u privredi. Kompleksnost upravljanja monetarnom politikom pruža činjenica da pored obezbjeđenja stope rasta i ravnoteže robno novčanih odnosa na tržištu, moraju obezbjediti vrijednost novca i uravnoteženost platnog bilansa. Kompleksnost upravljanja monetarnom politikom se ogleda kroz činjenicu da putem ekspanzije novca monetarna politika mora da podstakne proizvodnju i zaposlenost kao pozitivan efekat, a da se pri tome nestvore uslovi za pojavu inflacije ili deflacijske kao negativnih efekata. Najsloženiji zadatak monetarne politike jeste snabdijevanje privrede potrebnom količinom novca. Ta složenost se ogleda kroz činjenicu da se na tržištu

⁴⁷ Za ostvarivanje navedenih monetarnih ciljeva, monetarna politika koristi i odredene instrumente.

nepojavljuje samo centralna banka kao emisiona banka, već se javljaju i poslovne banke kao banke koje vrše emitovanje novca, te se zbog toga problem javlja u tome što je pored kontrole količine novca kojeg emituje centralna banka potrebno kontrolisati i kreditni mehanizam poslovne banke koji predstavlja bitan faktor kreiranja novca. Kratkoročni tj.trenutni ciljevi monetarne politike podrazumjevaju korekcije nesrazmernih tokova u privrednom razvoju.

4. ULOGA MONETARNE POLITIKE U FORMIRANJU OPTIMALNE KOLIČINE NOVCA

Monetarna politika podrazumijeva regulisanje i kontrolisanje svih vrsta novca u privredi. Budući da monetarna politika kao sredstvo kontrole i regulacije novca koristi kredite, to znači da je u toj regulaciji i kontroli novca aktuelna i kreditna politika. Kreditna politika predstavlja djelovanje poslovne banke putem svojih kredita na novčanu masu na tržištu. Zbog svoje međusobne ovisnosti i važnosti ta dva faktora koja su vrlo važna u kontroli i regulaciji novca na tržištu ova politika se zove monetarno-kreditna politika. Monetarna politika razvijenih tržišta uglavnom primjenjuje kredite u svrhu regulisanja i kontrole novca, te je stoga monetarna politika u uskoj vezi sa kreditnom politikom iz razloga što se ta kontrola nemože vršiti pomoću samo gotovog novca nego i depozitnog novca. Da bi monetarna politika bila efikasna u kontroli i regulaciji novca na tržištu, ona mora biti prije svega fleksibilna kako bi mogli brzo reagovati na fluktuacije tržišta. Pored svog osnovnog zadatka a to je snabdijevanje tržišta odgovarajućom količinom novca koje će spriječavati mogućnost nastanka poremećaja, a otklanjati već nastale poremećaje, monetarna politika obavlja i druge veoma bitne zadatke za privrednu stabilnost, a to je prije svega posticanje stope rasta, očuvanje nacionalne valute, stabilnost privrede, itd (LeRoy, Vanhoose, 1997). Način na koji monetarna politika izvršava svoje zadatke je na osnovu kreiranja novca na tržište i povlačenja novca sa tržišta. Budući da je kao što je konstatovano osnovni zadatak monetarne politike snabdijevanje privrede sa adekvatnom količinom novca koju snabdijeva ne samo centralna banka nego i poslovne banke, postavlja se pitanje, koja je to optimalna količina novca ,a što je još i važnije, kako održavati tu količinu novca na optimalnom nivou?

Može se zaključiti da svaka količina novca koja se nalazi na tržištu samo ako nije na optimalnom nivou će stvarati destabilizaciju privrede, bilo da se na tržištu nalazi previše novca ili premalo novca. Taj zaključak se može potkrijepiti činjenicom da, ukoliko se količina novca na tržištu nalazi iznad optimalne količine ili ispod optimalne količine posljedice će se osjetiti na rastu ili padu prometa, proizvodnje, dohotka, cijena, itd. S tim u vezi, primjena ekspanzivne monetarne politike iznad optimalnog nivoa može biti uzrok nastanka inflacije, a u slučaju da se privreda nalazi u deflaciji takva primjena ekspanzivne monetarne politike može biti uzrok progresa privrede. Sa suprotnog gledišta, primjena restiktivne monetarne politike iznad optimalnog nivoa privredu koja se nalazi u inflaciji može dovesti u stanje konjukture. S obzirom na činjenicu da privreda predstavlja kompleksan i složen pojam koji se sastoji iz više različitih grana privrede, dovodi se u pitanje ravnomjerno raspoređene emitovane količine novca na tržište po njenim različitim granama. Također ova ravnomjerna raspoređenost po granama privrede podrazumjeva da bude optimalno raspoređena po svakoj grani privrede. Svaki nivo cijena, proizvodnje, i prometa na tržištu zahtijeva i emitovanje novčane mase putem kredita od strane banaka koji nesmiju biti ni preveliki ni premali. U slučaju da te emitovane novčane mase budu prevelike tada će doći do inflacije. U slučaju da emitovane novčane mase budu premalene tada će doći do deflacijske.

5. MONETARNA POLITIKA I MONETARNI MENADŽMENT

Odgovornost za sprovođenje monetarno-kreditne politike kojom se vrši kontrola količine novca i robno-novčanih tokova preuzima država posredstvom centralne banke. Aktivnosti centralne banke u sprovođenju monetarno-kreditne politike su: da u situaciji kada privreda i zaposlenost imaju negativnu tendenciju da ekspanzivnom monetarnom politikom povećava masu novca na tržištu i tako privredu preusmjeri u konjukturu, da restriktivnom monetarnom politikom reduciraju obim novca u situaciji kada potrošnja ima tendencije velikog uspona koja bi mogla da izazove inflaciju. Pojave koje su karakteristične za privrede koje se nalaze u stanju depresije, a koje su značajne za monetarnu politiku su malena potrošnja nacionalnog dohotka a samim time očuvanje likvidnih sredstava kao posljedica nepovoljnih prilika i očekivanja daljnog pada cijena.

U depresivnim uslovima zajmovi nepostoje a da bi se održala likvidna sposobnost potrošnja je svedena na minimum, što negativno djeluje na proizvodnju i zaposlenost. Pošto je depresija teže stanje privrede od recesije u uslovima depresije dolazi do bankrotstva banaka i velike nazaposlenosti što za posljedicu ima daljnje smanjenje potrošnje. Da bi se zaustavilo širenje depresije, a privreda preusmjerila u stanje konjukture monetarna politika treba da poduzme ekspanzivne mjere politike i na taj način poveća likvidnost. Izvori likvidnih sredstava(Komazec, et al. 2006a) se nalaze u jeftinim kreditima kojima se postiće investicije⁴⁸.

Ukoliko pak dođe do pojave depresije u razvijenim privredama koje imaju razvijeno tržište hartijama od vrijednosti, centralne banke će poduzeti operacije na otvorenom tržištu kao instrument monetarne politike. Naime, centralne banke će kupiti obveznice od poslovnih banaka i na taj način će povećati depozit centralne banke kojima će se olakšati kreditni uslovi i time postići subjekte na uzimanje kredita. Monetaristi u posljednje vrijeme prilikom stvaranja povoljnih kreditnih uslova i podsticanja potrošnje sve manje primjenjuju kamatnu stopu. Činjenice ukazuju da operacijama na otvorenom tržištu i sniženjem ekontne stope se izuzetno dobro utječe na sniženje kamatnih stopa koji su osnovni preduslov za stvaranje povoljnih kreditnih uslova.

Djelovanje monetarne politike se realizira na osnovu ponude novca, kamatne stope, bogatstva, raspoloživosti kredita, likvidnosti, a koji predstavljaju kanale monetarne politike. Ponuda novca, predstavlja kanal monetarne politike koji se koristi u situaciji kada stanovništvo svojim viškom novčanim sredstava vrši kupovinu određenih dobara i usluga. U ovisnosti od toga na koji oblik potrošnje se odnosi ta kupovina odnosno, dali je u pitanju potrošno dobro, uvozno dobro, ili pak kapitalno dobro, od toga će i ovisiti povezanost ponude novca i cilja monetarne politike, i ta povećana potrošnja monetarne politike predstavlja cilj monetarne politike. Kamatna stopa, se primjenjuje u situaciji kada stanovništvo višak svog novca daje u obliku kredita. U takvoj situaciji kao što je poznato veća ponuda kredita će rezultirati manjom kamatnom stopom, a što će povećati tražnju za investicijama što je cilj monetarne politike. Bogatstvo, je u uskoj vezi sa kamatnom stopom. Naime, kada su kamatne stope manje, tada su veće cijene dionica, obveznica, i druge financijske imovine. Stanovništvo koje posjeduje dionice, obveznice ili drugi oblik ovakve imovine će se osjećati bogatijim, a taj osjećaj bogatstva stanovništva će rezultirati da stanovništvo poveća tražnju za dobrima i uslugama što je opet jedan od ciljeva monetarne politike. Raspoloživost kredita, je u bliskoj vezi sa regulacijom kredita sprovedenih od strane centralne banke. Ukoliko centralna banka svojom regulacijom poveća raspoloživost kredita, tada će stanovništvo povećati uzimanje tih kredita, a time će i povećati svoju potrošnju što je cilj monetarne politike. Likvidnost, predstavlja kanal koji je u vezi sa kanalom raspoloživosti kredita i novca. Kanal likvidnosti

⁴⁸ U tom slučaju subjekti se moraju podstaći da uvećaju zajmove i potrošnju

predstavlja povećanu potrošnju onog stanovništva koje raspolaže sa likvidnom imovinom koju je lako pretvoriti u novac. Banka može u tom slučaju utjecati na potrošnju stanovništva, a što je cilj monetarne politike ukoliko poveća raspoloživost kredita ili ponude novca. Kao što je konstatovano postoji globalno i selektivno kontrolisanje novčane mase. Kada se vrši globalna kontrola novčane mase može se konstatovati da ona tada djeluje na stopu rasta, ali će se posljedice odraziti na pojedine segmente privrede. Zbog činjenice da selektivno kontrolisanje novčane mase djeluje na investicije vidimo da je ono veoma kruto. S tim u vezi, današnja stajališta polaze od zahtjeva da se pri kontroli novčane mase koristi selektivna kontrola uz upotrebu faktora koji će djelovati na razvoj privrede.

6. EFIKASNOST MONETARNE POLITIKE U MONETARNOM MENADŽMENTU

Kao osnovni uslovi dobre monetarne politike smatraju se stabilnost cijena kao primarni cilj, te izbjegavanje problema vremenske neusklađenosti. Planiranje djelovanja monetarne politike zbog vremenskog kašnjenja u njenom sprovođenju, te odgovornost za monetarnu politiku, kao i koordinirano djelovanje monetarne politike i fiskalne politike, smatraju se također veoma bitnim uslovima dobre monetarne politike. Sprovođenje monetarne politike po njenim pravilima podrazumjeva konkretno određen pravac djelovanja monetarne politike. Da bi djelovanje centralne banke imalo svoj puni efekat, centralna banka bi trebala djelovati i prije same potrebe za njenim djelovanjem zbog vremenskog kašnjenja u sprovođenju monetarne politike. Upravo zbog toga, subjekti na tržištu bi trebali imati povjerenje u djelovanje centralne banke u cilju realizacije njenih ciljeva. Ta djelovanja centralne banke bi trebala imati dugoročni karakter ciljeva, zato što će subjekti na tržištu na osnovu svojih prethodnih iskustava i djelovanja centralne banke planirati svoje buduće djelovanje. Indikatori depresije i krize su neiskorišteni kapaciteti uslijed smanjenja proizvodnje i investicija, a zbog toga i povećane zalihe robe kao posljedice smanjene tražnje. Sve to zajedno utiče i na smanjenje investicija kao još jednog indikatora duboke depresije i krize.

U takvim uslovima depresije i krize, sama primjena kamatne stope je nedovoljna da bi se pokrenulo investiranje, proizvodnja, i potrošnja koja mora da bude manja od stope nacionalnog dohotka. Prema M.Fridmanu (Komazec, et al. 2006b), uzrok nastanka velike svjetske krize 1929-1933 uzrokovala je loše vođena monetarna politika koja je na kraju dovela do deflaciјe u svjetu⁴⁹.

Naime, federalni rezervni sistem⁵⁰ je tada primjenio restriktivnu monetarnu politiku. Iz velike svjetske krize se je uvidjelo da su puno bolje iz te depresije izašle banke koje su davale kredite, nego one banke koje su kupovale državne hartije od vrijednosti kako bi osigurale svoju likvidnost. Monetarna politika u svojoj primjeni različito djeluje na faktore privrednog razvoja. Tako npr. monetarna politika da bi stabilizovala cijene mora pojačati turbulentno kretanje realnog dohotka, a da bi podstakli rast tog dohotka i zaposlenosti mora pojačavati varijacije tj. promjene cijena. Drugim rječima kazano, djelovanje monetarne politike u pravcu povećanja zaposlenosti i rasta nacionalnog dohotka za posljedicu ima rast cijena, dok djelovanje monetarne politike u pravcu stabilizacije rasta cijena za posljedicu ima pad zaposlenosti i pad nacionalnog dohotka.

⁴⁹ U SAD-u u periodu velike svjetske krize količina mase novca je smanjena za 1/3. Kada je nastala velika svjetska kriza tj. depresija svi pokušaji smanjenja kamatne stope i poticanja investicija su doživjeli neuspjeh. Stajalište Kejnjzjanaca je bilo da se je u vrijeme nastanka velike svjetske krize trebala primjeniti ekspanzivna monetarna politika čime bi se pojavila velika količina novca u opticaju koja bi umanjila vrijednost novca koji se je već nalazio na tržištu čime bi se potakla potrošnja, proizvodnja, zaposlenost, i time sprječila krizu.

⁵⁰ Centralna banka SAD-a.

7. ZAKLJUČAK

Kao što ćemo moći vidjeti u dalnjem nastavku, nezavisnost monetarne vlasti u zemlji ima velik utjecaj na ekonomski rast i razvoj. Posljednja istraživanja potvrđuju tezu da ekonomski rast i razvoje privrede inicira konzervativna monetarna politika rukovođena nezavisnom centralnom bankom. Dokaz navedenoj činjenici da konzervativna odnosno nezavisna monetarna politika doprinosi ekonomskom rastu i razvoju je ta da, takva monetarna politika je pod manjim političkim utjecajem, pa se u skladu s tim spremnije da odgovore na brze promjene tržišta. Konzervativna odnosno nezavisna monetarna politika smanjuje rizik kamatnih stopa, a povećava ekonomsku stabilnost, te na taj način potiče ekonomski rast i razvoj. Nadaje, ona kao takva utječe i na smanjenje stope inflacije. Rast stope inflacije predstavlja važan negativan faktor stvaranja destabilizacije tržišta kojem se mora pridati veliki značaj u pogledu zaustavljanja njenog rasta. Stajališta mnogih monetarista su da je nezavisnost monetarne politike u uzajamnoj vezi sa visinom inflacije kako u razvijenim zemljama tako i u zemljama u razvoju.

S tim u vezi, uvođenjem restriktivne monetarne politike u suzbijanju inflacije, povećati će se mogućnosti za nastanak recesije na tržištu. Budući da je primarni cilj monetarne politike stabilnost cijena, upravo zbog toga ona neće dopustiti inflaciji da pobegne kontroli, što predstavlja još jednu činjenicu koja daje prednost nezavisnoj monetarnoj politici. Mnogi monetaristi djele zajedničko mišljenje da između nezavisne monetarne politike i ekonomskog rasta zemalja u razvoju postoji značajna i važna veza. Ovdje je važno napomenuti činjenicu da sva istraživanja ni u jednom trenutku nisu dovela do dvojbi kada je u pitanju nezavisnost i ekonomski rast. Ne postoje nikakvi dokazi koji bi mogli uputiti na to da između nezavisnosti i ekonomskog rasta postoji negativna veza.

Iz ovih navedenih činjenica može se konstatovati da se dio zasluga za ekonomski rast i razvoj može pripisati nezavisnosti. Sada se postavlja jedno pitanje, a to je zašto je pak u svemu ovom bitna nezavisnost monetarne politike? Razlog leži u tome da sa nezavisnom monetarnom politikom država ne ulazi u čvrstu inflaciju. Odnosno, država zbog svojih kratkoročnih dobitaka u takvim situacijama zapostavlja dugoročne gubitke koji mogu nastati zbog inflacije, upravo zbog toga što je ona politički predodređena. Treba naglasiti da suzbijanje inflacije u svrhu ekonomskog rasta nije jedina mogućnost koju primjenjuje centralna banka. Pored suzbijanja inflacije važan faktor u poticanju ekonomskog rasta je i razvoj financijskih tržišta. S tim u vezi treba istaknuti da je stabilnost cijena osnovni zadatak monetarne politike na koju ona ima direktni utjecaj, dok na razvoj financijskog tržišta centralna banka može djelomično utjecati u odnosu na poslovne banke, burze, državu, i ostale učesnike financijskog tržišta.

LITERATURA

1. Alijagić, M., Lazibat,T., Knego, N., Konjhodžić, H., 2004. Monetarna ekonomija, Ekonomski i Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću. Grafičar Bihać,
2. Dvornik, I., 1980. Novac i novčana politika, Liburnija, Rijeka,
3. Komazec, S., Ristić, Ž., Savić, J., Vukša, S., 2006. Monetarna ekonomija i bankarski menadžment, Viša poslovna škola, Čačak,
4. Kandžija, V., Živko, I., 2004. Poslovna politika banaka, Ekonomski fakultet Mostar, Ekonomski fakultet Rijeka, Mostar-Rijeka,
5. LeRoy, R., Vanhoose, D., D., 1997. Moderni novac i bankarstvo. Treće izdanje, Mate. Zagreb,
6. Lovrinović, I., 2001. Monetarna politika. Sveučilište Zagreb, Ekonomski fakultet u Zagrebu, Zagreb,
7. Mishkin, S., F., 2006. The economics of money banking, and financials markets, Columbia University. New York,
8. Stranjak, A., 1979. Monetarne financije, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar. Prva književna komuna, Mostar,
9. Van Horne, C., J., 1993. Finansijsko upravljanje i politika(Financijski menadžment). Gospodarska misao. Mate d.o.o. Zagreb.

**POSEBNE ISTRAŽNE RADNJE I NJIHOV ZNAČAJ U ISTRAŽIVANJU
KRIVIČNIH DJELA**

**SPECIAL INVESTIGATIVE ACTIONS AND THEIR IMPORTANCE IN THE
INVESTIGATION OF CRIMES**

STRUČNI ČLANAK

Pred. VŠ Mirzo Selimić

Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak

selimicm@hotmail.com

Doc. dr. Vjekoslav Vuković
Ministarstvo sigurnosti BiH
Vjekoslav.vukovic1973@gmail.com

Sažetak:

Istraga krivičnih djela, iako izgleda jednostavna, u stvarnosti je labyrin satkan od mnoštva procedura, zapreka dilema i pitanja. Bliskost predmeta istraživanja ponekad čini složenim dosljedno razlikovanje kriminalistike i krivičnog procesnog prava. Problemi forme (krivično procesno pravo) i sadržaja (kriminalistika) u mnogim su interferentnim pitanjima toliko isprepleteni da bi strogo razlikovanje bilo ne samo teško, nego i štetno. Kriminalistika mora poznavati tehničke i taktičke metode i sredstva, jer inače nije kriminalistika. U protivnom sličilo bi gotovo nezamislivom krivičaru praktičaru koji poznaje opšte odredbe krivičnog zakonika, ali ne poznaje njegov posebni dio i obratno (Korajlić, 2012.). Istraživanje krivičnih djela od strane policije je kriminalistička spoznajna djelatnost i ona mora biti svrhovito planirana i organizirana sukcesija operativnih mjera i radnji i istražnih radnji usmjerenih na pronalaženje, prikupljanje i osiguranje objekata istraživanja.

Ključne riječi: istraživanje, krivično djelo, posebne istražne radnje, kriminalistika.

Abstract:

Although it looks simple, the investigation of criminal offenses, in reality, is a labyrinth composed of a multitude procedures, barriers dilemmas and questions. The closeness of the object of research sometimes makes complex for consistently distinguishing criminalistics and criminal procedural law. Problems of form (criminal procedural law) and content (criminalistics) in many inferential issues are so intertwined that the strict differentiation would not only be difficult, but dangerous. Criminalistics must know the technical and tactical methods and means, because otherwise it's not criminalistics. In the contrary, it would look like to an almost unthinkable criminal practitioner who knows the general provision of the Criminal Code, but does not know his special part and conversely (Korajlić, 2012.). Investigation of crimes by the police is a criminal cognitive activity and it must present purposefully planned and organized succession of operational measures and activities and investigative actions aimed at finding, collecting and providing of the object of investigation.

Key words: investigation, criminal offense, special investigative actions, criminalistics.

1. UVOD

Glavna karakteristika demokratskog društva i demokratije jeste da su oni stalno na ispitu. Jedan od stalnih izazova modernoj demokratiji jeste delikatan i komplikovan odnos između slobode i bezbjednosti. U vrijeme izražene globalizacije, sloboda kao i bezbjednost pojedinca su ugroženi na način na koji to nikada nije bio slučaj u historiji čovječanstva. Stvara se utisak da nova savremena tehnološka dostignuća u svojoj praksi prvo primjene oni koji ugrožavaju našu bezbjednost, a tek onda službe koje imaju zadatak da štite bezbjednost građana. U isto vrijeme, nezapamćen tehnološki napredak je omogućio ugrožavanje prava na privatnost od strane službi sigurnosti mnogo širem krugu građana nego što je to ranije bilo moguće. Dinamika razvoja, te kompleksnost kao i sve veća organizovanost kriminala, posljednjih godina dovodi do osjećaja i stanja nesigurnosti društva i države. Međutim, kriminal kao feneomen oduvijek predstavlja predmet interesovanja šire društvene zajednice, prvo kao logičan slijed čovjekove prirode, drugo, kriminal predstavlja vrlo interesantno i profitabilno područje elektronskih, kao i printanih medija (Korajlić, 2012). Tako, jedne strah od terorizma i organizovanog kriminala navodi da traže ograničavanje prava na privatnost radi prevencije odnosno pronalaženja učinilaca krivičnih djela. Drugi u povećanim kapacitetima prikupljanja podataka o ličnostima vide najveću opasnost slobodi pojedinca i pozivaju na veće restrikcije u ovlaštenjima za prikupljanje podataka.

Zakonodavci širom planete često imaju utisak da su suočeni sa delikatnim izborom, da li da se zalažu za veću bezbjednost na štetu nekih ličnih sloboda, ili da donose mjere kojima se brane prava pojedinaca, uz uskraćivanje bezbjednosnom aparatu određenih instrumenata iz kategorije posebnih istražnih mjera i radnji. Ovo nije uvijek lakta i jednostavna odluka jer je riječ o veoma delikatnoj i osjetljivoj temi. U autoritarnim režimima problem ove kontrole ne postoji jer je tamo režim na prvom mjestu, a pojedinac kao i njegova bezbjednost i sloboda za režim ne predstavljaju ništa, što će reći da u takvim režimima ne postoji nikakva kontrola.

Pitanje koje se postavlja u razvijenim demokratskim državama jeste: „ko kontroliše kontrolore“?. U traženju odgovora na to pitanje, u zemljama razvijene demokratije oči su uglavnom uprte u parlamente. Tako je i u našoj zemlji. Bosna i Hercegovina je jedna od mnogih zemalja koje imaju demokratski potencijal da na jedan argumentovan način razmatraju probleme vezane za kontrolu primjene posebnih istražnih mjera i radnji. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine ima Obaveštajno - sigurnosnu komisiju (parlamentarni nadzor). Naravno, pored parlamentarne kontrole, ključnu ulogu ima sudska kontrola primjene posebnih istražnih mjera i radnji. Kao i u svim drugim oblastima reformi, bez nezavisnog, kompetentnog i efikasnog sudstva sve druge reforme stoje na staklenim nogama. I na kraju, kada sve linije odbrane prava pojedinaca popuste, a i to se dešava, uvijek ostaje javnost. Zato je naš zajednički zadatak da edukujemo javnost o potrebi postojanja posebnih istražnih mjera i radnji, ali i o potrebi kontrole njihove primjene. Naša je obaveza da pomognemo medijima da budu ona četvrta grana vlasti koja će kontrolisati sve učesnike u procesu i biti tu da zaštitи običnog, malog čovjeka kada ga sistem iznevjeri. U savremenom svijetu u toku je radikalna promjena globalnog bezbjednosnog ambijenta koji je, između ostalog izazvan, ali je i rezultirao promjenama sve ukupnih izazova, rizika i prijetnji za individualnu, grupnu, nacionalnu, regionalnu i globalnu bezbjednost. Zahvaljujući globalizaciji nove prijetnje brže i dalje putuju, te se širi i zona njihovog dohvata. Zbog izmjenjene bezbjednosne dinamike na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou raste i bezbjednosna međuzavisnost država. Zbog toga, nijedna od njih više ne može samostalno, ili izolovano, da dostigne ili očuva svoju bezbjednost. Na izmjenjenoj listi dominiraju nevojne i nedržavne prijetnje bezbjednosti kao što su terorizam, organizovani kriminal i sa njim povezana trgovina narkoticima i oružjem, nedozvoljena trgovina ljudima i ljudskim organima, proliferacija oružja za masovno uništenje i korupcija. Prva rekcija i organizacija istražnog

procesa u istraživanju navedenih krivičnih djela zahtjeva značajnu pažnju, vođenje računa o detaljima i vještinu istražitelja. Scene na koje se nailazi predstavljaju mnoštvo problema, koji nisu uobičajni za većinu krivičnih djela. Uprkos teškoćama koje prate istrage ovakvih slučajeva, pažljiva, temeljna i sistematicna istraga može dati mnogo korisnih informacija. Nadzor i praćenje su izuzetno vrijedan istražni alat pošto se njima dolazi do aktuelnih zapažanja, koja su korisna kasnije u izdavanju naloga za pretresanje, hapšenje i sl. U istragama na ovakvim slučajevima, nezaobilazni su informatori, koji iznutra mogu dati najvrijednije informacije (Korajlić, 2012). Upotreba informatora je jedan od najstarijih vidova policijskog taktičkog rada koji ni do današnjeg dana nije izgubio na svojoj važnosti, čak šta više upotreba informatora danas je u većini zemalja uvrštena u instrumentarij pravno-policijskih mjera u suprotstavljanju teškom kriminalu (Halilović, 2004).

Nije međutim, potpuno nestala opasnost od vođenja međudržavnih ratova na obodu svjetskog centra, odnosno od preventivnih ili vojnih intervencija koje se mogu preduhititi. Sliku upotpunjaju sve brojniji unutrašnji ratovi. U cilju predupređivanja, odnosno otklanjanja novih ali i starih prijetnji, kao i sanacije njihovih evenutalnih posljedica, većina država i međunarodnih organizacija preispituje i mijenja svoje strategije bezbjednosti, a u skladu s tim reformiše i zatečene aparate sile. Preispituju se i mijenjaju misije i zadaci tradicionalnih državnih aparata sile (vojska, policija, službe bezbjednosti). Zbog potreba specijalizacije raste i razdužuje se broj državnih aktera koji bivaju ovlašteni da nose oružje, koriste silu i primenjuju posebne mjere i radnje. Uporedo sa tim, a po tempu transformacije bezbjednosnih usluga, razvija se i jača privatni sektor bezbjednosti čiji akteri dobijaju (ili samovoljno prisvajaju) slična ovlaštenja.

Zahvaljujući masovnoj upotrebi informatičke tehnologije znatno su uvećane njihove sposobnosti za rano otkrivanje i otklanjanje sigurnosnih prijetnji. Međutim, u zahvatu ovih službi se sve češće i sve više nalaze i građani i država koji su direktna ili potencijalna meta novih prijetnji. Stoga, svjedoci smo stalnog rasta skrivene moći spomenutih agencija i službi u matičnim društvima. To nerijetko podstiče mjesne političke aktere da pokušaju da ove agencije i službe privedu svojim parcijalnim tj. (partijskim i/ili ličnim) potrebama, odnosno da ih iskoriste za svoje političke ciljeve. Nakon terorističkih napada na Sjedinjene Američke Države, Veliku Britaniju i Španiju u euroatlantskom krugu država uspostavljene su moderne metode i postupci širenja i jačanja ovlaštenja bezbjednosno - obavještanih službi i drugih državnih organa (carina, finansijska policija, poreska policija). To posebno važi za primjenu posebnih istražnih mjeri i radnji. Time se, kao posljedica uvećava opasnost od skrivenog i sistematskog sužavanja, ugrožavanja i/ili kršenja zagarantovanih (univerzalnih) ljudskih prava u ime očuvanja nacionalne bezbjednosti. Loše posljedice rasta moći posjednika posebnih ovlaštenja jedino mogu biti otklonjene daljim razvojem i dosljednom primjenom načela, procedura i instrumenata za njihovu demokratsku civilnu kontrolu i javni nadzor.

Nekoliko je osnovnih razloga za uvođenje posebnih istražnih radnji u krivično-pravni sistem u Bosni i Hercegovini. Prvo, u cilju osnaženja ukupne borbe protiv najsloženijih oblika kriminaliteta, naročito organiziranog, neophodno je na normativnom planu predvidjeti i urediti posebne istražne mјere koje bi se koristile u strategiji borbe protiv ovog društvenog zla. Drugo, država je dužna boriti se protiv rastućeg organiziranog kriminaliteta koji ugrožava ne samo sigurnost građana već i cijelo demokratsko uređenje, odnosno samu državu. Treće, na uvođenje ovih prikrivenih istražnih mjer obavezuju i brojni međunarodni dokumenti, kao što su Konvencija o pranju, traganju, privremenom oduzimanju i oduzimanju prihoda stečenih krivičnim djelom, Krivično-pravna konvencija Vijeća Evrope o korupciji, Konvencija UN protiv nezakonitog prometa opojnih droga i psihotropnih supstanci, Konvencija UN protiv transnacionalnog organiziranog kriminaliteta i dr.

Učinkovitija upotreba posebnih istražnih radnji u praksi tijela za provedbu zakona u BiH je zahtijevana i nizom dokumenata koji su značajni za proces evropskih integracija, a

primjenu ovih radnji te osiguranje adekvatnih stručnih edukacija je zahtijevano u okviru GRECO preporuka iz Drugog kruga evaluacije za Bosnu i Hercegovinu. I, konačno, četvrto, općeprihvaćeno je mišljenje da upravo specifičnosti savremenog organiziranog kriminaliteta zahtijevaju uvođenje posebnih mjera i radnji u otkrivanju i dokazivanju takvih krivičnih djela.

2. POJAM POSEBNIH ISTRAŽNIH RADNJI

Na današnjem stepenu razvoja ljudskog društva opšta je obaveza država da zaštitite univerzalna ljudska prava i slobode, pravna dobra građana i temeljne vrijednosti društvene zajednice od različitih oblika, povrede i ugrožavanja. Uopšteno, najjačom zaštitom tih vrijednosti i pravnih dobara propisanih Ustavom i zakonima smatra se opisivanje ljudskih ponašanja kojima se oduzimaju, povređuju, uništavaju ili ugrožavaju zaštićena dobra i zakonsko utvrđivanje takvih ponašanja krivičnim djelima, te propisivanje krivičnih sankcija za učinioce takvih djela. Naime, pri uređenju krivičnog postupka jedan od osnovnih problema jeste uspostava optimalnog odnosa između dviju suprotstavljenih težnji koje se u njemu susreću. Jedna od njih je težnja za efikasnost i djelotvornost krivičnog postupka, a drugom se želi spriječiti neopravdan krivični progon i osuda nedužnog lica, pa stoga govorimo o težnji za zaštitom prava lica, optuženih u krivičnom postupku (Antonić, Mitrović, 2012.).

Izvršena reforma krivičnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini iz 2003. godine donijela je niz noviteta, ne samo u pogledu same koncepcije i organizacije krivičnog postupka, već i u pogledu sadržaja pojedinih procesnih radnji kojima je postupak znatno obogaćen. To se, prije svega, odnosi na uvođenje posebnih istražnih radnji u katalog djelatnosti tužitelja i ovlaštenih službenih osoba koji *de facto* prema novim zakonskim rješenjima zajednički provode istragu. Naime, novi model krivičnog postupka je doveo do pozicioniranja tužitelja kao *dominus litis* istrage, odnosno, krivično-pravnog subjekta koji je dužan poduzeti potrebne mjere na otkrivanju krivičnog djela i pronalaženju njegovog počinitelja. Promatraljući sve aktivnosti tužitelja u njihovoj međusobnoj povezanosti, kako bi se postigao određeni cilj istrage kao prve faze redovnog krivičnog postupka, očigledno je da se one manifestiraju u: (1) pokretanju krivičnog gonjenja (pri čemu je tužitelj vezan načelom legaliteta), (2) iniciranju krivičnoprocесnih radnji, (3) koordiniranju aktivnosti ovlaštenih službenih osoba i drugih tijela koji u konkretnom krivičnom predmetu rade na tim poslovima i u (4) povezivanju svih tih aktivnosti. Jedan od ciljeva reforme krivičnog zakonodavstva u BiH je bio da se stvore efikasniji zakonski instrumenti za suzbijanje svih oblika organiziranih kriminalnih aktivnosti, odnosno, da se općenito poveća efikasnost sistema krivičnog pravosuđa uz istovremenu zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. To je posebno važno naglasiti, jer se upotrebo posebnih istražnih radnji u pravilu značajno ograničavaju zakonom zaštićena ljudska prava i slobode, posebno pravo na privatnost. Kako bi se ovi ciljevi ostvarili, u katalog istražnih radnji su uvrštene i posebne istražne radnje, čija upotreba i korištenje dokaza proisteklih iz njihove primjene je uređena važećim zakonima o krivičnom postupku u Bosni i Hercegovini⁵¹. Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine u glavi IX (članovima od 116. do 122.), propisuje posebne istražne radnje. Također, i odgovarajuće odredbe entiteskih Zakona o krivičnom postupku (Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine „Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, broj 35/03., 37/03.,

⁵¹ Kazneni Zakon BiH („Službeni glasnik BiH“, br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10)

Kazneni zakon Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 49/03, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10)

Kazneni zakon Federacije BiH („Službene novine FBiH“, br. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11)

Kazneni zakon Brčko distrikta BiH („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“ br. 10/03, 45/04, 06/05, 21/10)

56/03., 78/04., 28/05., 55/06., 27/07., 53/07., 9/09., 12/10., Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske „Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 53/12.) i Zakon o krivičnom postupku Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik Brčko Distrikta“ - prečišćeni tekst 44/10., 9/13.) propisuju ove radnje. Iz same sistematike odredaba Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine jasno se može zaključiti da je ova grupa posebnih istražnih mjera i radnji izdvojena u odnosu na ostale radnje dokazivanja. Pored toga ove radnje su uspostavljene i novim krivičnim zakonodavstvom sa precizno formulisanim kriterijima za određivanje istih. Prevashodno ove radnje su usmjerene na borbu protiv organizovanog kriminala i posljedica su težnji države i organa javne vlasti, a među prvima organa gonjenja da se poveća efikasnost u postupku otkrivanja organizovanog kriminala i procesuiranje odgovornih lica. Mišljenja smo da postoje četiri razloga za uvođenje posebnih istražnih radnji koji bi se u suštini mogli navesti na sljedeći način:

1. ukoliko država želi osnažiti borbu protiv društvenog zla kakav je organizovani kriminal, mora na normativnom planu predviđeti i urediti posebne istražne radnje koje bi koristile u strategiji borbe protiv ovog društvenog zla;
2. država „posmatrana u svojoj pravnoj misiji tj. zaštiti pojedinca od drugog pojedinca“ je dužna i ima pozitivnu zakonsku obavezu na temelju međunarodnih dokumenata, boriti se protiv rastućeg organizovanog kriminaliteta koji ugrožava ne samo sigurnost građana već i cijelo demokratsko uređenje, odnosno samu državu i njen sistem;
3. na uvođenje ovih posebnih istražnih radnji države obavezuju i pojedini međunarodni dokumenti kao što su: Konvencija o pranju, traganju, privremenom oduzimanju prihoda stecenih krivičnim djelom, Krivičnopravna konvencija o korupciji, Konvencija o Europolu, Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminaliteta i drugo, i
4. specifičnosti savremenog organizovanog kriminaliteta zahtijevaju uvođenje posebnih mjera i radnji u otkrivanju i procesuiranju takvih krivičnih djela.

U krivično-procesnom pravu u BiH, vrijede određena načela koja moraju biti uvažena i prilikom odobravanja i primjene posebnih istražnih radnji, a to su:

1. Posebne istražne radnje moraju uvijek biti predviđene zakonskim propisima za krivična djela propisana zakonom (načelo legaliteta);
2. Postojanje određenog stepena sumnje da je osoba izvršila krivično djelo propisane težine, odnosno da je zajedno sa drugom osobom (ili osobama) sudjelovala u izvršenju takvog krivičnog djela (načelo razmjernosti),
3. Prikrivene istražne mjere primjenjuju se samo onda ako se na drugi način ne može postići isti cilj, odnosno ako ne postoje blaže mjere za ostvarenje istog cilja. In concreto, ovaj princip se odnosi na svrhu koja se želi postići primjenom ovih mjer, tj. na nemogućnost da se na drugi način prikupe dokazi, odnosno na nerazmjerne teškoće u prikupljanju dokaznog materijala (načelo supsidijariteta),
4. Isključiva nadležnost sudske instance za određivanje posebnih istražnih radnji je četvrti princip koji istovremeno zadržava i kontrolu zakonitosti postupka primjene istih (načelo sudskog nazora). Iz ove odredbe se može zaključiti da je zakon nadležnost o odlučivanju o primjeni spomenutih mjer ostavio isključivo u rukama sudaca za prethodni postupak.

Pored navedenih načela, uz mjere prikrivenog istraživanja veže se i upozorenje da trajanje mjeru mora biti vremenski ograničeno kao i da moraju postojati posebno opravdani razlozi za produženje naložene mjeru, kao i procesna sankcija o neupotrebljivosti prikupljenog materijala u dokazne svrhe tokom kaznenog postupka.

Glavna obilježja posebnih istražnih radnji ili mjera uključuju, dakle, principe koji će pružiti garancije protiv njihovog samovoljnog korištenja. U tom smislu, uprkos razlikama između pojedinih prikrivenih istražnih mjera, današnji razvoj krivičnoprocesne teorije i prakse, kao i iskustva iz uporednopravnih sistema, su saglasni oko toga da je puko prihvaćanje ovih mjera u borbi protiv organiziranog kriminaliteta nedovoljno samo za sebe i da njihovo postojanje mogu opravdati tačno određeni i danas široko prihvaćeni principi.

3. VRSTE POSEBNIH ISTRAŽNIH RADNJI

Zakonom o krivičnom postuku Bosne i Hercegovine u odredbi člana 116. predviđa da se za određena krivična djela mogu odrediti sljedeće posebne istražne radnje:

1. Nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija;
2. Pristup kompjuterskim sistemima i kompjutersko srađenje podataka;
3. Nadzor i tehničko snimanje prostorija;
4. Tajno praćenje i tehničko snimanje osoba i predmeta;
5. Prikriveni istražitelj i prikriveni informator;
6. Simulirani otkup predmeta i simulirano davanje potkupnine i
7. Nadzirani prijevoz i isporuka predmeta krivičnog djela.⁵²

a) Nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija

Nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija je posebna istražna radnja koja spada u jednu od najčešće korištenih i najefikasnijih radnji. Ovom radnjom se ograničava pravo čovjeka na nepovrednost „telekomunikacionog komuniciranja“. Radi se o tzv. „real time“ radnji koja se vrši presretanjem komunikacije u trenutku dok komunikacija još uvijek traje. U pravu na privatnost se ovom posebnom istražnom radnjom posredno ograničava pored sumnjivog lica i svako treće lice sa kojim osumnjičeni ostvaruje kontakt putem sredstava za komunikaciju. Dakle, radi se o takvoj posebnoj prikrivenoj istražnoj radnji koja podrazumjeva tajni nadzor i tehničko snimanje telefonskih razgovora, zatim nadzor nad upotrebom drugih sredstava za komuniciranje na daljinu, kao i snimanje razgovora koji se vode pomenutim predmetima. Nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija predstavlja jednu od najvažnijih posebnih istražni radnji u suprotstavljanju organizovanom kriminalitetu iz dva razloga: prvi, dokazna vrijednost ove posebne istražne radnje je nesporna, jer vlastite riječi osumnjičenog najbolje dokazuju njegova djela i namjere i drugo, elektronski nadzor omogućava djelovanje prije izvršenja krivičnog djela, ukoliko se primjenom ove tehnike otkrije planiranje i pripremanje njegovog izvršenja (Šikman, Pena, 2009). Već spomenuti Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine nije ograničio ovu prikrivenu radnju s obzirom na sredstva, pa se ova posebna istražna radnja odnosi na sva tehnička sredstva (stacionirana, mobilna, tonska, slikovna, itd.) komuniciranja na daljinu koja se koriste preko preduzeća za održavanje telekomunikacijskih usluga. Dakle, u tehničkom pogledu ovaj nadzor se odnosi na sva tehnička sredstva, u bilo kojem obliku (stacioniranom, mobilnom, analognom, digitalnom, tonskom, slikovnom, integrisanom i dr.), koje korisnici upotrebljavaju bilo preko poštanskih (npr. privatni telefonski priključci, javne govornice i sl.), bilo preko drugih organizacija (npr. telekomunikacije u prometu i sl.) na koja se proteže ustavnopravna i krivičnopravna zaštita (Krapac, 2002). Ova istražna radnja se također odnosi i na elektronsku poštu koja se odvija

⁵² („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, broj 3/03 , 32/03 , 36/03 , 26/04 , 63/04 , 13/05 , 48/05 , 46/06 , 76/06 , 29/07 , 32/07 , 53/07 , 76/07 , 15/08 , 58/08 , 12/09 , 16/09 i 93/09).

putem e-maila. Prema propisima koji regulišu oblast telekomunikacija, telekomunikacijske usluge se određuju kao usluge koje se obično pružaju uz naknadu, a koje se sastoje u cjelini ili djelimično u prenošenju signala na telekomunikacijskim mrežama, uključujući, ali se ne ograničavajući na fiksnu i mobilnu mrežu kao i mrežu za prenos podataka. S obzirom na definiciju telekomunikacijskih usluga može se opravdati korištenje posebne istražne radnje nadzora i tehničkog snimanja telekomunikacija i na druga sredstva, a ne samo na fiksnu i na mobilnu telekomunikacijsku mrežu. Posebno je potrebno napomenuti da je potrebno razlikovati prikriveno presretanje za potrebe krivičnog postupka od sličnih mjera koje se primjenjuju radi zaštite državnih interesa i sigurnosti.

b) Pristup kompjuterskim sistemima i kompjutersko sravnjivanje podataka

Pristup kompjuterskim sistemima i kompjutersko sravnjivanje podataka ograničava sigurnost i tajnost ličnih podataka kao jedno od osnovnih prava čovjeka. Ova se posebna istražna radnja označava kao „rasterska potraga“, a njen naziv dolazi od riječi „raster“ što znači kontrolno obilježje. Metod raster pretraga je unio novi kvalitet u kriminalistički rad, jer se aktivnosti usmjeravaju na veliki broj lica koja nisu klasičnim metodama rada policije osumnjičena za izvršeno krivično djelo. Iz prikupljene mase podataka će osumnjičeni biti izdvojen tek nakon pribavljanja podataka koji ukazuju na indicije u vezi sa žrtvom, posredno na učinioca ili na neke okolnosti konkretnog slučaja. Radi se o obradi ogromnog broja podataka, koji se klasičnim radom policije ne bi ni mogli iskoristiti. Raster pretraživanja su apstraktne prirode i prethode radu usmjerrenom na određeno lice. Suštinu ove posebne istražne radnje predstavlja omogućavanje slobodnog pristupa policije svim evidencijama, koje se vode automatizirano, što opet odudara od načela zaštite prava na privatnost građana i informatičko samoodređenja (Sačić, 2001). Za pretrage informatičkih banaka podataka, mogu se koristiti i specijalno konstruisani kompjuterski programi. Pozitivna raster potraga koristi se za utvrđivanje kruga sumnjivih osoba polazeći od određenih registrovanih karakteristika. Negativna raster potraga isključuje iz dalje provjere određenu osobu koja nije sumnjava. Pristup kompjuterskim sistemima i kompjutersko sravnjivanje podataka odnosi se na upoređivanje ličnih podataka građana koji su obrađeni u odgovarajućim bazama podataka s podacima i registrima koji se nalaze u okviru policijskih evidencija. Saznanja o traženoj osobi unesena u jedan registar ličnih podataka upoređuju se sa drugim bazama podataka u kojima bi se sumnjiva osoba mogla nalaziti. Tako dobiveni rezultat može dati više podataka o osobi za koju se sumnja da je izvršila krivično djelo za koje se mogu odrediti posebne istražne radnje. Raster potraga nije manuelno pretraživanje datoteka ili kartoteka. Naravno, ova se radnja može preduzeti za osumnjičenu osobu, ako postoje osnovi sumnje da je izvršila neko od krivičnih djela za koja se mogu odrediti posebne istražne radnje. Ovom mjerom doprinosi se identifikaciji izvršioca krivičnog djela. Zahvaljujući napretku i razvoju informacijskih tehnologija, ovom radnjom se na brz i efikasan način mogu uporediti i sravniti različiti podaci građana registrovanih u određenim bazama i evidencijama podataka. U praksi drugih država (npr., Italiji) ova se mjeru koristi kod krivičnih djela vezanih za utaju poreza. Međutim, pristup kompjuterskim sistemima i kompjutersko sravnjivanje podataka se koristi za otkrivanje i drugih krivičnih djela, načinom sravnjivanja podataka o npr., kretanju preko granice, učešću u saobraćajnim nesrećama i drugo.

c) Nadzor i tehničko snimanje prostorija

Nadzor i tehničko snimanje prostorija (eng. Surveillance and Technical Recording in Premises) podrazumijeva optičko i akustično snimanje određenog prostora, odnosno aktivnosti koje se u nadziranom prostoru odvijaju. Krajem 60-tih i početkom 70-tih godina

prošlog vijeka i u većini zapadnoevropskih zemalja donijeti su zakonski propisi koji predviđaju stroge uslove pod kojima se tajno snimanje može preuzeti kao istražna radnja (Antonić, Mitrović, 2012). Na taj način je došlo do izražaja shvatanje da se zaštita intimne sfere čovjeka ne postiže isključivom zabranom njenog narušavanja, već mnogo više precizno uređenom procedurom vršenja, koja isključuje svaku proizvoljnost i voluntarizam, a pogodjenom građaninu garantuje zaštitu prava (Feješ, 1997). Posebnom istražnom radnjom koja se ogleda u nadzoru i tehničkom snimanju prostorija ograničava se jedno od osnovnih ljudskih prava, pravo na privatnost, poštivanje privatnog života, kao i druga prava koja se nadovezuju na pobrojana prava. Iako se ova mjeru može primijeniti samo prema osobi za koju postoje osnovi sumnje, ipak se ovom prikrivenom radnjom ograničava pravo na privatnost i drugih osoba koje ostvaruju kontakt sa osumnjičenim, bez obzira da li su u vezi sa predmetnim krivičnim djelom ili ne. Nadzor i tehničko snimanje prostorija ogleda se u optičkom i akustičnom snimanju određenog prostora, te aktivnosti koje se u nadziranom prostoru odvijaju (npr. prostori gdje se obavlja neovlašteni promet opojnim drogama, prima, odnosno daje dar ili drugi oblici koristi, zatim prostori gdje se sastaju izvršioci krivičnih djela i njihovi saučesnici, ili gdje se pripremaju nova krivična djela). Snimanja o kojima se govori vrše se posebnim tehničkim uređajima. U tehničkom smislu instrumenti ili uređaji za nadzor i tehničko snimanje prostorija se mogu instalirati izvan prostora koji se nadzire, odnosno u unutrašnjosti određenog prostora.

d) Tajno praćenje i tehničko snimanje osoba i predmeta

Ova posebna istražna radnja može da bude od bitnog značaja za otkrivanje krivičnog djela, učinioca i sredstvo za obezbjeđenje materijalnih dokaza. Primjena ove radnje može dovesti i do otkrivanja krivičnog djela i učinioca, odnosno hvatanja učinioca pri izvršenju krivičnog djela (*delicto in flagranti*), do hvatanja učinilaca pri podjeli protivpravno pribavljene imovinske koristi, do otkrivanja saučesnika, do pronalaženja sredstava izvršenja krivičnih djela i predmeta pribavljenih krivičnim djelom, do utvrđivanja boravišta i prebivališta, mjesta sastajanja i pravca kretanja lica koja su obuhvaćena tajnim praćenjem, do pronalaženja tragova u vezi sa krivičnim djelom, do otkrivanja lica koja se nalaze na višem hijerarhijskom nivou u organizovanom kriminalnom djelovanju, kao i do prikupljanja drugih korisnih informacija u vezi sa kriminalnom djelatnošću (Antonić, Mitrović, 2012). Tajno praćenje i tehničko snimanje osoba i predmeta se u kriminalističkom smislu označava kao opservacija. Ova prikrivena istražna radnja može se odrediti samo prema osobi za koju postoje osnovi sumnje da je sama ili s drugim osobama učestvovala ili učestvuje u izvršenju zakonom određene grupe krivičnih djela za koja se mogu odrediti posebne istražne radnje. Međutim, kao i kod nadzora i tehničkog snimanja prostorija i ovom mjerom se mogu obuhvatiti i treće osobe. Dakle, cilj ove prikrivenе radnje ogleda se u utvrđivanju pravca kretanja osoba i predmeta koji se tajno prate i snimaju, zatim u otkrivanju kontakata koje nadzirana osoba preduzima ili ostvaruje, kao i u prikupljanju podataka o postupanju s određenim predmetima.

e) Prikriveni istražitelj i prikriveni informator

Iako se u literaturi osjeti znatan nedostatak vjerodostojnih izvora o počecima primjene ove istražne tehnike u policijskom radu, ipak postoje određene potvrde da su neki veoma slični metodi bili prakticirani od strane policijskih sistema pojedinih država još početkom osamnaestog stoljeća. Dakako, treba imati u vidu da ti rani oblici policijske infiltracije u kriminalne sredine znatno odstupaju od današnjeg i formalnog i sadržajnog poimanja instituta prikrivenog istražitelja (Halilović, 2004). Upotreba prikrivenog istražitelja i informatora

predstavlja najsloženiju posebnu istražnu radnju, čija primjena iziskuje ispunjenje najviše uslova, nužnih za ostvarenje svrhe njenog određivanja (osiguranje dokaza, predmeta i tragova koji upućuju na izvršenje krivičnog djela određenih lica, odnosno pripadnika kriminalne grupe i ispunjenje isto toliko važnih uslova koji garantuju tajnost). Osim toga, primjena ove radnje traži zaštitu tjelesnog integriteta lica koje se pojavljuje u ulozi prikrivenog istražitelja i informatora (Simović, 2009). Određene kriminalne aktivnosti, naročito one koje su izražene kroz organizovani kriminal (npr., narko kriminal, terorizam, trgovina ljudima, trgovina oružjem) se teže otkrivaju i sprečavaju. Zbog toga se dozvoljava upotreba prikrivenih istražitelja i informatora u cilju prikupljanja saznanja i dokaza o važnim činjenicama. Prikriveni istražitelj je samo jedan od različitih oblika infiltriranja policije u kriminalne grupe. Određuje se na različite načine, kao policijski službenik koji istražuje i nastupa pod izmijenjenim identitetom, pri čemu može nastupati kao obični ili „prigodni“ tajni saradnik, odnosno kao tajni posebno osposobljen za trajnije obavljanje složenih zadataka. Iz navedenog je očigledno da prikupljanje specifičnih obavještenja od strane ovih osoba predstavlja strategiju koja je često neophodna za uspješno otkrivanje i dokazivanje organiziranog kriminaliteta. U stavovima autora sa naših prostora, (Krivokapić, Krstić, 1999; Modly, Korajlić, 2002) koji su među prvima analizirali metode infiltracije policije u kriminalnu sredinu, ističe se da prikriveni istražitelj predstavlja kriminalističko - strateški institut bez kog nema uspješnijeg otkrivanja i razjašnjavanja složenih oblika organizovanog kriminaliteta, naročito međunarodnog. Riječ je o posebno odabranom i školovanom policajcu – kriminalističkom radniku, koji pod lažnim identitetom i ispravama uspostavlja kontakt sa prestupničkom sredinom i inkorporira se u nju, ne bi li razotkrio kriminalnu grupaciju, njene rukovodioce, članove i nezakonite poslove koje obavlja, a državnim organima stvorio uporište za preuzimanje efikasnih mjera krivičnog progona. Prikriveni istražitelj se ubacuje u kriminalni milje ili grupu na određeno vrijeme i sa tačno određenim zadatkom tajnog izviđanja lica (*ad personam*) i objekata (*ad rem*). Pri tome ima jednog ili dva policijska rukovodioca koji ga neprekidno usmjeravaju u radu, i koje obavještava o svemu učinjenom u akciji na kojoj je angažovan. Angažiranje prikrivenih istražitelja u borbi protiv teškog kriminala obilježje je operativno - kriminalističkog djelovanja većine policijskih organizacija danas u svijetu (Halilović, 2004). Upotreba prikrivenih istražitelja je složena i zahtjevna aktivnost zbog čega se traži posebna osposobljenost onih koji nastupaju u ulozi prikrivenog istražitelja. Praksa u drugim državama pokazuje da vrijednost prikrivenog istražitelja nije u njegovom svjedočenju pred sudom o onome što je otkrio tokom svojih aktivnosti, već u usmjeravanju operativno - taktičkih i istražnih radnji u konkretnom slučaju. Ova aktivnost se koristi po pravilu u složenim predmetima i predmetima u kojima se očekuje primjena ove mjere za duži vremenski period. Pri svom djelovanju, prikriveni istražitelj ne smije zalaziti u kriminalnu zonu. U praksi se postavilo pitanje smije li prikriveni istražitelj ući u tuđi stan? Može se prihvati potvrđan odgovor pod uslovom da prikriveni istražitelj u tuđi stan nije ušao pod nedozvoljenim okolnostima, odnosno da je ulazak u stan bio uz saglasnost vlasnika stana. Također se smatra da to što vlasnik stana nije znao za njegovo svojstvo prikrivenog istražitelja, ne isključuje pravnu valjanost preuzete radnje, odnosno pravnu valjanost prikupljenih saznanja i dokaza. U kriminalističkoj praksi se pokazuje da je uz korištenje prikrivenog istražitelja potrebno odrediti (pod zakonskim uslovima) i druge posebne istražne radnje (npr. tehničko snimanje razgovora osoba u stanu), čime se isključuje nezakonitost druge posebne istražne radnje i dokaza prikupljeni njenim korištenjem (npr. tonski zabilježen razgovor između osoba koja su se nalazile u stanu). Tajno policijsko učestvovanje omogućeno je, pored prikrivenog istražitelja, i kroz ustanovu informatora. Informator nije policijski službenik. U svom radu na sprečavanju i suzbijanju zločina, policija se ne smije odreći niti jednog legalnog izvora potencijalno korisnih informacija. Pri tome ne treba zaboraviti da se najboljom policijom smatra upravo ona koja ima najbolje informatore (Modly, 1993). U

kriminalističko - taktičkom smislu, informator je osoba koju policija, povremeno ili stalno, tajno angažuje i koristi s ciljem dobivanja informacija o krivičnom djelu i njegovom izvršiocu. Informator, za razliku od prikrivenog istražitelja, nema nikakvih policijskih ovlaštenja. S druge strane, i on, kao i prikriveni istražitelj, djeluje na osnovu istih zakonskih uslova, te svoje aktivnosti ostvaruje u kriminalnoj sredini.

f) Simulirani otkup predmeta i simulirano davanje potkupnine

Simulirani otkup je jedna, a simulirano davanje potkupnine druga posebna istražna radnja, znači radi se o dvije posebne istražne radnje koje spadaju u simulirane pravne poslove i njihova primjena posebno dolazi do izražaja u otkrivanju, razjašnjavanju u dokazivanju krivičnih djela iz oblasti krijumčarenja i nedozvoljene trgovine, odnosno za dokazivanje pojedinih korupcijskih krivičnih djela (Antonić, Mitrović, 2012). Simulirani otkup predmeta i simulirano davanje potkupnine je mjera prikrivenog policijskog istraživanja koja se široko primjenjuje u savremenim pravnim sistemima i predviđa se vrlo često u međunarodnim dokumentima koji se odnose na borbu protiv organizovanog kriminala (npr. Konvencija UN - a o transnacionalnom organizovanom kriminalu). Simulirani otkup predmeta i simulirano davanje potkupnine ne smiju da predstavljaju podstrekavanje na izvršenje krivičnog djela, mada postoje prigovori da u korišćenju ovih posebnih istražnih radnji postoje i neki elementi provociranog krivičnog djela. Međutim, takvi prigovori se ne mogu prihvati, jer se ovim radnjama niko iz kriminalne sredine ne provocira na vršenje krivičnog djela, jer je to osnovna djelatnost kriminalne organizacije, a u konkretnom slučaju već postoji odluka o izvršenju određenog krivičnog djela, ponekad i više krivičnih djela, pa djelatnost operativnih veza i prikrivenog istražitelja u ponudi da pronađu kupca u daljoj distribuciji robe ne može predstavljati podstrekavanje na izvršenje krivičnog djela (Bošković, 2005). Simulirani otkup se ogleda u kupovanju predmeta koji su rezultat krivičnog djela ili služe izvršenju krivičnog djela od strane policijskog organa ili druge osobe koja je za to pripremljena od strane policijskog službenika. Ovaj oblik navedene istražne radnje pogoden je za otkrivanje krivičnog djela neovlaštenog prometa opojnim drogama, automobilima i sl. Simulirano davanje potkupnine je oblik koji se, naprimjer, koristi u dokazivanju krivičnih radnji korupcije. I ovdje je potrebno da policijski organ pripremi drugu osobu na preduzimanje ove radnje tako što će joj dati naprimjer, označene novčanice za podmićivanje. U pribavljanju saznanja i dokaza važnih za krivični postupak, policijski organ ili druga osoba koja preduzima ovu radnju ne podliježe krivičnoj odgovornosti ako se kreće u granicama naredbe sudije za prethodni postupak. Istovremeno, u okviru ovog učestvovanja nije dozvoljeno osumnjičenu osobu podsticati na izvršenje krivičnog djela. Simulirani otkup predmeta i simulirano davanje potkupnine je važno kod specifičnih krivičnih djela čije je otkrivanje povezano sa teškoćama, kao što su to, naprimjer krivična djela vezana za korupciju, ali isto tako i kod drugih krivičnih djela, naprimjer, trgovina drogom, ljudima, oružjem, krijumčarenje automobila, falsifikovanje novca i sl. U literaturi se navodi i da ova prikrivena radnja ne dovodi u pitanje osnovne slobode i prava čovjeka, kao što je to slučaj kod drugih posebnih istražnih radnji vezanih uz, npr., nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija ili prostorija, odnosno trajno praćenje osoba i predmeta ili prikriveno istraživanje. Naime, u toku preduzimanja jednog ili drugog oblika pomenute radnje, volja osumnjičene osobe je slobodna, a i druga njegova prava i slobode su očuvane. Kad je riječ o simuliranom otkupu predmeta i simuliranom davanju potkupnine, ova mjeru ne obuhvata i pravo na pretresanje stana ili osobe, i za te radnje dokazivanja potrebna je posebna sudska naredba.

g) Nadzirani prevoz i isporuka predmeta krivičnog djela

U Zakonu o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine kao posebna istražna radnja propisan je nadzirani prevoz i isporuka predmeta. Ova radnja je predviđena Konvencijom Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminaliteta, pod nazivom kontrolisana isporuka, predstavlja značajnu posebnu istražnu radnju za otkrivanje, razjašnjavanje i dokazivanje krivičnih djela krijumčarenja opojnih droga, oružja, municije, zlata, novca, kulturnih dobara, tehničke i druge vrijedne robe. Nadzirani prevoz i isporuka predmeta krivičnog djela kao prikrivena istražna radnja koristi se naročito kod krivičnih djela nezakonitog prometa opojnim drogama, prevoza otpada, i sl. Kod ove mjere nadziru se predmeti krivičnog djela, a njena svrha je otkriti ne samo prepostavljene, odnosno poznate izvršioce krivičnog djela, već i one koji su povezani kriminalnim aktivnostima. Oni koji izvršavaju ovu radnju, tj. policijski organi, ne odgovaraju za neprijavljanje krivičnog djela, a na što bi po zakonu bili obavezni. Smatra se ispravnim stav da se ova mjeru može preduzeti i onda kad osoba prema kojoj se mjeru treba primijeniti nije individualizirana. Pri tome, naglašava se da je neophodno navesti druge elemente ili okolnosti koji su vezani uz primjenu ove mjeru u konkretnom slučaju, a moraju biti ispunjeni i drugi uslovi koje zakon propisuje (npr., da postoje osnovi sumnje da se priprema izvršenje krivičnog djela).

4. NADLEŽNOST ZA ODREĐIVANJE POSEBNIH ISTRAŽNIH RADNJI

Sudija za prethodni postupak na obrazloženi prijedlog tužioca naredbom naređuje istražne radnje. Naredba sadrži iste podatke kao i prijedlog tužioca, kao i utvrđivanje trajanja naređene radnje. U slučaju da se pismena naredba ne može dobiti na vrijeme i ako postoji opasnost od odlaganja, može se započeti s izvršavanjem mjeru i na osnovu usmene naredbe sudije za prethodni postupak. Pismena naredba sudije za prethodni postupak mora biti pribavljena u roku od 24 sata od izdavanja usmene naredbe. Naredba sudije za prethodni postupak kao i prijedlog tužioca čuvaju se u posebnom omotu. Tužilac i sudija za prethodni postupak će sastavljanjem ili prepisom zapisnika bez navođenja ličnih podataka prikrivenog istražitelja i informatora ili na drugi odgovarajući način, spriječiti da neovlaštene osobe, osumnjičeni i njegov branilac otkriju identitet prikrivenog istražitelja i informatora. Sudija za prethodni postupak mora pismenom naredbom, bez odlaganja, obustaviti izvršenje preduzetih radnji ako su prestali razlozi zbog kojih su radnje određene. Naredbu izvršava policijski organ. Preduzeća koja vrše prenos informacija dužna su tužiocu i policijskim organima omogućiti provođenje mjeru nadzora i tehničkog snimanja telekomunikacija. U sudskoj naredbi se mora naznačiti vremenski početak primjene mjeru, tj. trenutak od kog se računa vremenski okvir njenog trajanja. Polazeći od toga da se ovim mjerama ograničavaju osnovna prava i slobode čovjeka, početak vremenskog trajanja mjeru mora se vezati za donošenje pismene sudske naredbe. Ovdje treba posebno istaći insistiranje zakonodavca na obavezi tužioca da ponudi sudiji za prethodni postupak sve elemente potrebne za donošenje naredbe o preduzimanju posebnih istražnih radnji, odnosno na obavezi sudije za prethodni postupak da te elemente provjeri i prema svom nalazu se opredijeli do određivanja mjeru, a ako ih prihvati i do načina i obima njihovog izvršenja, te vremenskog trajanja. Greške, kako u određivanju radnji, tako i u njihovoj primjeni vode pravno nevaljanim dokazima i njihovoj neupotrebljivosti u krivičnom postupku i kod donošenja sudske odluke. U slučaju neslaganja sudije za prethodni postupak sa prijedlogom tužioca, neće ni doći do određivanja prikrivene mjeru, odnosno prikrivenih mjeru. Dakle, sudija za prethodni postupak nije obavezan uvijek prihvati prijedlog tužioca. Pravo je sudije za prethodni postupak da se opredijeli za određenu mjeru (ili mjeru), da odredi način njenog (ili njihovog) izvršenja, te vrijeme preduzimanja. Sudija za prethodni postupak mora, po službenoj dužnosti, pismenom naredbom, bez

odlaganja, obustaviti izvršenje preduzetih posebnih istražnih radnji kad više ne postoje razlozi zbog kojih su radnje određene. Donošenje pisane naredbe je obavezno, a ona mora, između ostalog sadržavati podatke o osobi protiv koje se mjera preduzima i razloge za obustavu izvršenja ranije naređenih mjeru. Obustavljanje mjera mora biti bez odlaganja, dakle, odmah po saznanju da su prestali razlozi za njihovo preuzimanje. Nakon prestanka preuzimanja posebnih istražnih radnji potrebno je obavjestiti osobe protiv kojih je bila preuzeta prikrivena mjera o preduzetim mjerama.

5. ZAKLJUČAK

Da se zaključiti da svaka demokratska i pravna država, mora poštovati dostojanstvo i ličnost svakog svog građanina (bez obzira radi li se o zločincu ili lokalnom građaninu), pa i sam postupak utvrđivanja odgovornosti, odnosno kažnjavanja mora biti dostojanstven, legitim i legalan, čime se država promoviše kao civilizovana i humana. Tendencija zaštite građanskih sloboda i prava u krivičnom postupku nastoji da se njihova ograničenja svedu na što je moguće manju mjeru, što može da ima direktne posljedice po njegovu efikasnost. Posebne istražne radnje predstavljaju savremene metode suprostavljanja najtežim oblicima kriminaliteta. To su takve radnje kojima se omogućava efikasno suprostavljanje ovom vidu kriminaliteta. Primjena posebnih istražnih mjeru i radnji neophodna je radi otkrivanja i procesuiranja učinilaca krivičnih djela organizovanog kriminala, terorizma, krivičnih djela protiv čovječnosti, krivičnih djela protiv integriteta Bosne i Hercegovine itd., i da je njihova primjena od velike pomoći sudijama, tužiocima i agencijama za sprovođenje zakona, te da treba razmislati o proširenju primjene posebnih istražnih mjeru i radnji, kao i o unošenju novih mjeru i radnji u zakon o krivičnom postupku. Činjenica je da se posebnim istražnim radnjama duboko ulazi u sferu sloboda i prava građana, pa iz toga razloga njihova primjena mora biti precizno podvedena pod pravne norme i u skladu sa određenim načelima. Ovdje se posebno izdvajaju načela legaliteta, supsidijariteta, srazmernosti i sudskog nadzora. Možemo zaključiti da su u zakonodavstvu Bosne i Hercegovine, pri definisanju posebnih istražnih mjeru i radnji, ispoštovani standardi i načela koja se zahtjevaju u većini zemalja. Slijedeom navedenog uvijek moramo imati na umu poštivanje ljudskih prava i sloboda zajamčenih Evropskom Konvencijom o temeljnim ljudskim pravima i slobodama, jer tanka je granica zloupotrebe ovih sistema, iako se ponekad čine jedinstvenim oružjem u borbi protiv najtežih oblika kriminaliteta. Danas, praksa Suda za ljudska prava pokazuje i određene restrikcije kod upotrebe ovih mjeru. Dakako ona mora biti posljednja u nizu dokaznih radnji, a ne *a priori* ključni dokaz na kome se temelji presuda. Stoga Tužitelj mora dodatno ne „obrazložiti“ nego dokazati da niti jednom drugom mjerom ili dokaznom radnjom ne može prikupiti dokaze za dalje vođenje postupka.⁵³

Na kraju možemo zaključiti da praksa pokazuje da je najbolja prevencija kriminaliteta efikasno otkrivanje izvršilaca krivičnih djela. Naime, nema boljeg sredstva da neko odustane od kriminalne radnje od saznaje da će brzo biti otkriven i kažnen. Nema sumnje da je za uspješno suzbijanje kriminaliteta važno da se krivično djelo potpuno otkrije i razjasni, a za to je neophodno da se stvore takvi uslovi koji praksu približili idealu da ni jedno krivično djelo ne ostane neotkriveno i nerazvjetljeno, da nijedan krivac ne izbjegne krivičnu odgovornost i da nijedan nevin čovjek ne bude pozvan na krivičnu dogovornost niti osuđen (Korajlić, 2012).

⁵³ Presuda suda za ljudska prava, Predmet Dragojević protiv Hrvatske, Tužba br. 68955/11, od 15.1.2015.godine

LITERATURA

1. Antonić, V, i Mitrović, D, 2012. Posebne istražne radnje - modul. Sarajevo: VSTV,
2. Bošković, M, 2005. Organizovani kriminalitet i korupcija. Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova,
3. Feješ, I, 1997. Tajno prislушкиvanje i tonsko snimanje u krivičnom postupku. Beograd: Pravni život, broj 9,
4. Halilović, H, (2004). Prikriveni istražitelj, pravno – kriminalistički pristup. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka,
5. Korajlić, N, (2012). Istraživanje krivičnih djela. Sarajevo: Pravni fakultet
6. Krapac, D, 2002. Zakon o krivičnom postupku i drugi izvori hrvatskog procesnog prava. Zagreb: Narodne novine
7. Krivokapić, V, i Krstić, O, 1999. Kriminalistika taktika II. Beograd: Policijska akademija,
8. Modly, D., 1993. Informatori. Zagreb: MUP RH,
9. Sačić, Ž, 2001. Organizirani kriminal - metode suzbijanja. Zagreb,
10. Simović, M, 2009. Krivično procesno pravo, III izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Banja Luka: Pravni fakultet,
11. Šikman, M, i Pena, U, 2009. Prikrivene operacije i zaštita od navođenja na delo – sporna rešenja i mogući predlozi. Beograd: Zbornik radova Pravo i forenzika u kriminalistici,
12. Zakon o krivičnom postupku Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik Brčko Distrikta“ - prečišćeni tekst 44/10., 9/13.)
13. Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine „Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, broj 35/03., 37/03., 56/03., 78/04., 28/05., 55/06., 27/07., 53/07., 9/09., 12/10.,
14. Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske „Službeni glasnik Republike Srpske", broj 53/12.)